

STILISTIKA

Ivan Marković

O britkosti

Filološko Paljetkovanje po 2017.

Ivan Marković:
O britkosti. Filološko paljetkovanje po 2017.

Nakladnik
Stilistika.org

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za stilistiku
Ivana Lučića 3, Zagreb

Za nakladnika
Vesna Vlahović-Štetić

Urednik
Krešimir Bagić

Recenzenti
Krešimir Mićanović
Kristian Novak

Oblikovanje
KaramanDesign

Godina i mjesec objavljivanja: 2018, ožujak

ISBN 978-953-175-679-2 (HTML)
ISBN 978-953-175-678-5 (PDF)
ISBN 978-953-175-680-8 (EPUB)

Teško se s rogamim e bosti

Sažetak

Pretresaju se stavovi o hrvatskome jeziku i hrvatskim jezikoslovcima unazad 170-ak godina kako su ih 2017. u trima prigodama iznijeli hrvatski pisci i kolumnisti Boris Dežulović i Miljenko Jergović. Pokazuje se da njihove britke kolumne i komentari nerijetko proturječe sami sebi, da su prepuni nedistingviranoga generaliziranja, da pisci u njima demonstriraju slabašnu lingvističku i filološku upućenost, najzad da se služe neprihvatljivim i neprovjerenim tekstovnim patvorinama.

Koliko su sami jezikoslovci zaslužni za moguću razdraženost pisaca i općenito zainteresirane javnosti – pitanje je koje se neizbježno nametnulo. Na govorima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga pokazat će se da nam fundamentalna filološka istraživanja nisu zadovoljavajuća, što se osobito vidi već pri datiranju i lociranju govora, pri prijepisu Kukuljevićevih autografa te nekritičkome prenošenju obavijesti iz druge ruke, najzad pri utvrđivanju odlika njegova privatnog i javnog jezika.

Što spočetka zamjeramo piscima, nakraju zamjeramo filologiji i filolozima, na-
posljedku i sebi.

Sadržaj

I. Uvodne napomene	7
II. Tko nam je Vladimir Anić	9
III. Tko nam je Ivan Kukuljević Sakcinski	13
IV. Tko nam je Bogoslav Šulek	57
V. Zaključne napomene	71
<i>Prilozi: Prijepisi autografâ Ivana Kukuljevića Sakcinskoga.</i>	<i>77</i>
<i>Citirana vrela i literatura</i>	<i>91</i>
<i>Kazalo imenâ.</i>	<i>103</i>
<i>O piscu</i>	<i>107</i>

I. Uvodne napomene

Misao da bismo na znanstvenome kolokviju *Jezik in fabula* možda imali što kazati rodila se veoma kasno, premda ne možemo reći da se zbog naklonosti prema »katedri kćeri« vlastite Katedre za hrvatski standardni jezik nismo trudili razmišljati o temi.¹ Nakraju je tema pronašla nas, bolje rečeno, malo-pomalo nakupljala su se u drugoj polovici 2017. zrnca koja bismo uzgred spomenuli u kabinetskim razgovorima, kojih se zrnaca u nekom trenutku nakupilo dovoljno da nam se učini da tu ima i neka zajednička nit. Kad smo nit počeli namatati, od predviđena arka zabilješki nastao je u siječnju 2018. ovaj poveći ogled.

Slučaj je naime htio da pisci Boris Dežulović i Miljenko Jergović u par mjeseci objave tri napisa koja su nam dala misliti. Da su bila dva i da se nisu pojavila tako vremenski zgnusnuto, sasvim je moguće da bismo ih brzo bili prehodali ili da bismo na njih ubrzo zaboravili. Kolokvij *Jezik in fabula* potaknuo nas je da to ne učinimo, da taj kamenčić izbacimo iz cipele. Ni slutili nismo – hm, citat – da ćemo pritom pokupiti toliko novih kamenčića, koje smo onda usput u hodu manje ili više uspješno morali otresati.

Izložiti ćemo o čem je riječ u tri koraka. Prvo se osvrćemo na Dežulovićeve odgovore postavljene u anketi Katedre za stilistiku (v. dalje § II), potom na Dežulovićevu kolumnu u tjedniku *Novosti* i jezik Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, preko kojeg otkrivamo čitav niz ozbiljnih propusta hrvatske filologije što se talože već 150 godina, uključujući iskrivljenu sliku Kukuljevićeva jezika (v. § III), najzad na Jergovićevu kolumnu u *Jutarnjem listu* s pitanjem tzv. duha jezika i jezika Bogoslava Šuleka (v. § IV). Nakraju ćemo se (v. § V) još kratko dotaknuti Antuna Branka Šimića iz 1918. i Borisa Budena iz 2016. te pokušati zaokružiti mišlju koja se u najkraćem može svesti na sljedeće – ništa nova, sve po starom, sve već viđeno i već čuveno. Sad, dobro ili loše, ali tako je. Da bi moglo bolje, moralo bi.

Osim što ovim ogledom podsjećamo na znano uvodno bismo istaknuli i tri reci-mo novine, sve tri ovako se ili onako tiču Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. Prvo je nov pokušaj utvrđivanja korpusa Kukuljevićevih govora 1843–1845, koji je jezikoslovna kroatistika dosad uzimala zdravo za gotovo, a nije trebala, olako iznova prepisujući neprovjerene podatke. Drugo je pokušaj *ad litteram* prijepisa autografa pet Kukuljevićevih pisama i dvaju govora (v. *Priloge 1–7*), koji su – vjerujemo – najbliža slika onoga kako je Kukuljević 1840-ih doista uživo govorio. Zacijelo ne potpuno vjerna, ali najbliža. Usput je mnogošta rečeno o tekstološkoj metodi i zastranjenjima. Oboje će – prvo i drugo – po-

1 Nešto što bi se moglo zvati sažetkom ovog oglada pod naslovom je »Britko i tupo: Paljetkovanje po 2017.« govoreno 23. II. 2018. na znanstvenome kolokviju *Jezik in fabula*, što ga je organizirala Katedra za stilistiku Odsjeka za kroatistiku zagrebačkoga Filozofskoga fakulteta. Krešimiru Mićanoviću, Kristianu Novaku i Lidiji Zubac velika hvala na pažljivu čitanju rukopisa i brojnim komentarima.

kazati koliko je pred filologijom još neobavljena posla ili posla koji valja obaviti iznova, koliko koprena treba razmaknuti s očiju, koliko je predrasuda kojih se treba osloboditi. Treće je osviještanje jezikoslovnoj kroatistici nedovoljno poznatih tekstova – dakle ne posve nepoznatih, nego nedovoljno poznatih, prezentnih, dobrano zanemarenih ili nepročitanih – poput dnevnika Maksimilijana Vrhovca, ili časopisa *Branislav* (znaju jezikoslovci za *Branislav*, ali kao da ga nisu uzeli u ruke), ili Kukuljevićeva govora iz 1845. o otpravku regimente, ili hrvatske inačice 10. točke saborskog odbora iz listopada 1847, ili Kukuljevićeve humoreske u *Zvekanu* 1867.

Komu se najzad ovaj ogled obraća? – Zamišljeni njegov čitatelj nema osobite filološke spremne pa se gdješto objašnjava ono što filolog zna. S druge strane teško da će ogled nefilologa zanimati. S treće nefilolozi su mu dali poticaj i okvir. Zamršen početni položaj.

II. Tko nam je Vladimir Anić

Svibnja mjeseca 2017. objavljen je zbornik *Jezik in fabula: Pesci o jeziku i stilu*. Šezdesetak pisaca urednicima je ponudilo odgovore na pet pitanja o jeziku i pravopisu. Na prvo anketno pitanje (v. Bađić – Puljić – Ryznar [ur.] 2017):

Koristite li pri pisanju jezične priručnike (pravopis, gramatiku, savjetnik i sl.)? Ako da, zašto i koje priručnike? Ako ne, zašto?

Boris Dežulović (2017a) odgovorio je dvjema rečenicama:

Rječnik – jasno, Anićev – koristim razmjerno često, ali pravopise i priručnike nikad. Jezikom se, naime, volim igrati, a hrvatski pravopisci to najstrože zabranjuju, pretvorivši nakon dvadeset pet godina svaku prodavačicu, svakog konobara i svakog internetskog komentatora u lektora, svakog lektora u jezičnog policajca, a Hrvate u jedini narod na svijetu koji se panično boji svoga jezika.

Pri čitanju odgovora troje nam je odmah upalo u oči. Prvo, »jasno, Anićev«. Drugo, Dežulović pri pisanju »nikad« ne koristi pravopise i priručnike poput gramatika i jezičnih savjetnika, spomenutih u anketnome pitanju. Treće, Dežulović »se jezikom voli igrati«, a »hrvatski pravopisci to najstrože zabranjuju«. Prodavačice i konobari pretvoreni u lektore nisu nam odveć zanimljivi, ali mogu postati poslije (v. § IV), ako ih čitatelj sam uspije dovesti u vezu s vulkanizerima, koji su Jergoviću (2017) prvorazredni jezični kreativci i preporoditelji. Naš komentar uz Dežulovića (2017a) išao bi ovako (v. dalje §§ II.1–3).

II.1 »Jasno, Anićev« razumijemo kao deklaraciju – ne kao poštapalicu, nego kao svrstavanje na stranu jezičnoga slobodarstva suprotiva krutu čistunstvu jer Vladimir Anić slovi za takva leksikografa. Želimo misliti da Dežulović znade da postoje i drugi hrvatski jednojezičnici – a postoje barem još dva ista opsega kao Anićev – i da pri odabiru favorita bira između ponuđenoga. Pošteno. Problem je međutim što je »jasno, Anić« osim što je leksikograf ujedno i jasno – pravopisac. Da, Vladimir Anić (1930–2000) pisac je prvoga potpunoga jednojezičnika suvremenoga hrvatskoga, drugoga uopće (poslije Iveković-Broza 1901), u trima izdanjima (¹1991, ²1994, ³1998), s nekoliko postumnih izdanja, uključujući *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER, 2002), uključujući *Hrvatski jezični portal* (HJP, 2006), na kojemu je rječnik internetski objedinjen s još nekim leksikografskim i leksikonskim izdanjima.² No Vladimir je Anić s Josipom Silićem pisac i pravopisa, pravopisnoga priručnika (¹1986, ²1987, ³1990, postumno 2001). Ta činjenica uvelike tupi Dežulovićevu polemičku britkost. Ostaje naime nejasan odnos povjerenja u »jasno, Anića« leksikografa te sumnje i nepovjerenja u Anića – jasno,

² *Hrvatski jezični portal* i njegova rječnička baza dostupni su na <http://hjp.znanje.hr/>.

pravopisca. U kojem to trenutku leksikograf Anić – pretpostavljeno, marljiv filolog koji je dokonim Hrvatima zabludjelima u jezičnopolitičkim nadmudrivanjima sastavio jednojezični rječnik, čovjek širokih obzora i osjećaja za jezičnu finesu, značenjsku nijansu, metaforičku razgranatost i registarsku raslojenost jezika, snošljiv prema pozajmljivanju, sâm vrstan esejist neuhvatljive eterične rečenice³ – u kojem dakle trenutku taj leksikograf Anić janusovski okreće svoje naličje i postaje ortograf, mrski i kruti purist koji potire sve ono za što se leksikograf Anić zalaže?

II.2 Što to zapravo znači »nikad« se ne služiti pravopisima? Dežulović – uvjerit će se svak tko išta njegovo pročita – piše s bjelinama među riječima, suvereno se služi interpunkcijskim znakovljem, glasovne promjene unutar riječi bilježi ni manje ni više od prosječnog obrazovanog građanina koji piše hrvatskim standardnim jezikom, na početku rečenice piše veliko slovo, nema problema s višeslovima ⟨ije⟩ i ⟨je⟩, riječi *tuđi*, *uvođenje*, *izađe*, *međutim* u odgovorima na anketna pitanja Katedre za stilistiku piše sa slovom ⟨đ⟩ i sl.⁴ Zašto su ⟨ije⟩, ⟨je⟩ i ⟨đ⟩ u svemu tome baš toliko važni, vidjet će se poslije (usp. §§ III.3, III.8), zasad samo primijetimo to da se iza odrješita Dežulovićeva »nikad« pomalja ipak to da je, prvo, *nekad* netko prije Dežulovića hrvatsku grafiju i ortografiju promislio i normirao (ovako ili onako, dobro ili loše, oku ugodno ili tako da oči bude, na temelju uzusa ili uzora, evolutivno ili revolutivno, bez političkoga pokrića ili s njime, s posebnom skrivenom ili neskrivenom agendom ili bez ikakve agende), drugo, da je Dežulović *nekad* u svojoj naobrazbi tu akumuliranu normu uspješno svladao i, treće, da ju sad u pisanju veoma umješno primjenjuje. Hrvatska ortografska norma nije nastala iz ničega niti se Dežuloviću ukazala u epifaniji, netko mu ju je *nekad* priredio i prenio – opismenio ga – makar u pučkoj školi, makar da ju je Dežulović učio i posredno, autodidaktično, od svojih svjesnih ili nesvjesnih uzora, makar da je se Dežulović odrekao kao što se A. B. Šimić odrekao školske interpunkcije (1960 [1998: 304]).

II.3 Na temelju prethodnoga zaključujemo da Dežulović pravopise ne koristi jednostavno stoga što je dovoljno pismen – opismenjen – pa mu se ne treba podsjećati, ali zaključujemo krivo jer Dežulović (2017a) razlaže da pravopise ne koristi zato što hrvatski pravopisci »najstrože zabranjuju« jezičnu igru. Tu nam opet ništa nije jasno jer unatoč svim pravopisnim priručnicima koje smo htjeli-ne htjeli u životu prevrtjeli nismo primijetili da bi u njima bilo išta o jezičnoj igri, kamoli o njezinoj prohibiciji. Pravopisi baš ništa o jezičnim igrama ne govore, niti ih potiču niti ih brane, jezične igre nisu njihova građa. Sad, ako je Dežulović u spisateljskoj praksi imao nesreću da se namjeravao na napenjaljene lektore koji su mu štrajhali što treba i što ne treba – to je jednostavno zla sreća. Zašto su lektori u nas često nakostriješeni i zašto uopće kao profesija postoje, deseto je pitanje, koje s ovakvim ili onakvim pravopisnim priručnicima

3 Svakomu bismo preporučili Anić (1988), Anić (1998) i popratne tekstove u različitim izdanjima *Rječnika*.

4 U ovome ogledu držimo se jezikoslovne navade pisanja slova u izlomljenim zagradama i pisanja glava u uglatim zagradama.

nema veze, ali o tom Dežulović ništa nije rekao, tek je za stanje stvari optužio pravopisce koji da su stvorili jezične policajce. Zvuči jako britko i provokativno, ali zapravo je simplifikacija i poza, s bodljama uperenima ukrivo. Uostalom, puka dijalektika kaže, da nema implicitne i eksplicitne jezične norme, teško da bi Dežulovićeva jezična igra ikad bila prepoznata kao igra, odnosno ono čime se Dežulović igra i jest upravo norma, uzus, običaj, neutralno i neobilježeno, ono što je češće naspram onoga što je rijetko ili pojedinačno. Toliko mu mrska norma Dežuloviću omogućuje da bude ono što on jezično ili deklarativno jest – jurišnik na jezičnopolicijske barikade briljantan u eskivaži lektorskih pendreka.

Da se mnogi Hrvati »panično boje svojega jezika«, s time se možemo složiti. Točnije, i Dežulović (2017a) i mi slažemo se s Anićem (1998: 81–82), koji govori o »uplašenome izvornom govorniku«, »temeljito oslabljenu u spontanosti i samopouzdanju«, »opterećenu strahom da se jezik na kojemu misli nalazi negdje izvan njega sama«. Ali ne bismo baš dežulovićevski uopćili na Hrvate kao cjelinu. Jesu li Hrvati u tome usamljeni, »jedini narod na svijetu«, ne znamo, možemo tek biti sumnjičavi prema tomu da Dežulović zna, a filološko i jezikoslovno iskustvo uči nas da je malošto u lingvistici jedincato. Jesu li neki pravopisci bojazni od jezika mogli pridonijeti, i to je sasvim moguće, ali u toj raboti zasigurno nisu bili sami, pravopiscu su ovlasti ograničene, poluge zastrašivanja u tuđim su rukama. A stvar se može promatrati drugačije – jadni li su i povodljivi li su Hrvati kad drhte pred šačicom pravopisaca i njihovih političkih pokrovitelja. Neka strepe, bolje nisu ni zaslužili.

III. Tko nam je Ivan Kukuljević Sakcinski

Kako uvodno rekosmo, prvi paljetak sam po sebi ne bi bio dovoljan da o njem išta kažemo, uz malo dobrohotnosti koju dosad nismo pokazali ni Dežulović ni mi sve se moglo i drugačije iskazati i razumjeti, dio jezikoslovaca potpomognut političarima doista iritantno maltretira – ako je to duh onoga o čem Dežulović u anketnim odgovorima piše – no tako je uglavnom sa svime čega se političari dohvate. Političari su posredno zaslužni i za drugi paljetak, no ne manje od Dežulovića (2017b), koji svoj napis »Živeo hrvatski jezik!« nije dao *proof-readeru* na provjeru. Što bi se nespretno hrvatski reklo – lektoru ili redaktoru. U njemu se Dežulović jezikom i činjenicama ipak previše poigrao. U Dežulovićevu kakvu-takvu obranu odmah ćemo reći – previše su se zadnjih 150 godina činjenicama u vezi s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim poigrali i filolozi.

Dogodilo se tako bilo da listopada 2017. u Hrvatskome saboru zastupnica Samostalne demokratske srpske stranke Dragana Jeckov u svojem govoru upotrijebi riječi poput *izveštaj, mera (u dobroj meri, u znatnoj meri), posetiti, dvesta hiljada, mesečni, omer, izvestiti, penzija, penzioner, Rumunija, vrednost, prosečan, cenovni, celokupan, živeti, sledeći, uopšte, osetljivost, finansijski, rešiti, uvek, reč...* kao i riječi poput *udio, cijena, također, posto, plaća...* (ne *udeo, cena, takođe, procenat, plata*).⁵ Dakle uglavnom riječi i oblike svojstvene srpskomu standardu, premda ne dosljedno. Nato se, očekivano, digla kratkotrajna medijska kuka i motika, novine pisale o srpskome jeziku u Saboru, što snošljivo što nesnošljivo, a svoj prilog dala je i HTV-ova emisija »Polu ure kulture« urednice Branke Kamenski, u kojoj su gledatelji podsjećeni na to da je 23. X. 1847. – dakle 170 godina prije Dragane Jeckov, plus-minus koji dan – u Hrvatskome saboru Ivan Kukuljević Sakcinski održao govor nakon kojega je Sabor donio zaključak o uvođenju hrvatskoga kao službenoga – poslovnoga, diplomatskoga – jezika. Sve to Dežulovića je osobito zagicalo pa je o svemu 11. XI. 2017. na portalu tjednika *Novosti* objavio kolumnu »Živeo hrvatski jezik!« (Dežulović 2017b).

Bridak, pronicljiv i jezično zaigran kakav jest – kažemo to bez podrugljivosti, kao svoj sasvim iskren dojam – Dežulović je raspalio o »oskvrnutom svetom hramu hrvatske državnosti«, »kaplarici HTV-a Branki Kukuljević Kamenski«, »HTV-ovoj kaplarici Branki Sakcinski«, »četničkoj diverziji Dragane Jeckov« i poentirao svojom klasičnom *kažem-vam-ja*-figurom »Kažem vam ja, nitko se na svijetu ne zajebava tako dobro kao povijest Hrvata«. Jer što – prvi je hrvatski govor u Hrvatskome saboru održan na ekavštini. U završnom matnom potezu Dežulović kaže (2017b):

5 Cio govor dostupan je na *YouTubeu*, <https://www.youtube.com/watch?v=Osmc-rkHn9U> [posjet 21. XII. 2017]. Snimka je objavljena 19. X. 2017, Dežulović u svojem komentaru spominje 22. X. 2017.

Znači li to onda da je Dragana Jeckov – što je 22. oktobra svečano obilježila stotinu sedamdeset godina ekavice u Saboru – govorila jezikom Ivana Kukuljevića Sakcinskog, i da je ovaj 1843. zapravo govorio srpski? Naravno. Ili barem naravno logikom hrvatskih jezičnih žandara i izbacivača, koji od paranoične potrage za ekavicom i genitivima ne čuju ni da Hrvat Sakcinski ekavicom na hrvatskom jeziku govori o srpskoj braći, ni da Srkinja Dragana Jeckov ekavicom na srpskom govori o položaju hrvatskih umirovljenika.

Ne bi li pokazao da je Kukuljević bio govorio na »perfektnoj« i »tečnoj ekavici«, dakle da je prije 170 godina u Hrvatskoj zapravo službeno uvedena ekavština, ako baš ne srpski jezik, Dežulović je »pažljivo pročitao transkript« (2017b) znamenitih Kukuljevićevih govora pa svoj članak oplemenio citatima, govora iz 1843. godine:

»Tko može celom jednom narodu zabraniti da svojim prirodjenim jezikom govori, da ga na prvo mesto stavi, i po tom narodnost svoju digne, tko može i sme slobodnom narodu to zaprečiti? Ima li sile na svetu, koja ono, što Bog komu poda, uzeti sme?«

te Kukuljevićeva govora iz listopada »izvinjavam se, oktobra« 1847. godine:

»Bez cvetanja narodnog jezika nijedan narod ne može duševno i materijalno napredovati, niti u duhu naroda i veka živeti ne može. [...] Jednom rečju, od stanja našeg jezika i narodnosti zavisi naša budućnost. Tko to ne veruje, neka pomisli samo na dela našeg naroda, i onda posledice tih dela, te će se uveriti u istinu mojih reči!«

Za naše izlaganje bit će važno još samo ovo, u čemu je Dežulović (2017b) donekle u pravu, ovisno već o tome što razumijemo pod »tim godinama«:

[...] fanatični borac za južnoslavensko ujedinjenje i jedinstvo Hrvata i Srba. Koji je, nota bene, i svoj povijesni govor u Saboru, kao uostalom i sve ostale svoje govore na hrvatskom jeziku, tih gadnih godina objavljivao – točnije, mogao i smio objavljivati – jedino u Beogradu.

Sabrat ćemo neutralno i suho što je Dežulović (2017b) ustvrdio. Prvo, Ivan Kukuljević Sakcinski govorio je u Hrvatskome saboru 1843. i 1847. »ekavicom na hrvatskom jeziku«. Drugo, to je bjelodano iz citata (transkripata), za koje doduše ne znamo odakle su izvučeni. Treće, sve je svoje govore na hrvatskome »tih gadnih godina« Kukuljević objavio u Beogradu. Dodajmo odmah još to da Dežulović obzirno kroz tekst razlikuje hrvatsku ekavštinu od srpske ekavštine i hrvatski od srpskoga, ali svejednako se igra onime za što i sam zna da ne bi pripadalo hrvatskoj ekavštini, usp. npr. gore spomenuto »listopada, izvinjavam se, oktobra«. Malo zlonamjerniji i nepažljiviji čitatelj lako bi u tome mogao naslutiti da kolumnist želi reći da je svaka ekavština zapravo srpska. Kažemo, malo zlonamjerniji i nepažljiviji. Naš bi pak komentar uz Dežulovića (2017b) išao ovako (v. dalje §§ III.1–12).

III.1 Najkraće moguće rečeno, uzevši u obzir ono što znamo i što znamo da ne znamo: Ivan Kukuljević Sakcinski najvjerojatnije je 1843. i 1847. u Hrvatskome saboru govorio štokavskom mješavinom ekavštine i jekavštine, možda s pretezanjem ekavštine, koja je ekavština bila njegova materinska kajkavska (supstrat), a štokavska jekavština bila je hotimična nadgradnja (superstrat), tj. svjesno nastojanje na onome što je »tih godina« preporučivala sjevernohrvatska književnojezična norma, ako ju tako

možemo zvati, a to je ono što danas zovemo jezikom zagrebačke filološke škole.⁶ Kako je Kukuljević točno govorio, ne znamo, zvučnih zapisa nemamo, ali znamo nešto o tome kako je privatno pisao i kako je govore rukopisno pripremao. Transkripti govora u današnjem smislu, za koje Dežulović (2017b) kaže da ih je proučio, ili ne postoje ili još nisu pronađeni, za takvo što valjalo bi prekopati kutije sa saborskom građom u Hrvatskome državnom arhivu, gdje je pohranjena građa starija od 1861, tj. građa do 1848.⁷

Kukuljevićevi govori iz 1843. i 1844. doista su objavljeni u Beogradu, u *Srbskim novinama* i u hrvatskome časopisu *Branislav*. Nisu objavljeni u Zagrebu – niti su to mogli ni smjeli biti – zbog zabrane ilirskog imena (11. I. 1843) i stroge cenzure Josipa Mátsika,⁸ kojoj se Kukuljević prvi glasno suprotstavio (Mirković 1861: 7–8) govorom na velikom spravištu Zagrebačke županije 11. IV. 1843, koji je čitav u Babukićevu prijepisu dostupan na internetu (Babukić 1843a). U Beogradu je tekst objavio i D. Kušlan (*Srbske novine*, god. X, br. 58 i 59, 21. i 24. VII. 1843). U Beogradu je i B. Šulek objavio svoju knjižicu *Šta naměravaju Iliri?* (Šulek 1844). No Kukuljevićevi govori iz 1845. i 1847. objavljeni su usred Zagreba, u *Narodnim novinama*, koje su »tih godina« često mijenjale ime (kadšto i urednike – Lj. Gaj, pa B. Šulek, pa opet Lj. Gaj, pa D. Demeter) i munjevito izvještavale o saborskim sjednicama, gotovo transkripcijski, donosile čak tlocrtni raspored sjedenja na njima.

Odakle Dežuloviću (2017b) ekavske inačice Kukuljevićevih govora, ne znamo. Možda s interneta. Ono što znamo jest da je ekavska inačica govora od 2. V. 1843. dostupna na internetskim stranicama Hrvatskoga sabora, u rubrici »Znameniti govori iz povijesti saborovanja«.⁹ Čovjek bi pomislio, ne može biti vjerodostojnije, saborske su to službene stranice. S malo više gugljanja Dežulović je međutim mogao nabasati na već spomenuti *Hrvatski jezični portal* (HJP) i ondje naći jekavske inačice govora. Naime još je 2002. Marko Samardžija za *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER) priredio dio »Povijest hrvatskoga jezika« i ondje donio tridesetak ključnih tekstova o hrvatskome jeziku, od Bašćanske ploče o. 1100. do članka 12. Ustava RH iz 1990. Budući da je HER dio rječničke baze HJP-a, svi su tekstovi što ih je Samardžija sabrao dostupni i na internetu, pa tako i Kukuljevićevi čuveni govori iz 1843. i 1847.¹⁰ Govor iz 1843. donijet je u novijoj inačici, nastaloj doduše još za Kukuljevićeva života (objavljena u Mirković

6 O jeziku zagrebačke filološke škole za prvu ruku v. npr. Jonke (1964), Vince (1978 [2002]), Tafra (1993), Ham (1998), Samardžija (2014). Osim o zagrebačkoj kroatistika govori još o zadarskoj i riječkoj školi te o hrvatskim vukovcima. Krajem 19. stoljeća hrvatski će se vukovci promaknuti u vodeće normativne pisce.

7 Na tom podatku zahvaljujemo susretljivim knjižničarima Hrvatskoga sabora. Zapisnici poslije 1861. vođeni su stenografski i dostupni su u saborskoj Knjižnici. Nešto ih se može naći i na internetu na raznim manje ili više legalnim stranicama.

8 Zagrebački cenzor 1843–1845; prije Mátsika cenzor je bio poklonik iliraca Stjepan Moyses, poslije Mátsika Pavao Muhić (v. Šišić 1916 [1962: 410–412, 529–530]).

9 Usp. <http://www.sabor.hr/govor-ivana-kukuljevica-u-saboru-2-5-1843> [posjet 21. XII. 2017].

10 Usp. <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest> [posjet 21. XII. 2017].

1861, poslije u Kukuljević Sakcinski 1997; dalje ćemo u ogledu vidjeti da ta vrela nisu posve pouzdana), govor iz 1847. donijet je prema najstarijoj poznatoj tiskanoj inačici, onoj iz *Narodnih novina* (Kukuljević Sakcinski 1847a).

Konačno, o tiskanim inačicama Kukuljevićeva govora 2. V. 1843. i njihovim mijenama mnogo je već pisala Ham (2011; 2013) pa još sažeto na internetu objavila kao Ham (2017), mjesec dana prije Dežulovića (2017b). Sve je o tome dakle dostupno i na internetu. Kako je Dežulović naišao baš na ekavsku inačicu govora, ponovimo, ne znamo, ali bez nje ne bi bilo ni Dežulovićeve britka teksta. Izuzmemo li ekavsku inačicu govora iz jednadžbe, ostaju nam vješta igra riječima i podacima, polemična britkost i – ništa više. Dežulović primjećuje da »hrvatski jezični žandari i izbacivači« nisu čuli o čemu su dva saborska govornika zborila, pitanje je jesu li njegovi čitatelji razumjeli o čemu je on zapravo pisao.

III.2 Službeni je jezik Hrvatskoga sabora (Sabor kraljevina Hrvatske i Slavonije, Sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije) sve do 1847. bio latinski, jednostavno govoreći – ondje su zastupnici govorili latinskim, zaključci su pisani latinski, latinski je bio poslovni(čki) jezik. Koliko znamo, prvi koji je ondje nešto javno na hrvatskome govorio bio je 19. I. 1809. Vinko Knežević od Svete Helene (Svete Jelene) (1755–1832), inače praujak Josipa Jelačića. Zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac u svoj je dnevnik 19. I. 1809. unio (1801–1809 [1987: 382–383]):

Sessio regnicolaris in qua comes Banus baronem generalem mareschalli locumtenentem Knesevich in vicecapitaneum Regni denominavit, eidemque locum assignavit in sessione. Quo capto Vicecapitaneus illirico sermone gratias egit, dein juramentum deposuit. [...]

Saborska sjednica na kojoj je grof ban imenovao baruna podmaršala Kneževića potkapetanom Kraljevine i doznačio mu mjesto u sjedničkoj dvorani. Na to je kapetan zahvalio hrvatskim govorom i zatim položio zakletvu. [...]

Podatak je u novije doba preuzeo Brnardić (2007: 303):

Uoči novog rata s Napoleonovom Francuskom promaknut je [Vinko Knežević] 15. kolovoza 1808. u čin podmaršala i izabran za potkapetana Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Prilikom imenovanja 19. siječnja 1809. zahvalio se kratkim govorom na hrvatskom jeziku, što je bila prva službena upotreba hrvatskoga u Saboru.

Vrhovni zapovjednik vojske u feudalnoj Hrvatskoj bio je ban, (pot)kapetan Kraljevine bio mu je podložan i zapovijedao je vojskom u banovoj odsutnosti. Dugo se među jezikoslovnim kroatistima mislilo da je prvi u Saboru hrvatski govorio drugi jedan potkapetan Kraljevine, general Juraj Rukavina od Vidovgrada (1777–1849), koji je na izboru zahvalio 11. XI. 1832. Šišić o tome ovako (1916 [1962: 400]):

Tada bijaše banom barun Franjo Vlašić (1832–1840), odlučan i iskren prijatelj hrvatskog naroda. Odmah poslije otvorenja ban izabra sebi potkapetanom kraljevine generala Jurja Rukavinu Vidovgradskoga, a taj se nato zahvali u saboru hrvatskim jezikom uz burno klicanje sabranih staleža. To je od vijekova prvi hrvatski govor izrečen u hrvatskom saboru.

Taj su podatak u novije doba leksikonski bili preuzeli Samardžija – Selak (2001: s. v. *Rukavina od Vidovgrada, Juraj*) i uzimao se kao pouzdan dok nismo saznali više, o čemu historiografiju na nekoliko mjesta obavještava Brnardić (2007; 2009), a jezikoslovnu kroatistiku Samardžija (2014: 21, 28, 67; 2015: 24).¹¹ Sljedeći bi istraživački korak – očito – bio utvrditi kako su potkapetani zahvaljivali prije Vinka Kneževića.

Prvi *zastupnički* govor na hrvatskome održao je 2. V. 1843. Ivan Kukuljević Sakcinski (Šišić 1916 [1962: 411]). U govoru se bio zauzeo za uvođenje hrvatskoga kao službenoga. *Narodne novine* (god. IX, br. 36–40, 6–20. V. 1843) popratile su rad zasjedanja (spravišta), prenijele zaključke na hrvatskome jeziku (uključujući članak VIII. o načinima unapređenja narodnoga horvatsko-slavonskoga jezika i potrebi da cenzor njime dobro vlada, ali primjerice i članak IX. o uspostavi instituta za gluho-nijeme i slijepce, ili članak XVII. o boljim plaćama gimnazijskih profesora), donijele pozdravni govor biskupa Jurja Haulika, ali nijedan drugi. Kukuljevićev saborski govor od 2. V. 1843. objavljen je tek poslije godinu i pol dana u ilegalnome listu *Branislav*, koji je *sine anno* i *sine loco* nekoliko mjeseci 1844–1845. izlazio u Beogradu (više o *Branislavu* v. ovdje u § III.6). U tom smislu Dežulović je (2017b) u pravu kad kaže da su »tih godina« Kukuljevićevi govori objavljivani u Beogradu jer u *Branislavu* su osim tog objavljena još dva govora u kojima stoji da je govornik bio Kukuljević, a dva su Kukuljevićeva govora – koliko znamo – objavljena 1843. i u beogradskim *Srbskim novinama*.¹² Najstarija dakle postojeća objava Kukuljevićeva saborskoga govora od 2. V. 1843. jest ona iz *Branislava* 1844. O njezinu jeziku i grafiji domalo (v. § III.5). Stariji od toga jest rukopisni prijepis Vj. Babukića (1843c), dostupan na internetu.

Rekosmo, *Narodne novine* prate saborska zasjedanja, a cenzori se 1845. mijenjaju. Tako *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, kako se tad zovu, 1845. prate rujansko-listopadsko zasjedanje i donose Kukuljevićev govor od 3. X. 1845. O tom govoru također domalo (v. § III.5), zasad nam je zanimljivija upadica – slika parlamentarnoga života 1845. – zabilježena u *Novinama* od 4. X. 1845. Naime župan turopoljski J. žali se da ga gospodin K. proziva da je diktator, da je on sa svojim prijedlozima često u manjini, ali da nikada nije činio ekscese niti je na ulici na koga nasrtao... Na tom mjestu

11 U prvoj inačici teksta objavljenog u Samardžija (2014) – a to je Samardžija (2008: 256) – podatka o Vinku Kneževiću nema, još uvijek se spominje samo Juraj Rukavina. Uzgred, u Samardžije se (2014) na str. 67 potkrala pogreška, stoji godina 1808, ne 1809, drugdje je točno (v. Samardžija 2014: 21, 28; 2015: 24).

12 Dimitrije Davidović *Srbske je novine* 1813–1821. objavljuvao u Beču, potom iznovice od 1834. u Kragujevcu, kamo je državna štamparija bila preseljena iz Beograda, najzad u Beogradu.

Da su Kukuljeviću *Srbske novine* bile poznate i da ih je u Beču čitao, znamo i prema pismu koje je 22. VI. 1842. poslao Stanku Vrazu (Kukuljević Sakcinski 1842c; usp. ovdje *Prilog 1*). Istodobno kao aktivan političar Kukuljević piše i njemačke članke u zagrebačkim njemačkim novinama *Agramer Zeitung*, tako primjerice pred listopadsko saborsko zasjedanje 1843. u nastavcima najavljuje pitanja o kojima će se raspravljati.

Kukuljevićeva česta saborska izlaganja prevratne 1848. osobito su praćena. Podroban njihov prikaz – kad Kukuljević nejednom govori o »slobodi, jednakosti i bratinstvu« i ratu koji se bio zahuktavao – te javne djelatnosti nakon ponovne uspostave parlamentarizma (1860) dao je Šidak (1972). Zainteresiran će u Šidaka pronaći i mnogo uputa na dokumente o Kukuljevićevu odnosu prema jeziku i njegovu imenu iz 1860-ih.

umetnuta je u izlaganje župana turopoljskoga zagrada s ovim tekstom (označili smo ga kao Kukuljević Sakcinski 1845c):¹³

(I. K. S.: »Samo baš jučer na mene!«)

Tako zabilježena ona je važna i zbog toga što pokazuje da su saborski izvještaji u *Novinama* već 1845. zapravo svojevrsan transkript saborskih zasjedanja i živo svjedočanstvo rasprava. O jeziku tih rasprava zabilježio je nešto francuski novinar Hippolyte Desprez, koji prati zasjedanja, pa se u jednome svojem članku o ilirskome pokretu 15. III. 1847. prisjeća kako se 1845. ondje bilo govorilo, prema Šidaku (1972: 57, bilj. 46):

[...] Deprez konstatira da zastupnici u Hrvatskom saboru 1845. govore latinski, a »un seul s'exprimait dans l'idiome national, et c'était précisément le lettré Kukulewicz, poète et ardent patriote« [»samo jedan je govorio na narodnome jeziku, to bijaše upravo učeni Kukuljević, pjesnik i gorljiv domoljub«].

Znameniti pak Kukuljevićev govor koji je najavio saborski zaključak o uvođenju hrvatskoga kao službenoga održan je na zasjedanju 23. X. 1847. Objavljen je tek tjedan dana nakon što je izgovoren u zagrebačkim *Novinama dalmat.-horvatsko-slavonskima* 30. X. 1847, koje su, eto, opet bile promijenile ime. Već na samu subotu 23. X. 1847, kad je govor održan, uz *Novine* je (god. XIII, br. 85) bio objavljen poznati »Letak« ovoga teksta:

Slava Saboru Trojedne Kraljevine!

Danas je ogranulo žarko sunce slave i veličine našem narodu! Što smo za temelj naše budućnosti i obstanka smatrali, što smo kao najvrucju želju u grudih gojili, to evo postigosmo i kod Boga stekosmo. Danas u subotu 23. listopada odlučiše jednoglasno slavni Stališi i Redovi kraljevinah Dalmacie, Hervatske i Slavonie, **da se narodni naš jezik u mjesto latinskoga na čast diplomatskome uznesu.**

Primito od nas, **Otci domovine**, iskrenu zahvalu, slavu i hvalu podělit će Vam vila pověstnica, ona će Vam upisati u lětopise slavna imena zlatnimi pismeni, te će divno sjati, dok bude sunca i mēseca!

Što je podebljano, podebljano je u izvorniku, mi nismo intervenirali. Da smo štogod podebljavali, rado bismo Dežuloviću podebljali riječi *město*, *podělit će*, *pověstnica*, *lětopise*, *mēseca*, radi činjenice koja se u kroatistici zove »rogato e« (usp. dalje § III.3), koja je dan-danas kamen smutnje i Dežuloviću i urednicima internetskih stranica Hrvatskoga sabora.

Govorimo dakle o ažurnosti – *Novine* isti dan objavljuju saborsku odluku. Tjedan dana poslije toga u subotu 30. X. 1847. *Novine* su donijele i Kukuljevićev govor, i još neke govore, i zaključke na hrvatskome, među njima Točku 10. državnog odbora (v. *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, god. XIII, br. 87, 30. X. 1847, str. 349):¹⁴

13 Sva su izlaganja u *Novinama* obilježena inicijalima, Kukuljević je redovito I. K. S.

14 »Budući da sjednice odbora nisu bile otvorene javnosti niti se o raspravama u njemu vodio zapisnik, nije poznato kako su te rasprave tekle i kakva su se mišljenja u njemu sukobljavala« (Šidak 1972: 61).

Točka 10. Slavne varmedje varaždinska i križevačka, a i mnoge oblasti ovih kraljevinah izjaviše želju, da se narodni jezik u pridruženih kraljevinah za poslovni proglasi. Odbor je uvidio i sam potrebu, da se narodni jezik, koji je ponajglavnija biljega narodnoga značaja i sredstvo za unapređenje narodnosti, najvišjega blaga svakog naroda, i koji su već do sada s lěpim uspjehom obrazovali, na ovaj stupanj podigne, koji mu gledač na njegovu dostojnost pripada, kao što su to već svi izobraženi europski narodi učinili. Uvaživši nadalje i to, da se obrazovanje ma kojeg naroda samo u njegovom materinskom jeziku s uspjehom [*sic!*] može unaprediti i da ugarska kraljevina na svome napredku ima ponajviše zahvaliti uzdignutju magjarskoga jezika na čast diplomatsku, nemogaše na ino, već je ovu želju, koja je sërca svih državljanah obuzela jednodušno zagèrlio i kao što treba promotrio. Iz navedenih razlogah kano i odatle, što su ss. i rrv. ovih kraljevinah g. 1805 jezik latinski za javni poslovi samo zato primili, te u smislu 120: 1715 načinjenim i od nj. veličanstva odobrenim statutom utvèrdili, da se pridružene kraljevine od nastajućega uvođenja magjarskoga jezika obrane, a ne da razvitak narodnosti i napredak svoga vlastitoga narodnoga jezika preprèče, kao što to svèdoče upotrebljavanje narodnog jezika u javnih skupštinah i mnoga javna, bez uštèrba rečenoga štata [*sic!*, gore je *statut*, tako i dolje] u narodnom jeziku sastavljena pisma: iz svega toga izvodi državni odbor, da je prispèlo vrème, da se narodni jezik u javni život uvede. Zato scèni, da bi se imalo još u tekućem državnom saboru odlučiti, da se narodni horvatsko-slavonski jezik u nutar granicah kraljevinah Dalmacie, Horvatske i Slavonie podigne na čast jezika poslovnoga u svih strukah javnoga upravljanja, a dok previšnja posveta (*sanctio*) stigne, ima se u svojoj krèposti uzdržati statut od god. 1804 i čl. 1844, govoreći o službenom dopisivanju s višnjim dikasterijama, sudišti i oblastmi kraljevine ugraske. A da se ova namèra tim sigurnie postigne, bit će potrebe umoliti g. biskupa zagrebačkoga i banske časti namèstnika kano i druge kraljevinah dostojnike, da bi ovu prošnju pred nj. veličanstvom zagovarali.

Zašto smo Točku 10. citirali u cijelosti i doslovno, s tipfelerom *uspjehom* umjesto *uspjehom*? – Prvo, da pokažemo brzinu kojom je objavljena, u roku tjedan dana. Čini nam se da ju na hrvatskome nismo vidjeli u priručnicima koji bi ju očekivano morali donijeti. Koga zanima njezina službena, završna latinska inačica – a riječ je o jednom od ključnih dokumenata hrvatskoga standardnog jezika – ona je kao »*Articulus decimus*« dostupna u saborskim *Zaključcima* 1836–1847 ([1980: 268–269], »*ut lingua nationalis intra ambitum Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavonia ad gradum diplomaticae elevetur*«). Doduše do njezine vladarske, carske legitimacije *de iure* došlo je tek po završetku Bachova apsolutizma (»Listopadskom diplomom« 20. X. 1860. vraćen je ustav), premda se ona *de facto* koliko-toliko bila provodila od 1847, što ćemo vidjeti i po jednom Kukuljevićevu pismu (v. § III.11), a 1850. u osvit apsolutizma čak bila i potvrđena.¹⁵ Drugo, da pokažemo kako izgleda jezik i pravopis onodobnih novina, s rogatim *e*-ovima, dvoslovima na mjestu slogotvornoga [r] i onodobnim padežnim oblicima. Tim su jezikom i pismom objavljeni i Kukuljevićevi govori, ne onako kako ih je Dežulović (2017b) citirao. To je taj jezik. O detaljima, kako rekosmo, domalo, čak i o važnosti tipfelera (v. § III.9). Treće, latinsko *lingua nationalis* zove se u tom hrvatskome tekstu *narodni horvatsko-slavonski jezik*. I to je jednostavno tako.

15 Veoma precizno i pregledno o tim godinama i službenome statusu jezika sa svim datumima i nužnom aparaturom piše Samardžija (2014).

III.3 Što je to »rogato e«, odnosno ⟨ě⟩? – U kroatistici i općenito slavistici tradicionalan transkripcijski znak za stari glas koji zovemo jatom, prema odrazima kojega suvremeni južnoslavenski govori i jezici mogu biti primjerice dosljedno jekavski, ijekavski, ekavski, ikavski, ili pak imati neku kombinaciju tih elemenata. Standardni hrvatski jekavski je, prošaran ikavskim i ekavskim elementima, pa uz *lijep, smijeh, djevojka*, u najkraćem, imamo *vidio, smijati, dio te dečko, cesta, hren*. U nekim grafijama, primjerice češkoj i lužičkima, ⟨ě⟩ je dan-danas obično slovo. Za opću hrvatsku grafiju rogato *e* predložio je Ljudevit Gaj u svojemu članku »Pravopisz« (Gaj 1835), poslije *Kratke osnove* (Gaj 1830) drugomu temeljnom napisu preporodnih grafijskoreformatorskih nastojanja. Gaj ondje piše (1835: 40):

Vnoge rechi, koje mi Horvati szamoglasznikom *e* pischemo, navadni szu drugi Ilirczi poleg zgovora szvoga ili szlovum *i* ili pako *ie* pizsati. N. p.: *szvet, szvit, szviet; ded, did, died; krepozt, kripozt, kriepozt; lepi, lipi, liepi* y t. d. Za ovu razlichnozt nashi mudršhi ztarczy pizsash e, koji zaznamenuvani e vszaki poleg laztoвите navade szvoje zgovarjati mose. N. p.: *lěto, mězto, dělo, tělo* y t. d.

Istaknimo da je Gaju na umu grafijska reforma i da pomoću nje nastoji potpomoći jezično ujedinjenje svih »Iliraca« (Južnih Slavena),¹⁶ pa različnost izgovora grafijski želi fiksirati neutralnim slovom ⟨ě⟩, koje svak isprva »prema svojoj vlastitoj navadi izgovarati može«. Gaj je kajkavac (»Horvat«), ekavac, i kao takvu ne treba mu posebno slovo za jat, on i u *Kratkoj osnovi* i u »Pravopiszu« jednostavno piše ⟨e⟩. U 10. broju *Danice*, u kojemu je počeo izlaziti »Pravopisz«, na naslovnici je objavljena i današnja hrvatska himna, pjesmica »Hrvatska domovina« (potpisan je Mi.....ć), programatski novopredloženom grafijom:

Lěpa naša domovino,
Oj junačka zemljo mila,
Stare slave dēdovino,
Da bi vazda čestna bila!

Donosimo prvu kiticu da se vidi razlika prema grafiji Gajeva članka i da uočimo rogato *e*. Da je riječ »samo« o kajkavskom, ekavskom izgovoru, rogatoga *e* ne bi trebalo. (Usput zamislimo prvi stih u obradi administratora internetskih stranica Hrvatskoga sabora: *Lepa naša domovino...*) Gaj je pragmatičan, svak to rogato *e* može izgovarati prema navadi, no već sljedeće 1836. godine u istoj toj *Danici*, koja se sad zove *Danica ilirska*, Požežanin Vjekoslav Babukić – prvi preporodni gramatičar – daje gramatički nacrt onoga što ilirci žele za književni jezik te savjet izgovora rogatoga *e* precizira i proširuje ovako (1836: 38):

Naša naměra ovdě nije predpisivati ljudem zakone, kako imaju taj zabilěženi ě u obćem i prostom razgovoru izgovarati, nek' ga svaki izgovara kako mu drago; ali zavolju sloge ilirske potrebno jest, da se u pismu jednako uvěk ě piše. Za moći vëndar laglje upaziti,

16 Babukić (1836: 37) lijepo određuje: »Mi *Iliri* (Serblji, Horvati, Slavonci, Bosanci, Cernogorci, Hercegovci, Dalmatinci, Dubrovčani, Bugari, Istrianci, Štajerci, Krajnci i Korušci) [...]«

gdě se *ě* pisati ima, dobro je barem u čitanju priučavati se ilirski *ě* razložno kao *je* izgovarati; n. p. *svět, vĕra, dĕlo*; – čitaj: *svjet, vjera, djelo* i t. d.

Tako Babukić preporučuje da se navikavamo 1836.¹⁷ Sličnu preporuku daje Antun Mažuranić u ilirskoj i latinskoj gramatici za početnike – diftonško [ié] ili pak [je] i u dugim i u kratkim slogovima (1839: 5; kurzivirali smo primjere, u izvorniku nisu u kurzivu):

ě izgorava [*sic!*] se kao *ié* ili *je*; n. p. *dĕte, vĕra*, čitaj: *diéte* ili *djete, viéra* ili *vjera*. [...] Ovaj zabilježeni *ě* može svaki po volji na svoj način izgovarati, samo da se u pismo jednoličnost uvede; premda bi bilo dobro uvijek, a osobito u čitanju i u školah već iz toga kano *ié* ili *je* izgovarati ga, da se tim laglje zapamtiti može, gdě se pisati ima.

Slično 1847. usred Kukuljevićeva Varaždina u horvatsko-slavonskoj slovnici za početnike Lavoslav Firholcer (1847: 9):

23. Kako se izgovara nadznačeno pisme *ě*?

Nadznačeno pisme *ě* izgovara se kao *ie*, ili *je*; n. p. *vĕra* izgovori se *vjera* i t. d.

Slično bi preporučio svaki profesor hrvatskoga 2017. – i u kratkim i u dugim slogovima izgovor [je]. No artikulacijske su i grafijske peripetije tada tek počele i potrajale su sve do kraja 19. stoljeća, a posljedice osjećamo do dana današnjega, i grafijske i fonološke.¹⁸ Pa smo tako u okviru zagrebačke filološke škole, izravne sljednice ilirskog pokreta, poslije *ě* imali: – prvo ⟨ie⟩ i ⟨ie⟩ (već početkom 1840-ih, tako primjerice u *Osmanu* iz 1844, prvom ozbiljnom izdanju Matice ilirske,¹⁹ *Danica* i *Narodne novine* na takvu grafiju prelaze 1848, odnosno 1849); – potom ⟨ie⟩ i ⟨je⟩ (u *Nevenu* 1854. predložio B. Šulek, koji će nam biti tema u § IV); – najzad s prevlašću tzv. hrvatskih vukovaca Karadžićevo ⟨ije⟩ i ⟨je⟩ (Đ. Daničić u »Ogledu« ARj-a 1878, I. Broz u *Pravopisu* 1892), kako pišemo sve do danas – *lijep, smijeh* sa ⟨ije⟩, *vjera, djelo* sa ⟨je⟩, k tomu još *mreža, vremena* sa ⟨e⟩ te *vidio, dio* sa ⟨i⟩.

Preporodni dakle pisci i preporodna gласila u drugoj polovici 1830-ih i u 1840-ima na mjestu jata pišu ⟨ě⟩, i to njihovo pisanje posve je u skladu s proklamiranom grafijskom normom. O tome kako je tko doista izgovarao možemo samo pretpostavljati, odnosno zaključivati na temelju preporuka u tekstovima ili prema rukopisnoj ostavštini. Ali već smo na temelju dosad citiranih novinskih članaka mogli primijetiti da su preporodni protagonisti na normi ozbiljno nastojali. Ako bismo stvari htjeli staviti u pravi kontekst, ne možemo se oteti dojmu upravo izvanredne brzine kojom se proklamirana jezična norma usidrila u javni život. Podsjetimo, 1836. Vjekoslav Babukić objavljuje joj prvi nacrt, gotovo istoga časa Ljudevit Gaj i Vjekoslav Babukić provode

17 Slovnica je prema Babukićevim riječima bila spremna za objavu već 1833. (v. Smičiklas 1876: 13, 63).

18 Od sve sile literature koja o jatu, njegovoj fonetici i fonemskome statusu u kroatistici postoji za ovu prigodu možemo izdvojiti one autore koji su se njime intenzivnije bavili u okviru devetnaestostoljenih gramatika, primjerice Jonke (1964), Tafra (1993), Vončina (1993).

19 Matičina izdanja pedantno je popisao Somborac (1963).

ju u novinama, potom Matica ilirska u svojim izdanjima, 1843. Ivan Kukuljević Sakcinski taj jezik promovira u najvišem domu, eda bi 1847. taj jezik u Hrvatskome saboru bio proglašen službenim. U desetak godina kajkavski Zagreb postaje žarište književne štokavske jekavštine, a kajkavci poput Varaždinca Kukuljevića i Krapinčanina Gaja te vinodolski čakavci Antun i Ivan Mažuranić njezini najistaknutiji zagovornici.²⁰ Šulek o prvih desetak godina svjedoči ovako (1844: 99):

Prie osam godina jedva da se je tko usudio u Zagrebu na ulici horvatski govoriti, jer se je imao bojati, da će ga tko pogårditi oli izsmijati, à sada se zaisto nitko više ne stidi, da-pače se ponosi time, što horvatski znade; sad se već na saborih i spravištih toli dāržavnih toli varmedjskih javno horvatski govori. Tako će bit i u buduće [...]

A bilo im je sve samo ne lako. Ako se prigodno držimo sjeverne Hrvatske i ne uzimamo u obzir zadarski, ikavski krug s prvacima Antom Kuzmanićem i Šimom Starčevićem (v. npr. Vince 1978 [2002]; 1998), otpora je bilo i u Zagrebu i u Slavoniji. U Zagrebu kod mađarona Zagrebačke županije, koji su nakon pobjede 29. VII. 1845. odmah 5. VIII. 1845. zahtijevali povratak staroga pravopisa i kajkavskoga jezika jer da »zajedničkoga hrvatsko-slavonskoga jezika neima« te preporučili banu Halleru da pismeno pohvali cenzora Mátsika, što je ban i učinio, kako se toga na 25. obljetnicu »srpanjskih žrtava« prisjetio sam Kukuljević Sakcinski (1870b, 2. VIII. 1870). U Slavoniji pak još 1846. i 1848. Brođanin i gramatičar Ignjat Brlić u pismima sinu Andriji Torkvatu Brliću, koji se sa Šulekom dopisivao, kudi »Zagrebce da ćoravo nasliduju Šuleka« i kvare jezik, čudi se »Požečcu Babukiću«, buni se protiv utjecaja »kekavačkog jargona« na ilirski jezik, najzad piše (v. Maixner 1952: 15–16):

Kekavac Gaj, Kranjac Vraz, Slovak Šulek, polutalijan Mažuranić, fantasta Babukić nisu nikakva lumina mundi, da ih čovik slipo naslidovati mora.

Kotač budućnosti htio je da od svih Brlića poslije najupamćenija ostane Mažuranićeva (Ivanova) unuka, tj. Mažuranićeva (Vladimirova, pisca pravnoga rječnika) kći Ivana, koja će se udati za Brlićeva (Ignjatova) unuka, tj. Brlićeva (Andrije Torkvata) sina Vatroslava.

III.4 Dođosmo konačno do Kukuljevića i njegovih govora, onoga od čega krenusmo. Želimo na uzorku nekoliko njih vidjeti u kojoj su mjeri njihove prve tiskane inačice pratile ondašnju normu. Ali suočavamo se s obeshrabrujućom spoznajom: ne znamo smijemo li se u ikoje njihovo kasnije izdanje pouzdati. Pokušat ćemo to prepričati u devet koraka. Slabije motiviranu čitatelju predlažemo da ovaj odjeljak preskoči i nastavi

20 Pritom na umu imamo i važne detalje jezične biografije Mažuranićevih, kako ih je o Ivanu istaknuo Katičić (2015: 25): »Naš predsjednik je govorio da je čakavac Mažuranić prešao na štokavski, međutim to može izazvati i krive predodžbe jer od najranijeg dječastva on je slušao kako mu čitaju Kačića. Dakle, štokavski njemu nije bio ništa tuđe. [...] Mažuranić je samo klizio od čakavskog na štokavski i od štokavskog na čakavski kad se radilo o pjesničkoj riječi i tu se vidi da Gaj njemu nije otvorio oči jer Gaj je morao dorasti do gimnazije u Karlovcu da se sretne s Kačićem, a Mažuranić se sreo s Kačićem u rodnoj kući prije nego je znao čitati.«

s § III.5, jer i motiviran bi mogao malaksati. Da čitatelju i budućim istraživačima olakšamo, u *Literaturi* ćemo na kraju oglada šalabahterski uza svaki govor iz 1843, 1844. i 1845. dati njegovu prvu rečenicu.

Prvo, živu i zdravu Kukuljeviću Đuro Deželić, tj. Stjepan Mirković (1861) piše životopis i u njemu donosi Kukuljevićeve govore. Budući da je riječ o Kukuljevićevu suvremeniku, i danas se istraživači pouzdaju u ono što Mirković (1861) daje, tako primjerice Batušić (1997), Ham (2011), Novak (2012). Ta kako bi drukčije, riječ je o izdanjima za govornikova života, osnovno tekstološko načelo! – Eh, načela, što bismo bez njih... Tako npr. Mirković donosi Kukuljevićev govor od 28. IX. 1843. u velikoj skupštini Zagrebačke županije i kaže »Evo ga kako je štampan u Србских Новинах бр. 92, 93, 94« (Mirković 1861: 18). Taj dakle govor »kako je štampan u *Srbskih novinah*« prema Mirkoviću kreće ovako:

Stare su poslovice hrvatske: »Ljubav gradi svadja razgradjuje,« [...]

Prema Mirkoviću potom N. Batušić tako priređuje I. Kukuljevića u reprezentativnoj ediciji »Stoljeća hrvatske književnosti«, pa ondje taj isti govor kreće ovako (1997: 630):

Stare su poslovice hrvatske: »Ljubav gradi svađa razgrađuje,« [...]

Zamjena ⟨dj⟩ sa ⟨đ⟩ u izdanju iz 1997. ničim se ne može opravdati (tj. ne slažemo se s priređivačkim načelima tog izdanja iznesenima u Vončina 1997), to nije izdanje za pučkoškolsku lektiru koje treba grafijski simplificirati, no pustimo sad to. Nego mi, ne budi nam lijeno, otvorimo *Srbske novine* br. 92, 93, 94 od 17, 20. i 24. XI. 1843. (dakle u mjesecu studenome, pričem uvijek valja uračunati i razliku julijanskoga prema gregorijanskomu kalendaru) i vidimo da Kukuljevićev govor 23. IX. 1843. (pazi datum!) u Zagrebačkoj županiji »kako je štampan u *Srbskih novinah*« počinje zapravo ovako, i to na ćirilici, i to na staroj ćirilici:²¹

Одъ како самъ се я у домовину мою повратио, [...]

[Od' kako sam' se ja u domovinu moju povratio, [...]]

Nigdje starih hrvatskih poslovice, to je drugi govor, to je govor od 23. IX. 1843, kojega je nacrtak čak dostupan u autografu, N. Batušić prenio je prvu stranicu iz Arhiva HAZU u izdanje Kukuljević Sakcinski (1997: 614), a dostupan je i u Babukićevu rukopisnome prijepisu (Babukić 1843d), koji također počinje s »Odkako sam se ja u domovinu moju povratio, [...]«. Pa sad, ili je Mirković (1861) donio dobar govor, ali se loše »pozvao na literaturu«, ili je Mirković (1861) donio krivi govor, i svi poslije njega

21 *Srbske novine* dakle 1843. pišu starom ćirilicom. Bogoslav Šulek 1856. piše da se u Srbiji bila digla hajka na »pokojnoga Todora Pavlovića« kad je iz svojih novina htio izostaviti »debeli jer«, odnosno slovo ⟨ъ⟩, koje »nitko ne izgovara«, te podsjeća na anatemu koju je srpska vlada bila udarila na djela Vuka St. Karadžića jer je on iz svoje azbuke bio »izostavio *jer* i *jeri*, *jat* i *ju*«, slova bez kojih se »srbski može pisati« (Šulek 1856 [1999: 180]).

skupa s njime, ili je Kukuljević na toj županijskoj skupštini održao dva govora – 23. IX. 1843. i 28. IX. 1843.

Drugo, dodatnu zabunu unosi Smičiklas (1892: 132), koji dio govora iz Zagrebačke županije 23. IX. 1843. donosi kao Kukuljevićev saborski (!) govor od 23. IX. 1845. (pazi godinu!), što je prema Smičiklasu Kukuljevićeva reakcija na »srpanjske žrtve« (29. VII. 1845). Kukuljevićevu nedatiranu reakciju na »srpanjske žrtve« imamo u autografu u Arhivu HAZU (v. *Prilog 3*), i ona doista počinje slično (Kukuljević Sakcinski 1845b):

Odkako sam se ja povratio u milu domovinu svoju [...]

ali to je ipak treći govor, govor kojim se traži da se vojska dovedena zbog srpanjskih izbora otpravi iz Zagreba.²² Je li Kukuljevićev rukopisni govor o otpravljanju regimente ikad zapravo izgovoren i je li objavljen, nismo utvrdili, u novinskim izvještajima kolovoške županijske i rujansko-listopadske saborske sjednice 1845. ne nalazimo ga.²³ Čudi također što o tom autografu ne kazuje ništa ni Šidak (1972: 56, bilj. 40), premda spominje njemački autograf s naslovom »Erklärung« (datiran 11. IX. 1845, Arhiv HAZU, signatura XV-23 / B-6) koji je Kukuljević neuspješno nudio *Pester Zeitungu* i *Allgemeine Zeitungu* (odbila cenzura). Kukuljević će kao »jedan očevidac« tek 1870. u sisačkome *Zatočniku* u nastavcima objaviti poveći tekst »29. srpanj 1845.«, u kojemu ćemo saznati da su na pogrebu žrtvama 1. VIII. 1845. Gjuro Erdödy i Ivan Kukuljević bili »u narodnoj nošnji s golimi sabljama, na kojih bijahu nataknete narandže« (Kukuljević Sakcinski 1870b, 1. VIII. 1870).

Treće, govor koji u Mirkovića s datumom 28. IX. 1843. počinje sa (1861: 18):

Stare su poslovice hrvatske: »Ljubav gradi svadja razgradjuje,« [...]

nije dakle objavljen u *Srbskim novinama*, ali je objavljen u beogradskome *Branislavu*, i mi ga ovdje vodimo kao Kukuljević Sakcinski (1844d). Ondje stoji:

Stare su poslovice hrvatske: »Ljubav gradi, svadja razgradjuje,« [...]

Problem je međutim naslov u *Branislavu*, koji kaže da je riječ o Kukuljevićevu govoru u gradomeđi (varmeđi, županiji) Varaždinskoj, i to 5. II. 1844, ne 28. IX. 1843. Koliko znamo (v. Mirković 1861: 3; Šidak 1972: 48; Batušić 1997: 41), Kukuljević je za

22 »Srpanjske žrtve« ustaljen su naziv za poginule u pucnjavi poslije pobjede mađarona na izborima (reštauraciji) za Zagrebačku županiju. Izbornu pobjedu donijeli su glasovi turopoljskih »šljivara«. V. o tome ukratko npr. kod Šišića (1916 [1962: 412–414]), naširoko kod samoga Kukuljevića Sakcinskoga (1870b).

Novine su o izborima i poginulima 29. VII. 1845. izvijestile već 30. VII. i 2. VIII. 1845. Dapače 2. VIII. 1845. (god. XI, br. 62, str. 251–252) saznajemo da uoči izbora ban »zaključivši latinski govor, probesedi u našem književnom jeziku prostomu plemstvu od prilike ovako: "Plemenitaši! Dèržite i vladajte se onako, kao što dostojanstvo ovoga mēsta zahtēva, odvētujte po duši i uvērenju svom, i gledajte da reštauracia ova za obćinsko dobro koristna bude, itd." – Ovaj horvatski govor horvatskoga bana biaše od naše strane iskrenom zahvalnostju pozdravljen, jer nam prouzroči radost, što smo doživēli gdē se na javnom mēstu sladki naši glasi materinski iz ustih glave kraljevinah ovih lēvaju.«

23 Nedostupne su nam tek *Novine* od 11. X. 1845. (god. XI, br. 82), možda je u njima, a možda je pripreman za kolovošku županijsku sjednicu, na kojoj zastupnici Narodne stranke nakraju nisu sudjelovali.

maloga suca Zagrebačke županije biran 1842, a za velikoga suca Varaždinske županije tek 1845, pa će čuveni saborski govor 23. X. 1847. održati kao poklisar Varaždinske županije. Kako se čini, u Varaždinskoj je županiji 1843. govorio šireći poziv »na zajedničku akciju« (Šidak 1972: 52). Kukuljević u 1840-ima govori na skupštinama i Zagrebačke i Varaždinske županije.

Četvrto, Mirković (1861: 21) *ima* govor iz Zagrebačke (!) županije od 5. II. 1844, nije da nema, ali to je sad opet neki četvrti govor, koji počinje ovako:

Vidim ja, da je opet i danas, kao i u svakom spravištu, [...]

Naravno, kao takva N. Batušić prenio ga je u Kukuljević Sakcinski (1997: 634):

Vidim ja, da je opet i danas, kao i u svakom spravištu, [...]

Mogli bismo mi sad povjerovati Mirkoviću, prije njemu nego ilegalnomu listu *Branislav* (v. dalje § III.6), međutim Mirković nas (1861: 21) upućuje da čitamo »*Novine* 1844. u br. 26«. Na žalost čitatelja ugledne edicije »*Stoljeća hrvatske književnosti*«, tj. Kukuljević Sakcinski (1997), kamo je Mirkovićevo (1861) izdanje govora preneseno, to nije govor od 5. II. 1844, nego govor u Zagrebačkoj županiji od 27. III. 1845, objavljen u *Novinama horvatsko-slavonsko-dalmatinskim* br. 26, ali ne 1844, nego 1845. Taj govor ovdje označavamo kao Kukuljević Sakcinski (1845a). Naravno, sve u njem puno rogatih *e-ova*:

Vidim ja, da je opet i danas, kao i u svakom spravištu, kad se dvě naše razcěpljene stranke sastaju, glavna stvar, koju čuti i viditi moramo, vika i larma, svadja, grožnja i nered; što bi nas sve tim bolje žalostit moralo, budući da je sveta istina, da ona dèržava, gdě se to u javnih městih pojavljuje, propada, i da je njezina i naroda joj smèrt blizu.

»Dvije rascijepljene stranke« jesu promađarska Horvatsko-vugerska i Kukuljevićeva Narodna ili Ilirska, »tada još u smislu labavo povezanih struja oko određenog programa« (Markus 2009: 294); Narodna je stranka 1842. bila pobijedila u Zagrebačkoj županiji. Godine 1844. Kukuljevićevih govora u zagrebačkim novinama nema niti su *Novine* tada donosile govore, ni saborske ni županijske, što je praksa od 1845. godine, kad je cenzura ipak oslabjela (v. o tome § III.1).²⁴ Mirković se (1861) i tu dakle krivo »poziva na literaturu«.²⁵ Našu dvojbu o dotičnim govorima produbljuje Smičiklas (1892: 132, bilj. 1), koji u rukama drži dva nacrtka govora, a za jedan je sâm Kukuljević zabilježio da je »govoren 5. veljače 1844. i da je štampan«. Kukuljević u njemu ustaje protiv varaždinskoga župana Ivana Erdödyja, koji da na ugarskome saboru huška

24 Govoreći o Šulekovim člancima u *Narodnim novinama* 1848. Markus će (2008: 156) – možda nekritički – kazati da je tada »sloboda tiska u Banskoj Hrvatskoj bila na razini koja neće biti dosegnuta do 1918.«

25 Pogrešna je Mirkovićeva uputnica i u vezi s govorom u Zagrebačkoj županiji od 10. VII. 1843, koji citira prema »*copia ex originali*« iz ostavštine Franje Kulmera (v. Mirković 1861: 13, 18). Mirković čitatelja upućuje na *Srbske novine* »god. 1843 br. 68«. Obavijest o tom govoru i njegovim odjecima dana je u *Srbskim novinama* br. 62 (4. VIII. 1843), ne br. 68, a sam govor – jezično i grafijski preinačen – objavljen je u br. 63 i 64 (7. i 11. VIII. 1843), o čemu piše i Šidak (1972: 51, bilj. 23). Taj govor ovdje označavamo kao Kukuljević Sakcinski (1843b), a dostupan je i u Babukićevu latiničnome prijepisu koji ovdje označavamo kao Babukić (1843b).

Mađare protiv Hrvata. Ponovimo, Kukuljević je sâm zabilježio da je to govor od 5. II. 1844. i da je tiskan. Ako se sporni govori pročitaju, jasno je sljedeće: (1) U govoru koji Mirković (1861: 21) datira 5. II. 1844. ne govori se o Ivanu Erdödyu, nego o pravičnoj »reštauraciji« i »absolutizmu« koji je pred vratima. Taj govor o restauraciji i apsolutizmu N. Batušić prenio je u Kukuljević Sakcinski (1997) s datumom 5. II. 1844. (2) O Ivanu Erdödyu i zagrebačkome cenzoru Kukuljević negativno kazuje u govoru koji Mirković (1861: 18) datira 28. IX. 1843. i pogrešno locira u *Srbske novine*. Taj govor o Ivanu Erdödyu s datumom 28. IX. 1843. komentira i Novak (2012: 374). (3) Ključno, o Ivanu Erdödyu i zagrebačkome cenzoru Kukuljević govori upravo u onom našem maločas spomenutom govoru objavljenom u *Branislavu* (1844), gdje u naslovu stoji da je govor držan na spravištu Varaždinske županije dana 5. II. 1844, dakle onako kako je Smičiklas (1892) pročitao na Kukuljevićeve autografu – s točnim datumom i točnom činjenicom da je govor tiskan. Šidak međutim tvrdi (1972: 52–53, bilj. 28) da je datum u *Branislavu* netočan (5. II. 1844), da je govor držan u Varaždinskoj županiji 28. IX. 1843, da je isprva objavljen u *Srbskim novinama* (ako jest, mi ga nismo pronašli, ondje je objavljen govor od 23. IX. 1843) te da je koncept govora »u ostavštini Kukuljevića prepun ispravaka i dopuna te je zbog toga teško čitak«.

Peto, uvidom u Kukuljevićeve ostavštine u Arhivu HAZU utvrđujemo da je Smičiklas (1892) ovdje u pravu, dva su nacrtka istoga govora. Ondje se pod signaturom XV-23 / B-5 vodi Kukuljevićeve autograf govora 5. II. 1844. u Varaždinskoj županiji (naš Kukuljević Sakcinski 1844c). Pod signaturom XV-23 / B-4 nalazi se druga, kraća inačica toga govora, baz naslova i datuma, koja počinje slično, ali ne isto, počinje singularom (Kukuljević Sakcinski 1843e [1844b]):

Stara je poslovice hervatska: Ljubav gradi, svadja razgradjuje.

a ponad toga Kukuljevićevim je rukopisom dopisana i druga poslovice – *Sloga zidje, a nesloga ruši* – eda bi u autografu Kukuljević Sakcinski (1844c) *zidje* bilo prekriženo i iznad njega napisano *diže*, kako je najzad objavljeno u *Branislavu* (Kukuljević Sakcinski 1844d). Na autografu Kukuljević Sakcinski (1843e [1844b]) netko je dopisao da je riječ o govoru u Zagrebačkoj županiji 28. IX. 1843, možda J. Šidak, koji – čini nam se – nije primijetio da su signature XV-23 / B-4 i XV-23 / B-5 zapravo inačice istoga govora, naprotiv napisao je da je datacija u *Branislavu* netočna (Šidak 1972: 53, bilj. 28), a ona je jednostavno onakva kako ju je u autografu signature XV-23 / B-5 zapisao nitko doli Kukuljević.

Šesto, u katalogu Arhiva HAZU pod signaturom XV-23 / B-4 zaveden je autograf Kukuljevićeve saborskoga govora 2. V. 1843. Međutim uvidom u građu utvrdili smo da to nije govor od 2. V. 1843, nego – ponovimo – ranija inačica govora od 5. II. 1844. (koju označavamo sa Kukuljević Sakcinski 1843e [1844b]). Prema tomu autograf Kukuljevićeve saborskoga govora 2. V. 1843. još uvijek tražimo.²⁶

²⁶ Sad je pravi čas da zahvalimo arhivistima u zagrebačkome Arhivu HAZU na ljubaznosti i susretljivosti, nadamo se da će jednoga dana uspjati barem dio goleme građe učiniti dostupnim na internetu.

Sedmo, datum 28. IX. 1843. ostaje nam misterij – što je tada i gdje Kukuljević govorio. Pouzdani su nam samo govor održan 23. IX. 1843. u Zagrebačkoj županiji (tiskan u *Serbskim novinama*, naš Kukuljević Sakcinski 1843d, dostupan u autografu Kukuljević Sakcinski 1843c i Babukićevu prijepisu 1843d) te govor održan 5. II. 1844. u Varaždinskoj županiji (tiskan u *Branislavu*, naš Kukuljević Sakcinski 1844d, dostupan u autografu Kukuljević Sakcinski 1844c). Moguće je da je sličan, odnosno gotovo isti govor Kukuljević održao 28. IX. 1843. u Zagrebačkoj ili u Varaždinskoj županiji i 5. II. 1844. u Varaždinskoj županiji. Ne olakšava nam ni sam Kukuljević, koji u prisjećanju na srpanjske žrtve piše da je bio među govornicima protiv Ivana N. Erdödyja na skupštini Varaždinske (!) županije 28. IX. 1843. (Kukuljević Sakcinski 1870b, 29. VII. 1870).

Osmo, dodatna je otegotnost što *Branislav* donosi još jedan navodno Kukuljevićev govor u Varaždinskoj županiji (mi smo ga označili kao Kukuljević Sakcinski 1844e), datiran 6. II. 1844, dakle odmah dan nakon govora 5. II. 1844. Iz teksta govora razvidno je da je držan na Županiji koja nije zagrebačka, jer Zagrebačka je varmeđa »ovu slavnu varmedju pozvala, da to isto učini«. Je li u njemu krivo naveden govornik, ili datum, ili oboje – ne znamo. Taj govor nećemo uzeti u analizu. Šidak (1972: 53) ne dvoji da je govor Kukuljevićev. U njemu se Varaždinska županija poziva da se priključi Zagrebačkoj u traženjima samostalne hrvatske vlade, odcijepljene od ugarske. Jezik i grafija tog govora isti su kao u ostalim latiničnim Kukuljevićevim govorima. Ako su koliko-toliko vjerni rukopisima, a nemamo razloga misliti da nisu, Kukuljević je usred svojega kajkavskoga Varaždina govorio ne po domaću, kajkavsku, nego po Babukićevu, ilirsku, horvatsko-slavonsku.

Deveto, sve u svemu, imamo pred sobom prvotiske više ranih Kukuljevićevih govora no što ih uzorne edicije donose. I posve nam je nejasno kako to među filozofima kroatistima u 150 godina nije primijećeno kad je povjesničar Šidak (1972) poispraavljaio već toliko krivih Mirkovićevih (1861) navoda. Ustanovljenje korpusa ranih Kukuljevićevih govora suradnjom jezičara i povjesničara, čini se, još čekamo, u Kukuljević Sakcinski (1997) to nismo dobili. Imamo i dosta autografa, ali među njima nisu autografi jezikoslovcima najpoznatijih saborskih govora, onoga 2. V. 1843. i onoga 23. X. 1847, ni županijskoga govora protiv cenzure 11. IV. 1843, s kojim je Kukuljevićevo govorništvo i započelo.

III.5 Zbog rečenoga u § III.4 za svoju ćemo malu analizu načiniti svoj korpus pet Kukuljevićevih tekstova, koji se neće posve podudarati s onime što nalazimo u dostupnim odabirima, sve nastojeći na tome da imamo što starije tiskane inačice. Misao nam je ova: ako se gdje ne podudaramo s Mirkovićem (1861) i kasnijim izdanjima Kukuljevićevih djela, a ono se barem držimo vrela koja pošteno i precizno citiramo. Dakle ako negdje zastranimo, zastranili smo upravo onoliko koliko su nas zavele onodobne novine, ni manje ni više. Svaki ćemo od odabranih pet tekstova kratko opisati i donijeti iz njih odlomčić upravo onako kako su tiskani. Evo ih kronološki:

(1) Govor I. K. S. u Hrvatskome saboru 2. V. 1843. onako kako je objavljen u beogradskome *Branislavu* 1844, br. 5, gdje omaškom u naslovu stoji 12. V. 1843. Označili smo ga kao Kukuljević Sakcinski (1843a [1844a]):

A ja pitam slobodnim duhom: tko može čelomu jednomu narodu, ako je taj i Bog zna, kako malen, nu ako istinitu i krěpku volju ima, zabraniti, da svojim prirodjenim jezikom govori, da ga na pàrvo město stavi, i po tom narodnost svoju digne, tko može i smě slobodnomu narodu, kao što su konštitucijalni Hàrvati i Slavonci to zaprěčiti? Ima li sile na světu, koja ono, što Bog komu poda, uzeti smě?

Govor je dostupan i u Babukićevu prijepisu (Babukić 1843c), digitalno na internetskim stranicama NSK. Kako već rekosmo (v. § III.4), autograf tog govora još uvijek tražimo.

(2) Govor I. K. S. u Zagrebačkoj županiji 23. IX. 1843. onako kako je objavljen u beogradskim *Srbskim novinama* 1843, br. 92, 93, 94 (17, 20. i 24. XI. 1843). Objavljeni ćirilćni govor oznaćili smo kao Kukuljević Sakćinski (1843d):²⁷

Аустрија познае вѣрностъ нашу, сѣћа се иоштъ најновиѣ [sic!] дѣла од Глогове до Задра, и знатће насъ безъ сумнѣ наскоро и то крѣпко бранити противъ оны, кои ту вѣрностъ унуштити желе! – А како насъ болѣ бранити може, него ако намъ даруе оно, што ће намъ највише помоћи; ако намъ нашъ собственыѣ конзилиумъ даде, по комъ ће Хрвату Хрватъ за Хрватску хасновите заповѣди издавати, и Хрватъ Хрватима у Хрватској хрватске поглаваре и чиновнике набављати [...]

[Austrija poznaje vĕrnost' našu, sĕća se iošt' najnovii dĕla od Glogove do Zadra, i znatće nas' bez' sumnĕ naskoro i krĕpko braniti protiv' ony, koji tu vĕrnost' uništiti žele! – A kako nas' bolĕ braniti može, nego ako nam' daruje ono, što će nam' najviše pomoći; ako nam' naš' sobstvenyj konzilium' dade, po kom' će Hrvat' za Hrvatsku hasnovite zapovĕdi izdavati, i Hrvat' Hrvatima u Hrvatskoj hrvatske poglavare i činovnike nabavljati [...]]

Autograf govora dostupan je u Arhivu HAZU pod signaturom XV-23 / B-3. Prva stranica autografa dana je u Kukuljević Sakćinski (1997: 614). Govor je dostupan i u Babukićevu latinićnome prijepisu (Babukić 1843d), digitalno na internetskim stranicama NSK.

(3) Govor I. K. S. u Varaždinskoj županiji 5. II. 1844. onako kako je objavljen u beogradskome *Branislavu* 1844, br. 5. Oznaćili smo ga kao Kukuljević Sakćinski (1844d):

Stare su poslovice hàrvatske: »Ljubav gradi, svadja razgradjuje,« »Sloga diže dàržave najmanje, a nesloga ruši i najveća carstva.« [...] Ali mi vidimo i ćutimo svi danas da město ljubavi bratske, màržnja, preziranje, i svadja vlada; mesto [sic!, maloprije je *mĕsto*] sloge svete, koja bi se pristojala ljudem jedne kàrvi, i jednog jezika, širi svaki dan dalje i dalje càrna krila svoja nesloga paklena, ta stara nesrĕća naša, to starinsko prokletstvo Hàrvatah i svih Slavenah.

Autograf govora dostupan je u Arhivu HAZU pod signaturom XV-23 / B-5. Također se ondje pod signaturom XV-23 / B-4 nalazi kraća i ponešto drugaćija inaćica autografa, na kojoj je rukopisom koji nije Kukuljevićev olovkom dodano da je to govor od 28. IX. 1843.

27 Odjeljak ćemo odmah transliterirati, dalje u tekstu donosit ćemo samo transliterirane potvrde.

(4) Govor I. K. S. u Hrvatskome saboru 3. X. 1845. onako kako je objavljen u zagrebačkim *Novinama horvatsko-slavonsko-dalmatinskima* 8. X. 1845. Označili smo ga kao Kukuljević Sakcinski (1845d):

Što se tiče pako vlasti sabora našega, nesměmo zaboraviti, da su od najstarijih vřemeneah, od našega s druženja s Ugarskom, sve do danas samo bani imali právo [*sic!*], sazvatí savor, kao što to dëržavni zapisnici, starinski obiçaji i toliki kraljevski dekreti svëdoçe [...]

(5) Govor I. K. S. u Hrvatskome saboru 23. X. 1847. onako kako je objavljen u zagrebačkim *Novinama dalmat.-horvatsko-slavonskima* 30. X. 1847. Označili smo ga kao Kukuljević Sakcinski (1847a):

Mi vidimo, sl. ss. i rrví. [tj. slavni stališi i redoví], da ako samo hoćemo, za podignutje narodnoga jezika nikakovih velikih přččkah imali nebudemo; od nas zavisi sada, da želji našega naroda zadovoljimo, i zaisto dëržeći se istoga svetoga pisma [...] da se živi naš jezik narodni posve i u svemu na ono mësto uzvisi, na kojem biaše do sada mërvtvi jezik rimski ili latinski.

Koliko znamo, autograf toga govora – kao ni onoga od 2. V. 1843. – još nije pronađen.

Tako dakle izgledaju tiskani Kukuljevićevi govori, rogato *e* bode na sve strane, na ćirilici to je staro slovo ⟨ѣ⟩ (koje u *Srbskim novinama* nalazimo posvuda, ne samo u Kukuljevićevim govorima), tu i tamo omakne se slagarska pogreška. Pokažimo sad nekoliko podudaranja njihova jezika i grafije s preporukama Babukićeve slovnice (1836). Uzmimo pritom u obzir da je Babukićeva slovnica iz 1836. i naslovom i izvedbom doista samo nacrt (6 brojeva *Danice*, 24 stranice), nipošto gramatika u pravome smislu riječi, takvu će veliku gramatiku Babukić napisati tek 1854, te da je to doista tek početnih desetak godina nastojanja na grafijskoj i jezičnoj normi.²⁸ Uzgred ćemo uz pojedine jezične odlike navesti kako je u Gaja (1830), dakle u onodobnome kajkavskom tekstu, ne bismo li otklonili implicitnu Dežulovićevu (2017b) sumnju u to da je tu možda riječ o savršenoj varaždinskoj kajkavštini.

Prvo, glas [ć] piše se kao ⟨ć⟩, a kao ⟨tj⟩ u izvedenicama (Babukić 1836).²⁹ U Kukuljevića je *steći*, *nećemo*, *veća*, *moći*, *domaćemu*, *tàrčeće*, *sřeće* (Gsg. *sreće*), ali *radostju*, *uzhitjenjem*, *podignutje*, *bratje*, *stolëtje* (1843a [1844a]), *nesrëća*, *hoće*, ali *prosvetjenom stoletju*, s dvama »ekavskim jatovima« (1844d), *nećutimo*, *obćina*, ali *tretja* (1845d), *gospodujućim*, *neimajući*, *nebraneći*, ali *narodnostju*, *tretji* (1847a). U ćirilicnome je tekstu redovito ⟨ћ⟩ (⟨ć⟩) – *Kukulëvić*, *hoćemo*, *braća*, *plaćamo*, *budući da*, *stoleća*, *treće* (1843d). Kajkavac Gaj (1830), dakako, uopće nema glasa [ć], u *nesrećna*, *imajuća*,

28 Suvremen odjek velike *Ilirske slovnice* iz 1854. zacijelo nije bio ni približan onomu iz 1836. jer ju je Smičiklas poslije Babukićeve smrti (1875), kad je dospio »u njegov stan, gdje je stanovao trideset godina«, našao »skoro svu u paketih, kako je od knjigoveže došla« (Smičiklas 1876: 53, 51).

29 Recimo odmah da je Babukićeva (1836) crtica na ⟨j⟩ u dvoslovima bila mrtvo slovo na papiru, nije se zadržala.

vučeni, Čehov, hočeju isti mu je glas i slovo – ⟨č⟩, upravo ⟨ĉ⟩, odnosno »c s tildom«. ³⁰ Razumijevanje prema izgovornim navikama kajkavaca A. Mažuranić demonstrirao je tih godina u gramatici ovako (1839: 4):

Pazka. Koi ovo slovo *ć*, kao su mnogi Zagrebci, Zagorci i Varašdinci, izgovoriti nemože, nego na mjesto »hoću, plaća«, (hotju, platja) uprav hoću, plača, (hotschu, platscha) izgovara, taj će dobro učiniti, da i u pismu uvijek, barem tako dugo *č* na mjesto *ć* piše, dok se nauči, gdje se ovo zadnje pisati ima.

Drugo, kako se iz prethodnih primjera vidi, u Kukuljevićevim govorima negacija *ne-* piše se neodvojeno od glagola, a tako je i u Babukića (1836), primjerice *nepotřebovati, nemogu, neprimaju*. To je jedna od uočljivih odlika preporodnoga i susljednoga pravopisa zagrebačke filološke škole. Tako je i u ćiriličnome tekstu – *neradi, nemožemo, neželimo, nesmemo, nevide* (Kukuljević Sakcinski 1843d).

Treće, glas [ǰ] piše se kao ⟨dj⟩ (Babukić 1836), odnosno kao ⟨gǰ⟩ u imenima i turcizmima. Preciznije rečeno, Babukić (1836) dvoslov ⟨gǰ⟩ ne spominje, ali ima primjer u *oči Gjurǰjeva dne* (1836: 46). Opreka glasova [ǰ] i [ǰ̣] bila je, čini se, ilircima problem, kadšto nije jasno uočavaju li ju. ³¹ U Kukuljevića je *tudjih, tudjemu, nesvadajjmo se* (1843a [1844a]), *svadja razgradjuje* (1844d), *potvèrdjuje, medju, varmedje, potvèrdjeni* (1845d), *tudji, takodjer* (1847a), ali redovito *Magjar, magjarski* (1843a [1844a]; 1844d; 1847a). ³² U takvoj se grafiji ne razlikuje dakle pisanje glasa [ǰ] od pisanja slijeda glasova [dj], pa je u Kukuljevića *podjarmljivali* (1847a); kao što danas ne razlikujemo pisanje glasa [ń] i slijeda glasova [nj], pa grafijski jednako izgledaju riječi *njiva, njega* te *izvanjezični, injekcija*. U ćiriličnome tekstu vazda je ⟨ђ⟩ (⟨đ̣⟩) – *varmeda, građanstvo, tuđinskima, tuđinaca, Mađara, mađarski* (1843d).

Četvrto, slogotvorno [r] Babukić (1836) piše dvoslovom ⟨er⟩, primjerice *pervi, najpervo, sveserdnoga, kerv, Cernogorci*. U Kukuljevića u *Branislavu* nahodimo ⟨âr⟩, primjerice *dâržan, Hârvat, dâržavah, mârtnvi, gârlo* (1843a [1844a]), *dâržave, kârvi* (1844d), u *Novinama* pak ⟨èr⟩, primjerice *dèržavnoga, tèrgovine* (1845d), *dèržavnih*,

30 Osnovni Gajev (1830) nadslovni znak jest tilda, ali na »visokim« slovima ⟨l⟩ i ⟨d⟩ to je kvačica. Budući da nam ona nisu presudna, usuprot dobrim običajima iz praktičnih ćemo razloga i na njima pisati tildu, dakle ⟨ḷ⟩ i ⟨ḍ⟩. Isto tako u navodu iz Budmanija (1885), v. dalje u § III.8.

Usput, kajkavsku ćemo fonetiku za svoje potrebe u ovom ogledu malo pojednostavniti. Preciznije bi u gornjemu slučaju bilo govoriti o »srednjemu« kajkavskom glasu [č̣] te poslije o njegovu zvučnome parnjaku [ǰ̣].

Također kad se poslije bude govorilo o kajkavskome »nepostojanom e«, mislit će se i na [e] i na poluglas [ə] koji se piše sa ⟨e⟩. O kajkavskome jeziku dnevnika I. Kukuljevića Sakcinskoga i njegovu odnosu prema onodobnomu kajkavskom književnom jeziku i kajkavskim narječjima v. rad Lončarić (2011).

31 Pritom valja imati na umu da pišu morfološkim pravopisom, primjerice *svèdočba*, pa im posebno slovo za [ǰ] rijetko zatreba. Partaš (1850: 8) piše da se *gj* izgovara malo oštrije od *dj* te da je među tim glasovima razlika kao među *č* i *ć*, međutim kao primjere daje *Gjuro* i *gjumber*, a u bilješci se protivi navadi pisanja *dž* umjesto *gj*, preporučuje *gjamia*, ne *džamia*. Partašu je dakle isti inicijalni glas u *Gjuro* i u *gjamia*. O potrebi posebnoga slova za pozajmljenice pisao je još Gaj (1830: 14), pa naveo *ǰurǰvec, ǰumber, maǰar*. Slovo ⟨đ̣⟩ u bilježenju turcizama nalazimo već 1835. u prvom godištu *Danice*, primjerice *džigerica, sindžir* (v. *Sbirka* 1835: s. v.).

32 O zapisu glasa [ǰ] u Kukuljevićevim tekstovima iz 1850-ih v. dalje § III.9.

kèrvi, pèrve (1847a). Pritom je važno to da se piše dvoslov, koji god, proći će još vremena dok dvoslov posve iščezne iz pisma i bilježenje se slogotvornoga [r] svede na jednoslov ⟨r⟩ (v. npr. Jonke 1964). U ćirilichnome govoru u *Srbskim novinama* imamo redovito *Hrvat', Hrvatska, prvo, izdržanič, Srbi, mržn'i, krvlju, državama*, ali ipak *žertva* (1843d).

Peto, Isg. imenica ženskoga roda u Babukića (1836) glasi *ženom / ženum / ženu, zapovēdjom / zapovēdjum / zapovēdju*. U Kukuljevića je *radostju, stalnostju* (1843a [1844a]), *rečitostju, ljubavju* (1844d), *rečju, narodnostju* (1847a). U ćirilichnome tekstu imamo *zahvalnosću* te oblike s provedenom epentezom (*mačem' i) krvlju, (s' vučiom')* *naravlju* (1843d). Gaj (1830) ima kajkavski sufiks *-(j)um*, primjerice *z' predragum kervčicum svojim, z' božjum pomočjum, z' čerkñum, pod milum obrambum, z' točnum pažljivostjum, z' tulikum jakostjum*, što u Kukuljevića ne nahodimo, premda Babukić nudi kao mogućnost.

Šesto, Gpl. imenica u Babukića (1836) glasi *jelenah / jelenov, kraljah / kraljev, selah, poljah, ženah, zapovēdih*. U Kukuljevića je u latiničnim tekstovima bez iznimke »aha-vačko« *kraljevinah, katedralah, službah, učionah, otacah, tutorah, narodah, vèkovah, predjah, jezicah* (1843a [1844a]), *zemljakah, Slavenah, neredah, svadjah, granicah, interesah, predjah, susēdah, muževah* (1844d), *skupštinah, saborah, varmedjah, glasovah* (1845d), *tiranah, neprijateljah, gradovah i mēstah, rēkah i gorah, Gèrkah i Rimljanah, godinah, težkoćah* (1847a). U ćirilichnome međutim tekstu nemamo *-ah*, nego *zemljaka, predaka, troškova, Mađara, Slavena, od vèkova* (1843d). Gaj (1830) u Gpl. redovito ima očekivan kajkavski sufiks *-ov* ili *-ev*, primjerice *temelov, zrokov, pisonzancev, Čehov, Lehov i Rusov, zpuenikov, narodoľubcev*, također *vu mehkeh skupslav, s nultim sufiksom (skupslav je dvoslov, digraf)*, ali *kaj se skupglasnikov dotiče (skupglasnik je suglasnik, konsonant)*.

Sedmo, Lpl. imenica u Babukića (1836) glasi *jelenih, kraljih, selih, poljih, ženah, zapovēdih / zapovēdēh / zapovēdjah*. U Kukuljevića je *u poslovih, u očuh, u narēčjih* (1843a [1844a]), *na naših planinah, na potocih* (1844d), *u svojih saborih* (1845d), *po dēržavnih poklisarih, po svih stranah, u mnogih zemljah, po svih skoro gradovih* (1847a). U ćirilichnome međutim tekstu tzv. novi oblici – *u mislima i djelima, po svima slavenskim državama* (1843d). K tomu više je nego primjetno da u ćirilichnome tekstu Dpl. i Ipl. imenica i zamjenica također dolaze u tzv. novim oblicima – *Hrvatima u Hrvatskoj* (ne *Hrvatom*), *prama koima, moima očima* (ne *moimi*), *s' onima Mađarima* (ne *Mađari*), *s' nama, skupa s' Hrvatima* (1843d).

Osmo, Gpl. i Lpl. pridjeva u Babukića (1836) glasi *zdravih / zdravēh*. U Kukuljevića je *u javnih službah, u tudjih dāržavah, ostalih narodah europejskih, u ostalih slavjanskih narēčjih* (1843a [1844a]), *od tolikih tudjih življah, na naših planinah hārvatskih, u njihovih pārsah* (1844d), *u tihih šumah i svetih gajevih, poslanici sviuh starešinah* (1845d), *po dēržavnih poklisarih svojih* (1847a). Gaj ima primjerice *vu horvatskeh navučilneh knjigah, vu vnogeh tiskarnicah* (1830), što u Kukuljevića ne nahodimo (sufiks *-eh*), kao ni prijedlog *vu*, kajkavski lajtmotiv. Najzad u Kukuljevića je u tiskanim govorima više nego primjetna postponiranost pridjeva, što je tema koja zaslužuje posebno istraživanje. U ćirilichnome tekstu nahodimo Gpl. i Lpl. pridjeva u ovakvim oblicima – *sēća se iošt' najnovii dēla, devet' stranski častnika, osim' drugi veliki koristij, po svima slavenskima državama* (1843d) (usp. također autografe u § III.11).

Deveto, komparativ se i superlativ pridjeva u Babukića (1836) tvori sa *ii / ji / ši / ejši*, primjerice *mili – milii / milejši, dragi – dražji / dražejši*. U Kukuljevića je s *najstariim, najnovii* (1843a [1844a]), *najveća, najglavnega, ništa drugo višjega, najpovoljnije* (1844d), *većjom, najzaslužnii, najpametnii, najimućnii, najkrēpčii, najstaria, najvećju, najvećji* (1845d), *većja* (1847a). U ćirilichnome tekstu imamo *sěća se najnovii dēla, bolē branniti, najveću korist'* (1843d). Gaj (1830) ima kajkavske komparative *glibše, rajši, mehkši, obširnejše, vekšemu, vnoĝo zpametnejše*, također *kuliko bolē, vnoĝo bolē* (ne *bolēše*), superlative *naj vekša, naj zločestejše, naj meňša, naj bolša i prikladnejša*, pričem se superlativno *naj* piše nesastavljeno, kod Kukuljevića je sastavljeno, osim u ćirilichnome tekstu.

Deseto, upitna zamjenica za neživo u Babukića (1836) glasi *čto / što / kaj – G čega / česa / šta – D čemu*. U Kukuljevića je beziznimno *kao što, ništa, šta smo mi stigli, ono što Bog komu poda* (1843a [1844a]), *što je pokopalo, zašto nam je bog podao* (1844d), *kada što za budućnost radimo, što se tiče pako vlasti, radi šta su bogati, što se postići može* (1845d), *što bērže, kao što, što se ugarskih dikasteriah tiče* (1847a). Tako je i u ćirilichnome tekstu (1843d). Gaj (1830) ima *skoro nikaj, kaj nam Horvatom vsikak više mora biti, kaj se skupglasnikov dotiče*, u genitivu *od česa daļe zdola govorili budemo*, gdje imamo i futur s pomoćnim glagolom *budem*, u kajkavskome posve običan i čest (još o futuru v. dalje).

Jedanaesto, završno *l* u glagolskome pridjevu radnome jednine muškoga roda u Babukića se (1836: 39) može pretvarati u *o*, primjerice *bil i bio, pital i pitao, pisal i pisao*, ali u paradigmama navodi samo oblike na *l*, primjerice *ja sam čital*. U Kukuljevića je beziznimno *rozumio, učinio, proslavio se, radio* (1843a [1844a]), *podao, prestao* (1844d), *uvēk nezavisan bio, srēdnji vēk bio je vēk materialni* (1845d), *bio* (1847a). U ćirilichnome tekstu vokalizirano *l* imamo čak usred riječi *čelnik – za svoga miraboskog' čeonika* (1843d). U Gaja je to *skupztegnul se bude, čuval je, rekel je jeden, boriti se mogel* (1830), dakako s kajkavskim »nepostojanim *e*« na mjestu štokavskoga »nepostojanog *a*«.

Dvanaesto, ako se futur I. tvori s nenaglašenim pomoćnim glagolom *hoću – a* Babukić (1836: 56) konstatira i to da Hrvati Zagorci, Slovenci, Česi i Poljaci rabe i glagol *budem* s glagolskim pridjevom radnim – tada se završno *i* ispušta i piše se *t*, primjerice *čitati ću, trest ću, vidēt ću* (s izričitom napomenom: ne *čitac ću*, ne *čitaću*, ne *trešč ću*, ne *trešču*, ne *vidēć ću*, ne *vidēću*). U Kukuljevića je *učiti će, umrēti ćemo* (nije *umrēt ćemo*) (1843a [1844a]), *razvalit' će se, nestati će* (nije *nestat' će*), *prestati će* (nije *prestat' će*) (1844d). U ćirilichnome tekstu, vidjesmo već u odlomku, imamo *znatće* (1843d). Najzad u Gaja (1830) futur s glagolom *htjeti – rijedak je, češći je onaj s biti – ima naglašen oblik pomoćnoga glagola, i zadržava modalno značenje želje, primjerice samo one na kratkom pretresti hočemo, koliku hasen donesti hoče*.

Sve u svemu, razloženo tuce tipičnih slovopisnih i jezičnih odlika tiskom objavljenih Kukuljevićevih govora pokazuje da se njihov jezik s Babukićevom (1836) slovnicom podudara onoliko koliko se Dežulovićev pisani jezik podudara s današnjom hrvatskom gramatikom, dakle u velikoj mjeri. Pritom ćirilichni tekst iz *Srbskih novina* (1843d) leksikom, gramatikom, variranjem jekavštine i ekavštine ipak izrazito odudara od ostalih pa i od Babukića (1836), razumno je pretpostaviti da je ondje prošao izrazitu redakturnu. Odnosu autografa i objavljenih Kukuljevićevih tekstova morat ćemo se

vratiti poslije. Za neke tekstove znamo da su redigirani, za druge ćemo to pokazati (v. o tome § III.11).

Zaključimo, kajkavac rođenjem, Kukuljević u svojim objavljenim govorima ima zamjenicu *što* i njezine izvedenice, ima radni particip na *o*, ima futur I. s nenaglašenim pomoćnim glagolom *htjeti*, nema Gpl. imenica na *-ov*, nema Lpl. pridjeva na *-eh*, nema kajkavski komparativ pridjeva, a grafijom prati što je normirano. – To je dakle kako je Kukuljević svoje govore objavio, pričem imamo na umu to da mu je tekstove netko pri objavi redigirao.

Mi se zasad u svojem izlaganju još uvijek nismo dotakli onoga kako je Kukuljević doista govorio uživo ni kako je pisao privatno, pa ne možemo pouzdano reći ni da je to bilo ekavski ni da je to bilo jekavski. Na temelju objavljenoga možemo pretpostaviti da se i u izgovoru držao proklamirane norme, da je govorio jezikom koji je želio za službeni. (Pokazat će se međutim baš na jatu da se ta pretpostavka ne može posve potvrditi, v. dalje § III.11.) A moguće je uostalom da se u javnome govoru i trudio slijediti normu, ali da mu se malo-malo potkralo nešto nenormirano, kako se to svim govornicima događa i danas, pa zavuku kakav lokalni leksem, ili im izgovorna razlika [č] i [ć] nije bogzna kakva (usp. gore *pazku* A. Mažuranića, v. § III.5), ili pak ne pogode naglasak onako kako bi to tečni štokavac učinio. A odstupati od norme mogao je i hotimično, kao što Kukuljevićeve gore list Varaždinac Radimir Čačić i danas u ozbiljnoj javnoj argumentaciji redovito u okviru prihvatljiva standarda visoka i podrugljivo kao potvrdu bjelodanosti svojih tvrdnja kaže *pa nismo deca, ne*.

III.6 Što dosad o Kukuljevićevim govorima rekosmo svojim načinom i svojim odabirom primjera, filologiji nije nepoznato. Isto je na malo drugačiji način o sabor-skome govoru iz 1843. pisao još Šidak (1972: 49–50), isto je – uglavnom iz tekstološke perspektive – o tom govoru napisala Ham (2011; 2013), sažetak čega je, ponovimo, dostupan čak i na internetu kao Ham (2017), Dežulović je (2017b) trebao samo bolje guglati. Zaključci su sljedeći: – tekst objavljen u *Branislavu* najstariji je sačuvani tiskani oblik govora 2. V. 1843; – rukopisa zasad nemamo, ne možemo znati u kojoj ga je mjeri Vj. Babukić mijenjao u svojem prijepisu (Babukić 1843c), a B. Šulek ili koji drugi redaktor preinačivao pri objavi; – kad priređivači Kukuljevićeva govora spominju »izvornik«, zapravo misle na tekst iz *Branislava*, »transkript« saborske sjednice iz 1843. nemamo; – možemo pretpostaviti da je u usmenom izlaganju Kukuljević kako-tako slijedio proklamiranu normu, odnosno stilizaciju književnoga jezika kako ju je dao Vj. Babukić, dakle da je slijedio onaj jezik za koji se u govorima zalagao; – u Mirkovića je, odnosno Deželića (1861) tekst već preinačen, ne znamo je li to bilo uz Kukuljevićevo dopuštenje; – pojedina kasnija izdanja govora znatno su svjesno ili iz neznanja preinačivana grafijski, pa je u nekima rogato *e* ostalo bez kvačice, što neupućene navodi na pomisao o Kukuljevićevoj savršenoj ekavštini; – jednako tako, dodajmo odmah i istaknimo, dosljedno pisano rogato *e* u latiničnim tiskanim izdanjima i neupućene i upućene varavo navodi na pomisao o Kukuljevićevoj savršenoj jekavštini.

Radi filološke nadgradnje dopunit ćemo nešto faktografije koju Ham (2011; 2013) donosi o *Branislavu* i njegovu uredniku, o čemu su historiografi dosta pisali, ali jezi-

koslovni filolozi nisu pozorno pratili, jer od rada J. Šidaka iz 1961. koji Ham citira spoznaje su se ipak znatno dopunile. Ponajprije mislimo na monografiju Durković-Jakšić (1968), koja za jezikoslovnu kroatistiku kao da ne postoji,³³ i polemiku koja se uz nju razvila (usp. Agičić 1990).³⁴

Branislav je ilegalno tiskan u Beogradu nekako od listopada 1844. do negdje veljače 1845. te se švercao parobrodom »Sloga« do Siska. Više je bio list ili letak nego li pravi časopis jer zaglavlje s naslovom bez oznake mjesta, godine i broja ima samo prvi broj, ostali se nastavljaju bez zaglavlja, a broj je zabilježen brojčicom na dnu prve stranice svakoga nastavka. Svaki broj osim zadnjeg ima četiri stranice, zadnji ima tri. Objavljeno je 14 brojeva, ukupno 55 stranica, ne »13 brojeva i na 52 stranice« (Ham 2011: 161; 2013: 67). Podatak o 13 brojeva uvriježen je i najčešći je komplet na koji nailazimo.³⁵ Da je »usve izišlo 14 brojeva«, pisao je već Ravlić (1965, I: 55), koji je konzultirao dotad objavljene radove Durković-Jakšićeve i Šidakove (usp. Ravlić 1965, II: 184). Kukuljevićev govor od 2. V. 1843. doista je u naslovu pogrešno datiran (stoji doslovno »Govor [...] od. 12. Svibnja. 1843.«, s datumom 12. i točkama uz *od* i *Svibnja*), ali nije objavljen u »1. broju, odmah poslije žestokoga Šulekova protumađarskoga Uvoda« (Ham 2011: 161; 2013: 67), nego u 5. broju, kako se vidi na dnu 17. stranice, koju i Ham donosi u faksimilu. Ponajviše iz Šulekovih »Plodova moga pera« iz 1874. znamo da je Šulek bio glavni suradnik, pisao najveći dio članaka, *Branislav* smatrao svojim čedom, ali ne znamo točno koje članke jer oni u *Branislavu* nisu potpisani.³⁶ Ako je Šulek i bio urednik (Maixner 1952: 13; Pranjković 1999: 158; Ham 2011: 161),³⁷ ono što bismo zvali izvršnim urednikom, operativcem na terenu, onim koji ne samo da »u Beogradu nadgleda tisak« (Ham 2011: 164) nego brine o nabavljanju tekstova, štampi, financijama, transportu – bio je ilirac Pavao Čavlović (1821, Volavje kod Jastrebarskog – 1877, Zagreb), a suradnjom su se isticali još Matija Ban i Janko Šafařík, inače nećak Pavela Jozefa Šafaříka (kojemu ćemo se još vratiti, v. dalje § III.7), pa i zemunski kapelan Stjepan Marjanović, koji bijaše veza preko koje su članci pristizali u Beograd. Mnogošta o tome znamo iz sačuvane korespondencije koja se među akterima vodila (v. Durković-Jakšić 1968), pa ćemo ju kratko komentirati, odnosno istaknuti što nam se čini važnim.

33 Monografija Durković-Jakšić (1968) nije dio konzultirane aparature u Gostl (1995), u radovima u Šulekovu zborniku Moguš (ur.) (1998), u pregledu važnije literature o Šuleku uz Pranjković (1999), pa ni u Markus (2008), ni u Ham (2011; 2013), ni u Novak (2012).

34 Usp. također Šidakov oprez (1964; 1972) prema nekim zaključcima u Durković-Jakšić (1968) te obavijest o *Branislavu* u Horvata (2003: 117–120).

35 Takav je – uvjerili smo se – i primjerak u Zbirci rukopisa i starih knjiga NSK, signatura RVII-4°-5, koji zainteresiran namjernik neće pronaći pod signaturom periodike 86.100, kako je zavedeno u mrežnome katalogu.

36 V. npr. Šulekovu bibliografiju u Šulek (1952: 35), gdje su neki članci navedeni.

37 Što nije moglo biti bez znanja Lj. Gaja jer je Šulek tada njegov zaposlenik u tiskari, k tomu 1843–1846. anonimno uređuje *Danicu*, kao urednik potpisan je i dalje Gaj (Maixner 1952: 13; Pranjković 1999: 158).

Prvo, sačuvana su dva Čavlovićeva pisma Skenderu Zablatkom (tj. Dragutinu Kušlanu) u Karlovcu. Pisma su potpisana s »Branko Branislavić« i »Branko«, ali prema rukopisu i ćirilichnomu pečatu *II. Ч.* jasno je tko je adresant (isti je pečat na Čavlovićevoj prisezi iz 1847. pri dobivanju srpskoga državljanstva). U pismu od 5. I. 1845. Čavlović obećava 500 primjeraka *Branislava*, traži novac za tisak i transport i – najvažnije – traži članke, priloge za *Branislav*. Članke za *Branislav* između ostaloga traži i u drugome pismu, od 15. II. 1845. (datirano je »3/15. Veljače 845«, što će biti razlika u julijanskom i gregorijanskom kalendaru). Osim što su zanimljiva kulturološki (»vazduhoplovi su još kod nas riedki, a vetrovi glasni, i putovi daleki«) pisma su zanimljiva jezično. Pisana su latinicom, hrvatskim jezikom i pravopisom 1840-ih, sa svim dvojbama koje u privatnoj komunikaciji onoga doba nahodimo. Kad smo kod jata, »Branko« piše *riedki, vetrovi, (naznačenoj) čeni, zaměnu (poslati), (pozdrav i topli) cělov, (za novce) rozuměsmo, (da ga što) prie.*

Drugo, Durković-Jakšić (1968) uzgred daje pregled prepiske između Ivana Kukuljevića Sakcinskoga i Špire Dimitrovića od 1840. do 1846. Dimitrović je Srbin iz Benkovca, »rodoljub«, poput Kukuljevića vojnik u sjevernoj Italiji. U pismu od 26. VII. 1840. Dimitrović prenosi svoje veselje što čita Gundulića, a u onome od 21. X. 1843. javlja da je Nikola Tommaseo, s kojim se je Dimitrović također dopisivao, »dobio Kukuljevićev govor u skupštini« (Durković-Jakšić 1968: 158). Ne znamo o kojem je govoru riječ, Kukuljević je od travnja do rujna 1843. održao nekoliko govora u skupštini Zagrebačke županije (gradomeđe) i jedan saborski, ali pismo je važno svjedočanstvo o kolanju Kukuljevićevih govora u ovom ili onom obliku. Spominjemo to kao poticajnu dopunu Novakovoj (2012: 374) dvojbi o »neposrednu učinku«, javnom odjeku Kukuljevićeva saborskoga govora iz 1843, koji primjerice u svojim dnevničkim zapisima Dragojla Jarnević (1833–1874 [2000]) ne spominje, točnije prema popratnomu imenskom kazalu ne spominje ni samoga Kukuljevića. Zašto bi uostalom Vj. Babukić imao prijepise Kukuljevićevih četiriju govora iz 1843. (Babukić 1843a–d), možda ih je pripremao za objavu, ali zbog cenzure nije mogao, objavljeni su u Srbiji, zašto bi prijepis govora od 10. VII. 1843. imao Fr. Kulmer (Mirković 1861: 13)?

Treće, Kukuljevićeve veze s *Branislavom* očito su bile intenzivne. Primjerice Durković-Jakšić (1968: 171, bilj. 91a) uočava moguće poveznice Kukuljevićeva koncepta rukopisa o obrani ilirskog imena, o školama, jeziku itd. (ostavština I. Kukuljevića u Arhivu HAZU, XV-23 / B-1) s tekstem u *Branislavu* br. 3, str. 10–11. Nadalje izvanredno je zanimljivo »Očitovanje« u *Branislavu* br. 10, str. 37, u kojemu između ostaloga potpisani Branislav polemizira s I. K. S., »obljubljenim rodoljubom«, koji da se navodno uvrijedio i rasrdio što mu je *Branislav* »njegove govore bez njegova dozvoljenja světu« priopćio. Pa Branislav kaže:

[...] Branislav nalazi shodno, javiti G. I. K. S. da ima već više od pō godine dana, kako je on dobio rečene govore od jednog svoga priatelja s tom naměrom, da se světu svojem putem javno priobće, kao što ih je i G. I. K. S. javno svojim zemljakom govorio. G. I. K. S. dakle neima pravo na Branislava sãrditi se, i dãrzovitom bezobraznostju ga nazivati. Mi govorah njegovih od njega primili nismo, niti bi ih světu priobćili, da nam niese baš kod ruke bili i na svomu městu se činili za onaj par, kad smo ih proćitali. U ostalom, G. I.

K. S. zna, da mi šnjime nestoimo u nikakvom odnošenju, dakle ga ni za dozvoljenje moliti nismo mogli, zato nas neka on ostavi na miru.

Kako se međutim čini, bila je to zapravo pila naopako ne bi li se s Kukuljevića skinula odgovornost i ne bi li se on zaštitio od austrijske istrage i cenzora J. Mátsika, kao što je pod istragom zbog raspačavanja *Branislava* bio primjerice D. Kušlan (Durković-Jakšić 1968: 190). Da je tomu moglo biti tako, govore nam dva pisma. Prvo je ono J. Šafařika I. Kukuljeviću od 16. VIII. 1845. Šafařik Kukuljeviću vraća rukopis »Slavjanke« i sa žaljenjem javlja da se u Beogradu štampati ne može, premda ga je već bio prepisao ćirilicom, a da *Branislav* može izlaziti samo ako ilirci pomognu novcem i ćlancima (Durković-Jakšić 1968: 184–185, 190; pismo iz Kukuljevićeve ostavštine u Arhivu grada Varaždina, br. 1122). *Slavjanke* će biti objavljene u Zagrebu 1848. (naš Kukuljević Sakcinski 1848f). Drugo je nedatirano Kukuljevićevo pismo već spomenutom N. Tommaseu, u kojemu Kukuljević pokazuje da stoji iza *Branislava*, da ga Narodna stranka zbog cenzure objavljuje u tuđini, da šalje Tommaseu najnoviji broj zabranjenoga časopisa i da mu je spreman poslati i kasnije brojeve (usp. Šidak 1972: 54; pismo je nedatirano, ali vjerojatno je riječ o 1844/1845).

III.7 Kako je Kukuljević govorio i pisao privatno i što o tome znamo? – Koliko znamo, toliko i ne znamo, odnosno iskustvo susreta s različitim prijepisima uči da pri svakome sudu treba velika opreza. Ako internetske stranice Hrvatskoga sabora donose Kukuljevićev govor u krivotvorenoj inačici, što očekivati od starih prijepisa primjerice Kukuljevićevih pisama? Ili novijih. A vidjesmo već da tu jedna obična nadslovná kvačica može činiti ključnu razliku. Primjer za to jest rad Pederin (2007), gdje su dani prijepisi petnaestak Kukuljevićevih pisama ćuvenomu slavistu Pavelu Jozefu Šafařiku iz 1850-ih. Kao prilog radu donesen je faksimil samo jednoga pisma, onoga od 18. IV. 1857. Usporedba faksimila autografa (v. Pederin 2007: 259–260) i transkripta (v. *idem*: 252) odaje razlike koje transkriptu umanjuju vjerodostojnost. S golemim poštovanjem prema trudu uloženu u prijepis (tko nije probao, ne zna kakav je to pothvat) te s mnogo opreza i suzdržanosti jer ipak je riječ o autografu koji ćitamo iz PDF-a navest ćemo neke od razlika:

Autograf (I. Kukuljević Sakcinski) Transkript (I. Pederin)

posljednje pismo	posljednje pismo
jer sam se stoprv kasnije	jer sam se ... kasnije [trotočka umjesto stoprv 'tek']
tobožnom glagoljskom	tobožnjem glagoljskom
podpunoma	potpunoma
zaisto starijeg	zaista starijeg
samo misalah	smo misalah
tiskan u Mnetcih	tiskanu Mletcih
Breviar od g. 1688.	Breviar od 1688.
veoma nas je ovdie obradovalo	veoma nas je ovim obradovalo
Dubokim štovanjem ostaje Vaš	S dubokim štovanjem Vaš [ispušteno ostaje]

Također je u prijepisu vrlo nepouzđano preneseno Kukuljevićevo pisanje zarezá. Treba sad imati hrabrosti pa se upuštati u tumaćenje Kukuljevićeva privatnoga jezika

i pravopisa. Upravo to čini Mlikota (2011) oslanjajući se na Pederinov (2007) prijepis, prema kojemu je Kukuljević u dotičnim pismima četiri puta upotrijebio slovo ⟨đ⟩, u riječima *također*, *međutim*, *začuđenje* i *među* (usp. Mlikota 2011: 352). Na temelju usporedbe jednog autografa i transkripta moramo dvojiti u taj podatak. Ako je Kukuljević 1853. privatno pisao ⟨đ⟩, tj. 25 godina prije Đure Daničića, to je senzacionalna spoznaja, samo ako je vjerodostojna, što treba akribičnije provjeriti u autografima (usp. također grafiju u Kukuljevićeve dnevniku 1838, v. § III.10). Mi smo za štih-probu pregledali dva Kukuljevićeva pisma Stanku Vrazu iz 1842. i 1846. (Kukuljević Sakcinski 1842c; 1846), sedam Kukuljevićevih pisama Ivanu Mažuraniću od 1861. do 1877. (Kukuljević Sakcinski 1861–1877), pet Kukuljevićevih pisama Vatroslavu Jagiću od 1868. do 1886. (Kukuljević Sakcinski 1868–1886) te Kukuljevićevo pismo Ambrozu Vranyczányu od 13. I. 1870. (Kukuljević Sakcinski 1870a), koja su sva digitalizirana dostupna na internetskim stranicama NSK.³⁸ U tih petnaest pisama ne nahodimo ⟨đ⟩, nego – u pismima Stanku Vrazu (usp. prijepise u *Prilozima 1 i 4*):

sladjimi, medju, rođenu, Magjariu, utverđjava, žudjeni, angjeli, izmedju, rođenom

– u pismima Ivanu Mažuraniću (usp. prijepis u *Prilogu 6*):

dosadjivati, neuidjava, Madjarah, medju, Madjaroni, kolovodje, Medjumurje [sic!], do-dješ, nadje, usudjujem, mladji, dodje, takodjer, nepovriedjen, izradjenje

– u pismima Vatroslavu Jagiću:

izmedju, gospodji, tudjega, gospodje, Madjari, Madjare

– u pismu Ambrozu Vranyczányu (usp. prijepis u *Prilogu 7*):

poslovodje, Madjarom, medjusobno, poslovodjima

To, dakako, ne govori ništa o grafiji pisama iz 1850-ih, ali budi sumnju – odakle Kukuljeviću ⟨đ⟩ u 1850-ima ako ga nema u 1840-ima, 1860-ima i 1870-ima, ako ⟨đ⟩ nismo pronašli ni u jednom Kukuljevićeve autografu koji smo pregledali (v. *Literaturu*)? Stoga sad slijedi mali izlet u ⟨đ⟩. Kao svojevrsnu najavu donosimo ono što, između ostalog, Kukuljević 30. VIII. 1868. piše Jagiću o dojmovima Đure Daničića, tada već akademika i tajnika JAZU, po povratku iz Dubrovnika (Kukuljević Sakcinski 1868–1886, 30. VIII. 1868):

Daničić se vratio, ali govori hladno o Dubrovniku, kao da je došo iz kakova tudjega mesta, vidi se da Srblijin neće nikada znati cieniti onu našu staru slobodu i Atenu slovinsku, kako mi Hrvati.

III.8 Nekroatistu će naša skepsa oko Kukuljevićeve ⟨đ⟩ biti pretjerana, kroatist međutim zna da »tema ĥ« Đuru Daničića zanima od njegovih prvih dana u JAZU, da je o njoj govorio 10. VII. 1867. i članak objavio u prvome broju *Rada JAZU* (Daničić

38 Tek nam je malo sumnjivo je li pismo od 26. IX. 1865. upućeno Ivanu Mažuraniću, ali to i nije važno; naime Mažuraniću se Kukuljević redovito obraća sa *ti*, dotično je pismo daleko formalnije u obraćanju.

1867), da je Daničić prvi urednik *Rječnika JAZU* (ARj) te da je u »Ogledu« ARj-a zapisao ovako (1878 [1976: 8]):

U sadašnjem našem pisanju latinskim slovima ima nedostataka, [...] Toga radi upotrijebljena su u ovom ogledu i predlažu se četiri slova koja bi mogla učiniti kraj sadašnjoj nevolji, i to *đ* (mjesto *dj* za jedan glas, kao ćir. *ђ*), *ļ* (mjesto *lj* za jedan glas, kao ćir. *љ*), *ń* (mjesto *nj* za jedan glas, kao ćir. *њ*), *ǵ* (mjesto *dž* za jedan glas, kao ćir. *џ*). Ni jednijem od ovijeh slova ne uvodi se ništa novo u latinski alfabet, među njima nema ni jednoga koje se ne bi već upotrebljavalo u Evropi, ako i ne baš svako za isti glas za koji nama treba: *đ* imaju neki njemački sjeverni jezici; [...]

Odjeci su bili različiti, primjerice istaknuti predstavnik zagrebačke filološke škole akademik A. Veber (Tkalčević) već je 3. XI. 1878. Akademiji pisao ovako (1878: 164–165):

Niti pravopis, koji kani Daničić uvesti, nećini mi se shodan. U pravopis, koji ima već dosta označenih slovah, hoće da uvede znakove još na četiri slova: *đ*, *ļ*, *ń*, *ǵ*, [...] ter sam osvjedočen, da ta promjena neće kod nas biti nikomu po volji, pak bi akademija mogla ostati osamljena... kano čudovište!

Dok je u nekrologu Daničiću akademik A. Pavić tvorcu to pripisao u zasluge (1885: 200):

Velika je još zasluga Daničićeva što je tu u rječniku upodpunio hrvatki [*sic!*] latinski alfabet, smislivši prema slovima *č*, *ć*, *ž*, *š* slova *đ*, *ļ*, *ń*, *ǵ*, kojima je postignuto, da kao što ćirilsko tako i latinsko hrvatsko pismo danas za svaki jedan glas ima i jedno slovo.

Iste 1885. godine P. Budmani, tada već urednik ARj-a, dakle nasljednik Daničićev (nakon kratke epizode M. Valjavca, 1882–1883, Budmani će ARj uređivati sljedećih 25 godina), također govori o Daničiću i njegovim slovima (v. Budmani 1885: 179–180):

[...] on se dakle povrati na prvu Gajevu ideu, ili (ako nije za *ń* znao) sretne se s Gajem u upotrebljavanju osobitoga jednoga slova za svaki glas. Tako on uvede Gajevo *ń*, a s malom promjenom *đ* (*d'*) [*sic!*, treba (*đ*), upravo (*đ*)] i *ļ* (*l'*). [...] Ako je vrijeme da i o tome rečem svoju, kazaću da ne treba tražiti manu kod *ļ* nego kod *đ*, koje u štampi ne da se svagda razlikovati od *d*; drugo je da ni *đ* ni *ǵ* ne odgovaraju ostaloj Gajevoj sistemi; prvo bi bilo na mjestu kad bi mješte *ć* bilo *ť* kao što ga je izprva htio uvesti Gaj, a *ǵ* kad bi mješte *č* bilo *k* s kakovijem znakom.

Bez obzira na dojmove suvremenikâ o Daničićevim *novim* slovima i probleme u tiskarama koji su trajali još dugo, pa se ponovili s pojavom prvih osobnih računala 1980-ih, I. Broz ubrzo je svojim *Pravopisom* slovo (đ) uveo u normiranu abecedu (1892: V–VI):

Znak Đ đ uzeo je prvi upotrebljavati Đ. Daničić (god. 1878.) u akademičkom rječniku jezika hrvatskoga, pa danas nije đ neobično slovo u naučnim radnjama iz područja književnosti i jezika hrvatskoga. Ne ću reći, da je slovo Đ đ, kakovo izlazi iz štampe, ne znam kako zgodno, ali je građeno prema naumu organizatora naše grafike g. 1836., koji su želeći da se jedan glas bilježi i jednim znakom smislili č, ć, ž, š, a lako će oni što režu slova, iznaći, kako bi se ona crta preko D d zgodnije udesila.

To je napisano u predgovoru od 18. X. 1892, u knjizi kojoj u podnaslovu stoji »Po određenju kr. zem. vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu«, što bi se danas razgovorno

reklo, ministarskom uredbom iliti dekretom. Dotična vladina naredba br. 13.836 s potpisom ministra I. Kršnjavoga datirana je 20. X. 1892.³⁹ Već 8. III. 1893. u proširenomu predgovoru drugom izdanju dodao je Broz sljedeće (1893: XI):

A što se neki sumnjaju, da će *đ* prodrijeti u hrvatsku književnost, jer ljudi nova slova primaju tako nerado kao i nove poreze, to mislim da ne će biti sasvim tako. Iskustvo uči nas Hrvate drukčije i pokazuje nam, da su naši stari nova slova *č, ć, š, ž* i rado i lako primili, jer su im bila od prijeko potrebe, a od takve je potrebe i slovo *đ*, koje je i u sadašnjem obliku svojem grafički [*sic!*] jamačno toliko zgodno koliko i slova *č, ć, š, ž*.

Potom je poslije I. Broza T. Maretić u *Gramatici* još jednom potvrdio izvorišta Daničićeva odabira (1899: 15, bilj. 1):

[...] slovo *đ* uzeo je Daničić čak iz islandske i stare anglosaske azbuke (koje su obje složene od latinskih slova), u kojoj *đ* u ostalom znači glas posve različan od našega *h*, glas, koji odgovara engleskome *th* u riječi na pr. *father* [...]; u tome istom značenju upotrebljavaju danas gramatici slovo *đ* u fiziologičkim radnjama.

Doista, dan-danas je tako, simbolom se [đ] u fonetici i dalje bilježi zvučni interdentalni frikativ kao u engleskome *the, mother, father, brother*, a među Islandanima i dalje postoje oni koji se zovu Björk Guðmundsdóttir ili Eiður Smári Guðjohnsen. Pa još Maretić u *Criticama* o ARj-u prisjećajući se Daničićevih novih slova kaže ovako (1916: 75):

[...] sva ih je književna publika shvatila kao *nova* slova, pa ih poradi toga nije primila do danas, a jamačno ih i ne će nikad primiti. Malko bolje sreće od drugih Daničićevih slova samo je *đ*, koje se danas upotrebljava u školama i u školskim knjigama, ali samo zato, jer ga je školska oblast obligatno uvela u škole.

I tako se novo slovo ⟨đ⟩ udomaćivalo »u školama i u školskim knjigama« te ga mi i danas u abecedi imamo, premda na internetu, u nekim prezimenima i na đakovačkim registarskim tablicama pišemo ⟨dj⟩ (usp. Marković 2015). Slovo ⟨đ⟩ u svojim tekstovima piše i Dežulović (2017a; 2017b; usp. gore § II.2), sve ako i ne zna tko ga je i kad uveo, a nije to bilo tako davno niti je s udomaćivanjem toga slova išlo brzo. A kako je išlo? – Netko se tako svibnja mjeseca 1898. dosjetio bio da bi se načinio album zaslužnih Hrvata 19. stoljeća i posao povjerio novinaru i književniku Milanu Grloviću, poslije prvomu predsjedniku Hrvatskoga novinarskog društva (1910). Album 150 odličnika izlazio je u nastavcima s crtežima Stjepana Kovačevića, prema kojima i danas identificiramo primjerice Ivana Kukuljevića i Bogoslava Šuleka, nakraju uvezan u complete. Grlović je potaknut svježim Brozovim (1892) pravopisnim intervencijama fonološkoga tipa u »Uvodu« datiranu 31. XII. 1900. osjetio potrebu kazati riječ-dvije o pravopisu i jeziku, pa čekajući Mesiju sam ispao prorok:

Imao bi još koju izjaviti i glede pravopisa. Ja sam se držao i držati ću se u buduće etimologije, makar i naš mladi naraštaj voli fonetici [*sic!*, dativ], jer sam uvjeren, da ni najnovija evolucija ne znači definitivnu pravopisnu formu. Mi smo u kratkom razdoblju od 50

39 Riječ je o skladu ministara i pravopisaca koji traje do današnjega dana. Pravopisi se prvo odobre, tek potom napišu i objave. Vladinu naredbu dao je u faksimilu Samarđžija (2013: 94; 2014: 108).

godina već promienili više pravopisa i danas došli do podpuna kaosa, koji najviše škodi samoj hrvatskoj knjizi i njezinu jedinstvu i razvitku. Neka se nitko ne vara, u biranju pravopisnih oblika ne možemo nikada biti dosta konzervativni. I jezik i njegov pravopis moraju se polagano i postepeno razvijati i usavršivati, a za to treba generacija. Skokovi tu ne pomažu i ostati će samo skokovi. U tom nam mogu Englezi i Francezi služiti za najbolji primjer. Samo u Hrvatskoj se je dogodilo, da je jedna te ista generacija naprečac tri puta lahkovjerno promienila svoje pravopisne oblike, kao što se mienja odielo. To sigurno nije nikomu u prilog, a najmanje knjizi, – jer su svi ljudi rođeni konzervativci, pa kad ih ponudiš nečim, čemu nisu vikli, oni odbijaju svaku takovu ponudu, pa i knjigu. Na to neka se više obaziru i naši pravopisni reformatori.

Između pravopisnih nakaza »sàrdce« i »svjedodžba« ima sigurno još koji uhu i jeziku blaži oblik, koji će otkriti kakav novi budući Mesija. Dotle ćemo mi svi pisati svaki svojim krivopisom te jedan drugomu za ljubav i hrvatsku slogu spočitavati, da ne znamo svojim materinskim jezikom ni pisati ni govoriti.

O spočitavanju neznanja jezika i o subjektivnim sudovima tipa »nakaza« više u § IV, zasad samo primijetimo da osam godina od Brozova (1892) fonološkoga pravopisa i posvećenja slova ⟨đ⟩ »po određenju kr. zem. vlade« Grlović piše ⟨dj⟩ (usp. npr. *rodjeni, između, također ledja, izvadjati* itd.), iznimno ⟨gj⟩ (prema staroj navadi u imenima poput *Gjuro, Karagjorgjević, Magjari*), da jat ne piše karadžićevsko-daničićevsko-brozovski, nego šulekovski (usp. npr. dugo *promienili, mienja, odielo*, ipak *lahkovjerno*, kratko *primjer*), da mu je *svjedodžba* »nakaza« (zbog ⟨dž⟩, on bi napisao *svjedočba*, kao što piše *uredništvo*), da mu je i *sàrdce* »nakaza« premda piše »etimološkim« pravopisom (usp. npr. *podpuna, otkriti, također uredništvo, obći, sbornik, podpis, predteča, otcu, težka, društvo* itd.).

I. Broz i M. Grlović bijahu vršnjaci, rođeni 1852. Broz je preminuo 1893. Međutim ostao je potpisan kao suautor rječnika Iveković-Brozova (1901). Prvopotpisani Franjo Iveković, inače ni manje ni više nego Brozov ujak, u »Predgovoru« je rječniku datiranu 30. VI. 1900. o »križem oblikovanom« slovu ⟨đ⟩ pisao ovako (Iveković – Broz 1901: V):

[...] Nasuprot toj sistemi griješi se u načinjenom slovu *đ*, jer se dira u samo Latinsko slovo *d*; ali je još gore što se za isti glas pored prostoga slova *đ* dopušta pače zapovijeda kod imena vlastitih još i složeno slovo *gj*, te treba pisati istu riječ kad znači mjesto (u Hrvatskoj): *Gjurgjic*, a kad znači cvijet: *đurđic*!

[...] To je prava nevolja i sramota u našem pravopisu, koja bi se mogla ukloniti, kad bi kr. zemaljska vlada u školama ukinula ono ni za kakve zasluge križem oblikovano *đ*; tã niko ga ne upotrebljava osim nekolicine akademika i školske djece, koja pak moraju da znaju i *gj* čitati i pisati.

Odreže tako Iveković i u *Rječniku* provede pisanje glasa [ʒ] dvoslovom ⟨gj⟩, primjerice *gjâk, gjâvao, gjúskati* 'raditi što sa svom snagom', *lâgja, kòlovogja* (v. Iveković – Broz 1901: s. v.), kako je latinično pisano u Daničićevu radu o »h i ħ« (1867), zanemariivši kasniji prijedlog Daničićev (1878 [1976]) i grafiju pokojnoga nećaka Broza (1892). Dobro, Ivekoviću se Daničićevo ⟨đ⟩ ne sviđa, premda je o Daničiću inače govorio biranim riječima (usp. dalje § IV.4), i nitko ga zapravo ne rabi osim nekolicine akademika i školaraca, a Grlović je (1900) očito i deklarirano konzervativac, pa možemo razumjeti otpor prema novotarijama. No ciglih dvadeset (!) godina poslije Brozova *Pravopisa*

(1892) – 28. II. 1912. – u Zagrebu počinje izlaziti moderan, atraktivan, za ono doba zacijelo senzacionalistički dnevnik *Jutarnji list*. Čovjek bi rekao, sve samo ne konzervativan. Međutim pravopisno – potpuno konzervativan, i to baš onako, grlovićevski. Za ilustraciju evo opširnijeg izvještaja o potonuću »Titanica« 15. IV. 1912, isticanja će biti naša (*Jutarnji list*, god. I, br. 42, 18. IV. 1912, str. 5):

O propasti najvećeg svjetskog parobroda »Titanic« javili smo vrlo **obširno** u jučerašnjim i prekjčerašnjim brzojavima. Ovdje donosimo neke zanimljive potankosti toga bajo-slovnoga broda i popis unesrećenih naših zemljaka, koji su se na brodu nalazili u čas katastrofe.

Glavna i najveća krivnja propasti broda pripisuje se njegovom **vlastniku druŕtvu** White Star-Linie i kapetanu broda Smithu. [...] bio je kapetan Smith pravodobno **obaviešten**, ali se nije ni najmanje obazirao na tu očitú opasnost. [...]

Listovi u Newyorku, koji računaju **medju** prave ljude samo one smrtnike, koji broje u svom imetku milijune, navode kao putnike na propalom »Titanicu« ove: pukovnik Astor [...]

Osiguravajuća **druŕtva**, koja će **uslied** ove nesreće **takodjer** osjetljivo stradati, podići će bezuvjetno osigurninu za parobrodske putnike. [...]

Osim ove **obćenite** grozne nesreće imademo i mi na propalom brodu najveći interes, jer se na njemu vozilo u III. razredu i trideset i pet naših zemljaka koji su svi **takodjer** bezuvjetno poginuli. [...]

Proći će dosta dana, dok se **viesti**, koje su još dosta uzrujane, umire i dok se uzmognu zabilježiti posve točni i nedvojbeni **podatci**.

Brozova se (1892) grafija i ortografija očitó veoma sporo hvatala. Dva dana poslije opširnog izvještaja o »Titanicu« novine su donijele članak o »posve nevjerojatnu slučaju« u Londonu, iz kojeg izdvajamo i ističemo (*Jutarnji list*, god. I, br. 44, 20. IV. 1912, str. 5):

U Londonu se nedavno desio posve nevjerojatan slučaj. Već više godina živjele su dvije **djevojke** zajedno kao muž i žena, a nitko nije ništa opazio. [...] Jedna od njih, **gospodjica** Dallamore ili bolje reći »gospodin« Dallamore, bila je mehaničar, a druga je kao prava žena vodila kućanstvo. [...] Posredovalo je i redarstvo, koje je **odkrilo** suprugov pravi spol. Kako se **djevojke** zbilja strastveno ljube, ne će preostati drugo, nego da im se i nadalje dozvoli zajedno živiti – dakako ne kao muž i žena.

Pravi ljubitelj grafije i ortografije neće se dati smesti londonskom gej-scenom s početka 20. stoljeća, daleko će mu zanimljivije biti sljedeće – na istoj su stranici *Jutarnjega lista* toga dana (20. IV. 1912) preneseni napuci o pisanju ⟨dj⟩ i ⟨đ⟩, isticanje je naše:

U **izvrstno uredjivanoj** *Narodnoj Prosvjeti*, mjesečniku za školstvo, prosvjetu i knjiŕevnost, nalazimo ovaj zanimljivi članak, u kojem je na savršeno jednostavan način razjašnjeno, kad se – po novom pravopisu – ima pisati »dj«, a kad »đ«. Članak je od učitelja Rudolfa Saršona, te ga radi interesantnosti **priobćujemo** u cjelini.

Jutarnji dakle i *Narodna prosvjeta* 1912. pišu o »novome pravopisu« iz 1892. i poučavaju čitateljstvo »na savršeno jednostavan način« gdje se piše ⟨đ⟩, a gdje ⟨dj⟩, toli-

ko jednostavan da *Jutarnji* i dalje piše *uredjivanoj i gospodjica*.⁴⁰ I pisat će još godinama, primjerice ratne 1915. s naslovnicom »Beograd je pao« (*Jutarnji list*, god. IV, br. 1274, 10. X. 1915, str. 1), na kojoj ćemo opet istaknuti predbrozovska pravopisna rješenja – nebilježenje jednačenja po zvučnosti, bilježenje dugoga jata dvoslovom ⟨ie⟩ te glasa [ʒ] dvoslovom ⟨dj⟩:

Po drugi put tečajem ovoga rata pala je **srbska prijestolnica** pod vlast neprijatelja. Govorilo se sad ovo ili ono o **stratežkoj** važnosti ili nevažnosti ovoga **dogodjaja**, **izticalo** se koliko mu drago i to, da je Beograd prestao biti **srbskom prijestolnicom**, [...]

Potom primjerice knjižica Božidara Adžije *Kapitalizam i socijalizam*, tiskana 1920. u Dubrovniku. Piše Adžija o domovini »narodnih gulikoža, lihvara i švercera« (1920: 59; isticanje naše):

Uvidjajući ovo radni narod Jugoslavije, on se ne **otudjuje** od ove države, on ne postaje njoj neprijateljski, on ne će nju da uništi, jer zna da će ona jednoć ipak njegova biti. Nu on **takodjer** ne pada u letargiju i ne čeka, da mu njegovo socijalno i ekonomsko **oslobodjenje** iz neba padne, [...]

Potom bogato ilustrirani zagrebački dvotjednik *Dom i svijet* (1888–1923), koji još 1921–1922. varira, sad ⟨dj⟩ sad ⟨đ⟩, pa u izvještaju s nogometne utakmice Švedska : Jugoslavija (1921) čitamo i ističemo (*Dom i svijet*, god. XXXIV, br. 8, 1. IV. 1921, str. 130):

Medjutim to nije išlo tako brzo, jer su obje momčadi isprva radile tako oprezno, pomno istražujući jedna drugu, da ispipaju slabe strane, odnosno, da saznadu, s koje strane je protivnik najopasniji.

Dok primjerice godinu dana poslije (1922) imaju ovakve potpise fotografija, opet s našim isticanjem (*Dom i svijet*, god. XXXV, br. 9, 1. V. 1922, str. 175):

Nogometna utakmica **između** »Slavije« i »Konkordije«

No nije tu priči kraj jer 7. XI. 1926. u zagrebačkim *Novostima*, dnevniku koji izlazi od 1907. i s *Jutarnjim listom* obilježava zagrebačku prvu polovicu 20. stoljeća, Tomo Maretić – isti onaj koji nam je potvrdio odakle Daničiću slovo ⟨đ⟩ – objavljuje velik članak o J. J. Strossmayeru i jugoslavenskoj ideji, a taj tekst počinje ovako (Maretić 1926: 3; isticanje naše):

Velike ideje **radjaju** se u umovima velikih ljudi, i veliki ljudi nastoje ih u život privesti, koliko im njihove sile i spoljašnje okolnosti dopuštaju. [...] Da se to nije dogodilo, tome su uzrok različne smetnje i teškoće, kojih veliki biskup, a ni njegovi pristaše i prijatelji u 60-im godinama XIX. vijeka nijesu mogli **predvidjati**, a ako su ih **predvidjali**, oni su ih držali za mnogo lakše, nego su doista.

Najzad pravopisci iz 1942. i 1944. Adolf Bratoljub Klaić i Franjo Cipra – za koje se doista ne može reći da su štovatelji karadžićevsko-daničićevske grafijske tradicije –

40 *Narodna prosvjeta* i članak R. Saršona (*Narodna prosvjeta*, Pazin, god. VII, br. 4, travanj 1912, str. 96–98) na internetu: <https://library.foi.hr/m3/kdc1.php?sqlx=S02003&broj=191200004H=METELGRAD&sqlid=1> [posjet 18. I. 2018].

ostavljaju slovo ⟨đ⟩ u abecedi, ali ipak imaju potrebu osvrnuti se na tiskarske okolnosti (1944: 5, 30):

§ 3 [...] Ako u tiskari ili na pisaćem stroju nema znaka *đ*, zamjenjuje se skupinom *dj*.

§ 128 Neke tiskare i neki pisači strojevi nemaju posebnog slova *đ*. U tom slučaju mjesto *đ* stavljaju *dj*. Ali to smeta pravilnom čitanju, jer se u pojedinom slučaju ne zna, treba li čitati *dj* ili *đ*.

Ne treba pisati *gj* mjesto *đ*: ne *Gjuro*, nego *Đuro* i sl.

Stoga kažemo, ako je Kukuljević 1853. ili čak još 1838. pisao slovo ⟨đ⟩, ako ga je u pismima 1842. pisao Demeter (v. dalje § III.10), to je prvorazredna senzacija i nejasno je zašto se oko tog slova nakon 1878. digla takva halabuka, zašto su tiražne zagrebačke novine još 1926. umjesto ⟨đ⟩ pisale ⟨dj⟩ i zašto dan-danas nismo u stanju na đakovačke tablice naštancati ⟨Đ⟩.

III.9 Vratimo se jatu i oprezu s kojim prilazimo postojećim prijepisima. Tako s oprezom uzimamo podatke koje Mlikota (2011: 366) daje o Kukuljevićevoj uporabi ekavizama – jesu li dobro transkribirani iz autografa? Ako jesu, Kukuljević je 1850-ih u pismima rabio i *mnenje* i *mnijenje*, i *sečnja* i *sječnja*, i *dve* i *dvie*, i *osvedočio* i *osviedočili*. Prihvaćamo da je tako, pokazat ćemo da je slično u autografima iz 1840-ih (v. § III.11). Petnaestak ekavskih oblika Mlikota (2011: 367) pronalazi i u uknjiženome *Putovanju po Bosni* iz 1858. I to nam se čini sasvim prihvatljivim. Međutim čovjek se – općenito, čak i izvan konkretne analize Kukuljevićeve grafije – nužno mora upitati što znači petnaestak ekavskih oblika na stotinjak stranica knjige. A mora se upitati i o vjerodostojnosti izdanja iz 1858. Pa onda čovjek otvori *Carsko-kr. službene narodne novine*, koje se sad tako zovu, gdje su Kukuljevićeve »Uspomene [*sic!*, ne *uzpomene*] na putovanje po Bosni« (Kukuljević Sakcinski 1858) isprva bile objavljivane na naslovnici dvadesetak brojeva (god. XXIV, br. 60–81, 15. III. 1858–10. IV. 1858),⁴¹ pa u br. 61 (16. III. 1858, str. 1) čovjek čita i podebljava što mu je važno:

Za jedan **sát** vožnje dodjosmo do sela Rovine, koje se na daleko pruža, jer su kuće kadikad po četvèrt **sata** udaljene jedna od druge. Za Rovinama stoje na **lievo** od drumu Zaimbegovi dvori, to jest dèrvèna poveća kuća sa još **niekoliko zgradah**. Mi sretosmo jednoga priprosto **odevenoga** turčina što **še** je na drumu ne daleko od tih dvorovah šetao. On nas ni nepogleda, već prodje u zemlju gledeći kraj nas. Biaše **čoviek** tankoga i povi-sokoga stasa, i ozbiljnoga lica.

Rekosmo, podebljali smo važno. Što tu dakle imamo. – Imamo u pet rečenica četiri jata, tri jekavska (*lievo*, *niekoliko*, *čoviek*) i jedan ekavski (*odevenoga*). No imamo i jedan pouzdan slagarski feler (*še* umjesto *se*) te dva moguća (*sát* umjesto *sat*, *zgradah* umjesto *sgradah*). Nismo zalud već upozoravali na tipfelere (usp. gore § III.2). Nazovimo ovo oprezom, skepsom, pedanterijom, spekulacijom, bujnom maštom, nazovimo

41 U Mlikote (2011: 347, bilj. 17) vjerojatno omaškom stoji da je riječ o »1857, god. XIII«.

kako želimo, ali – možemo li mi sad na temelju novina iz 1858. uvjereno govoriti o Kukuljevićevoj ekavštini u *odevenoga* ili je na djelu tek prilog povijesti slagarstva u Hrvatâ? Evo još jedan odlomak (Kukuljević Sakcinski 1858, 17. III. 1858, br. 62, str. 1):

[...] kad unidjoh, nadjoh unutra **čorava mehandžiju** Šožu, sa svojim sinom ili **unukom? siedeća** kraj vatre, a malo podalje dva **niema** i gluha kmeta. [...] uzme mali nizki stolčić i poda mi ga da **sednem**. [...] **Siednuvši** na podanu mi stolicu razgledao sam se malko po hanu. Predamnom **gorela** je na nizkom ognjištu vatra, kod koje se je pekla kava. Po podu biahu razprostèrte rogoznice, **miesto** sagovah.

Ponovo smo podebljali što nam je važno. – Unutar pet centimetara novinskoga stupca imamo *siedeća*, *siednuvši* i *sednem* (dakle tri oblika istoga glagola, točnije korijenja, samo jedan ekavski), k tomu *niema*, *miesto* i *gorela* (dva jekavska, jedan ekavski jat). Imamo vjerojatan feler (*čorava* umjesto *ćorava*), imamo upitnik koji je možda hotimičan (*unukom?*), a možda je trebao biti zarez. Imamo i lijepu potvrdu za dvoslov ⟨dž⟩ u *mehandžija* (tako kroz putopis i riječi *Hadži-beg*, *Hadži Mehmed*, *džamija*, *kiridžija*, *međžlis*, *komordžija*, ali *hodja* te *djaur* i *Gjurgjevo*, *Gjulbašča*, usp. gore § III.5). Konačno u tom istom nastavku putopisa imamo *priatelji* i *prijatelji*, s intervokalnim *j* i bez njega.

Evo najzad još jedan odlomak, u kojemu se daje naslutiti i neizravni upravni govor, *dijete* odjednom postaje *dete* (Kukuljević Sakcinski 1858, 22. III. 1858, br. 66, str. 1):

[...] poteče naš kalauz Josip prema jednom ciganinu, što se bieše iza gèrma pokazao i poče ga **tierati** i ljuto psovati. [...] Mi sad **potierasmo** k njima bliže i **razumismo**, da Josip psuje cigane, što su malko **prije**, dok mi na polju ležasmo, jednomu **detetu** na sílu skinuli košulju s **tiela** i golo **potierali** kući. To je Josip od zdola gledao, nekazujući nikomu ništa, pa je **htieo** sada da **diete** osveti. [...] Cigani su tvèrdili po svome običaju, da su košulju od **deteta** kupili, da su oni pošteni ljudi [...] Mi ih ostavismo napokon u strahu, nu neznam kako bi ovuda prošao neoružan putnik, jer ih biaše do 40 po bèrdu i šumi sa ženama i **dietcom**.

Što iz očišta današnjega standarda tu imamo? – Imamo *razumismo* umjesto *razumjesmo*, ali *htieo* umjesto *htio*, imamo *tijelo* i *tjerati*, imamo *prije*, kad su aktanti Cigani, onda je *dete*, kad su aktanti ili svjedoci pripovjedač i njegova družina, onda je *dijete*, onda su *djeca*.

Sve u svemu, u donošenju kakvih god zaključaka o fonologiji, morfologiji, sintaksi, grafiji i ortografiji objavljenih Kukuljevićevih tekstova treba biti jako oprezan, pažljiv prema podatku, skrupulozan u prijepisu. Jednako je s rukopisima koji su prošli transkriptorove ruke.

III.10 Poslije Mirkovićeve, tj. Deželiceve hagiografije (1861), napisane kad je živu i zdravu Kukuljeviću (1816–1889) tek 45 godina, osnovno je vrelo za Kukuljevićevu jezičnu biografiju Smičiklasova studija (1892) o nedavno preminulomu kolegi historiografu i prethodniku na čelu Matice hrvatske (Kukuljević 1874–1889, Smičiklas 1889–1901), nastala između ostaloga na temelju rukopisne ostavštine koju je Smičiklasu bio ustupio Kukuljevićev sin Božidar. Iz nje su crpli suvremeni istraživači, primjerice Batušić (1997) te Novak (2012), koji je ispreplićući veliku i malu povijest dao najcjelovitiji i najmoderniji uvid u sociolingvističko stanje onodobne kajkavske Hrvatske.

Kukuljević je 1816. rođen u Varaždinu, odrasta i školu pohađa na očinskome dobru Jurketincu kraj Varaždina, u Zajezdi, Varaždinskim Toplicama, Varaždinu, 1825. primljen je u zagrebački konvikt, 1830. susreće Tomu Mikloušića, prema čijemu nagovoru počinje čitati hrvatske knjige i pisati hrvatski »premda ga u školi o tom nitko poučavao nije« (Smičiklas 1892: 112). Jezik mu je, jasno, kajkavski. Unovačiti se dao 1833, časnik postade 1836, još kao kadet 1834. piše prvu pjesmu na njemačkome. Jezik u vojsci je njemački. Časnik je u Beču, obilazi oca koji je poslanik u Požunu, inače i ravnatelj svih škola u Hrvatskoj i Slavoniji, upoznaje J. Draškovića, J. Kopitara, V. St. Karadžića, Lj. Gaja. Nakon premještanja u gardu »čita, pored njemačke literature, sve što mu dolazi pod ruku od tadašnjih srpskih, hrvatskih ili općenito slavenskih pisaca« (Šaban 1982: 197). U Milano je premješten 1840, gdje u regimenti susreće P. Preradovića i nagovara ga da piše na hrvatskome. Poslije će pismom 12. X. 1846. Stanka Vraza moliti da mu pošalje Preradovićeve *Prvence*, za koje je čuo da su objavljeni (v. Kukuljević Sakcinski 1846; usp. *Prilog 4*).

Odluči 1841. napustiti vojsku i o tome pismom obavještava oca. Ta životno prekretnička korespondencija s ocem odvija se 1841. na njemačkome, s ocem je na *vi* (usp. Smičiklas 1892: 123–126), sestra mu pak 1836. piše na kajkavskome i obraća mu se sa *ti* (usp. *idem*: 115). Kajkavsko je i pismo Gaju iz 1836. (Novak 2012: 383). Sve to vrijeme, sve do 1842, kad je otpušten iz vojske, manja ili veća književna djela piše prvo na njemačkome pa prevodi na hrvatski, zadnje tako nastalo jest »Put u Primorje«, objavljeno u *Danici* 1842.

Ako je vjerovati Smičiklasovim transkriptima (1892: 143, 145), supruzi 1848. pisma piše jekavštinom, koliko se iz nekoliko rečenica može zaključiti – ondašnjim književnim jezikom. Tako je pisao i privatno pismo banu J. Jelačiću 1849. (v. transkript u Mirković 1861: 51–53). D. Demeter Kukuljeviću 1840, 1842. i 1849. piše jekavskom štokavštinom s rogatim *e*-ovima (v. transkripte u Maixner 1950).⁴² Međuzaključak bi bio: u drugoj polovici 1840-ih Kukuljević se privatno dopisuje jekavštinom (usp. također Novak 2012: 383). Taj ćemo međuzaključak domalo revidirati (v. dalje § III.11). Za popunjavanje mozaika treba još proučavanja autografa, onih u Arhivu HAZU (Kukuljevićeve ostavština pod signaturom XV-23), onih u zbirci NSK (usp. Kosić 2011), koji su digitalizirani i dostupni na internetu, te osobito onih u Muzeju grada Varaždina (usp. Batušić 1997; Peričić 1998).

Kukuljevićeve dnevnički zapisi vođeni od 17. IV. 1834. do 13. I. 1840. dodatno osvijetljavaju njegov privatni jezik. Počeo ih je pisati još kao kadet u Kremsu, piše ih kao časnik ugarske garde u Beču. Prema podacima Šabanovim (1982) i Novakovim (2012: 377–378) dnevnik je 17. IV. 1834–1. VI. 1834. pisan kajkavski i starom kajkavskom grafijom, 1. VI. 1834–12. V. 1836. njemački, najzad 12. V. 1836–13. I. 1840. štokavski

42 Tu ćemo opet morati svrnuti pozornost na slovo ⟨đ⟩ (usp. gore § III.8). Prema Maixnerovim prijepisima (1950) Demeter u pismima rabi ⟨đ⟩, ali samo u riječi *također*. Što da filolog o takvu prijepisu misli? Dakle u Demeterovim pismima Kukuljeviću iz 1840-ih imamo *dodje*, *herdjav*, *narodjenja*, nekoliko puta *madjarski*, *Madjari*, *Madjarska*, *Madjaroni*, dva puta *takodjer* (!) te sedam puta *također* (!?). U prijepisu jednoga te istoga pisma (16. IV. 1842) jednom *takodjer*, triput *također* i jednom *takoer* (*sic!*).

i novom grafijom, barem u pokušaju, a i starije je dijelove dnevnika Kukuljević počeo prevoditi na štokavski.⁴³ Evo kako je izgledao taj kajkavski u I. svesku dnevnika (1834), kako transkribira Despot (1960: 46):⁴⁴

Varasdin [...] je narodno meszto moje vu kojem ja Meszeczca 29 toga Majusha Leto 1816 rodyen jeszem.

a kako je ta ista obavijest »prevedena« na štokavski (1837–1838) u V. svesku dnevnika (usp. Šaban 1982: 195, bilj. 5):

U Selu Jurketinec [...] u ondašnjem dvoru otca moga rodil se jesam dana 29ga svibnja (Majusa) godine 1816.

Particip *rodil* i dalje ima *l*, što uostalom ima i Babukić (1836), ali *jesem* postaje *jesam* (»nepostojano *a*«), a *let*o postaje *godina*. Vjerujemo li Šabanovim (1982: 193, 199–202, 205) prijepisima, jezične odlike u »štokavskome« razdoblju variraju. Istaknut ćemo ponešto:

[...] **saderžava** najviše poučavanja za mog Otca, kako on knjižestvo **podići** bi **mogo** [1. VII. 1837]

Ja pročetao ovo i **nađem** da je jako malo **popravio**. [12. II. 1838]

Popoldne čitah medju drugim **stvarma** u »**Sveopčoj** novini« **sliedeće** [...] [6. I. 1839]

[...] Slavjansko društvo **sastojeće** od višebrojnih **pajdašah sastavio**, koje sada pod imenom **nemačko**-Slavjansko društvo oko 30 **pajdašah** sadržava. Od ovih mora svaki na **meseć** najmanje 20 xr [*sic!*] doprinesti od kojih **novacah** se najnovije knjige slavjanske i **nemačke** kupuju. [30. VII. 1839]

Nu smotrih žalibože da radi imena još velika nesklada meu **Horvatima** vlada [...] O kada **ćeš** ti mila boginjo Sloga sva **sarca Ilirah** tvojim vezom sjediniti. [30. VIII. 1839]

Pol godine **prode** skorom da ja u dnevnik svoj niti **rječi** pisao nisam [...] [VII. svezak, 1838–1840]

Imamo ekavštinu i jekavštinu (*nemačko*, *meseć*, *nemačke*, ali *sliedeće*, *rječi*), imamo »probleme sa *č* i *ć*« (*sastojeće*, *sveopčoj*, ali *sliedeće*, *podići*, *ćeš*), imamo uglavnom vokalizirano *l* (*popoldne*, ali *popravio*, *sastavio*, *mogo*), imamo Gpl. na *-ah* (*pajdašah*, *novacah*, *Ilirah*), imamo babukićevski i nebabukićevski Ipl. (*stvarma*, ali *Horvatima*, ne *Horvati*), imamo kajkavski Vsg. (*mila boginjo Sloga*), međutim štokavski futur I. sa *htjeti* (*ćeš sjediniti*) te superlativ s *ije* (*najnovije*). Grafija je ovako i onako – medju s dvoslovom ⟨dj⟩, ali *saderžava* i *sadržava* s dvoslovom i jednoslovom za slogotvorno [r],

43 Podsjetimo tek usput da je sličan put u svojem čuvenu *Dnevniku* (1833–1874 [2000]) prošla Karlovčanica Dragojla Jarnević (1812–1875), koja dnevnik 1833. počinje pisati na njemačkome, pa 1841. prelazi na štokavsku jekavštinu i novu grafiju, a 1872–1873. na nju prevodi i početne godine dnevnika. Detalji o jezičnoj biografiji D. Jarnević dani su u Zečević (1985), u tekstovima I. Lukšić uz *Dnevnik* (1833–1874 [2000]) te u Novaka (2012).

44 Čitav autobiografski dio iz kajkavskoga I. sveska dnevnika dostupan je u prijepisu Despot (1960).

sarca sa ⟨ar⟩, *otca* sa *tc*, *sarca* bez *d*. Kao i prije (v. § III.7) iznenađuje nas ⟨đ⟩ u *nađem* i *prođe*, pogotovo ako se to dvoje sravni s oblicima *medju stvarma* i *meu Horvatima*. Tim više što Smičiklas (1892: 114, 115, 127) daje ovakve dnevničke unose iz 1837. i 1838. (isticanje naše):

Na **poslednje** pokažem mu ja nekoja **djela** od mene kano i **pesme**. [1837]

Kano kod svakog bala **bil** sam ja i kod ovog zaljubljen i to u spomenutu Kronbergericu – o **mladost, mladost**, kad **ćeš ti pametnia postati**. [17. II. 1838]

Ostaj s Bogom premila ljubna domovina ma! **Tělo** se oprašta s tobom, **sàrce**, duša ne; u tebi su sve slasti, veselja i ščastije me, u tebi sva milina i dražest života! O kakvo gorko, kakvo turobno čuvstvo **osěćam** u ovom hipu, kad se od tebe rastavljam. O kad će **dojti** ura kada danak, da se s tobom sojužim, u tvom naručaju sladne slasti pijem. [1838]

Jat pisan na sve načine (*poslednje, djela, pesme, tělo, osěćam*), čak s rogatim *e*, što u Šabanovim (1982) prijepisima ne nalazimo, dvoslov u *sàrce*, particip sa *l* (*bil*), ali futur sa *htjeti* (*ćeš postati*), kajkavski Vsg. (*o mladost*), komparativ pisan sa *ia*, ne *ija* (*pametnia*, gore je *najnovije*, nije *naj novie*), bez jotacije u *dojti* (gore je *nađem*, nije *najdem*).

Ono što od autografa dnevnika imamo pred sobom jesu ponajprije faksimili doneseni u Kukuljević Sakcinski (1997). Prvo je naslovnica IV. sveska dnevnika (1836–1837), gdje čitamo (Kukuljević Sakcinski 1997: 10):

Svakdašnji Dogodjai
Ivana Donata Kukuljevič
drugačie
Bassani[?] od Sacci
Ungerske kraljevske telešne Garde
Gard[?]i Podleutnanta

Čitamo dakle *Dogodjai*, sa ⟨dj⟩, i *Kukuljevič* sa ⟨č⟩. U kajkavskome I. svesku dnevnika (1834) naslovnica je bila napisana ovako, kajkavskom grafijom (v. faksimil u Despot 1960: 45): *Vszakdashni Dogodyai iszpiszani po Ivanu Kukulyevich od Sacci Knyiga perva Vu Kremsu 1834*. Despot (*idem*: 46) omaškom prepisuje *iszpisani* umj. *iszpiszani* i *Knjiga* umj. *Knyiga*.

Drugo je zapis od 1. III. 1837. iz istoga sveska dnevnika, u kojemu – čini nam se – donji redak počinje s *takodjer*, sa ⟨dj⟩ (v. Kukuljević Sakcinski 1997: 38). Koliko se prepoznaje, riječ je o galantnoj epizodi, u kojoj su pikanterije o *jednoj hotnici* pisane ćirilicom.⁴⁵

Najzad autograf dnevnika od 12. VIII. 1838. do 13. I. 1840. dostupan je na internetu, ali teško čitak. Nećemo mu posvetiti prostor koji zaslužuje, navest ćemo samo oblike koji su nam važni. U unosu od 12. VIII. 1838. nalazimo ovo (Kukuljević Sakcinski 1838–1840):

poslednji, sedeti, gde, poslednje, lepog
otidem, otidemo, otide

45 O takvoj uporabi ćirilice u dnevniku v. također Batušić (1997: 12, bilj. 4).

dodje, nadjem

medjutim, takodje[?]

U unosu pak od 11. I. 1840. nalazimo ovo (Kukuljević Sakcinski 1838–1840):

sećanj, celi dan, posle podana, kratko vreme, potreba, upotrebih, gde, celo mi tjelo, po-
sjetim, rječih

otidem, otidemo

dojde [sic!], dodje

Vidimo dakle na tom minijaturnu uzorku da 1840. imamo proboje jekavštine, i to pisane sa ⟨je⟩, premda je to većinom ekavština, tj. slovo ⟨e⟩. Vidimo da je prezent glagola *otići* redovito nejotiran, dok prezenti od *doći* i *naći* imaju jotaciju. Vidimo redovito dvoslov ⟨dj⟩.

Novi međuzaključak bio bi ovaj: koliko god možemo slijepo vjerovati prijepisima istraživača, toliko nas još čeka rada na Kukuljevićevim rukopisima. Zaključivati bilo što iz druge ruke krivi je put. Možemo primjerice vjerovati da je Kukuljević rukom pisao ⟨đ⟩, ali zasad u to sumnjamo. Možemo zaključivati o odnosu ekavštine i jekavštine, ali bez uvida u autografe sve je to naprečac i nevjerodostojno.

Ne slučajno spomenuli smo gore Vj. Babukića (1812–1875), prvoga ilirskoga gramatičara (1836), koji će u jakoj konkurenciji Antuna i Ivana Mažuranića, Stjepana Mlinarića, Mate Topalovića, Joze Španića i Stanka Vraza 16. VI. 1846. biti izabran i prvim profesorom na tek zasnovanoj Katedri za hrvatsko-slavonski jezik (1845) studija Filozofije na Zagrebačkoj akademiji (Smičiklas 1876: 44), gdje od 5. X. 1846. drži nastavu.⁴⁶ Otpočetak je bio uključen u rad na *Danici* (1835) i *Narodnim novinama* kao – danas bismo rekli – jezični urednik ili redaktor. Smičiklas (1876: 23) piše da ilirci »prve i druge godine težkom mukom izreke slažu na jeziku hrvatskom. Treba mnogo brisati i izpravljati«. Kukuljević Babukiću 12. III. 1838. šalje *Jurana i Sofiu* te ga u pismu s povjerenjem moli da djelo – koje je, kako već rekosmo, prvo bio napisao na njemačkome pa preveo na »ilirski« – jezično uredi zbog »manjkanja vendar znanostjah slovnice ilirske«. Pismo je prema Smičiklasovoj transkripciji (1876: 20) pisano kajkavsko-ilirskom makaronštinom, pa su u njemu leksički kajkavizmi, imenica *moč*, glagol *naći*, glagol *čeduse* (tj. *će se*), ekavsko *nemačkom*, *pogreške*, ali piše *najpervo*, *pogrešakah*, ima što-kavske Vsg. *Gospodine*, *Domorodče*. No čin je sam po sebi neposredno svjedočanstvo o čovjeku kajkavcu koji nastoji savladati književni jezik i s povjerenjem se obraća kolegi jezikoznancu. Takvo što Dežulović (2017a) s gnušanjem odbacuje, što je legitiman stav, no i okolnosti su drugačije jer Dežulović je u svojoj naobrazbi došao na gotovo (usp.

46 Koga zanimaju, Smičiklas (1876: 44, bilj. 1) donosi i pitanja na natječajnom ispitu prispjela s Bečkoga sveučilišta. Prije Babukića hrvatski su u okviru Pravoslavne akademije neobavezno predavali Matija Smodek (1832–1840, kajkavski) i Antun Mažuranić (1835–, na hrvatskome predaje hrvatski jezik i književnost, osobito dubrovačku), v. o tom Vince (1978 [2002: 245–248]), Tafra (1993: 35), Moguš (1995–1996; 1998). Tzv. stara Filozofija ukinuta je 1850, pa Babukić silom okolnosti s položaja akademskoga profesora zapravo biva degradiran u »gimnazijskoga učitelja« (Smičiklas 1876: 48) Gornjogradske gimnazije.

gore § II.2), dvadesetogodišnjaci iz 1830-ih tek su krčili stazu, neki od njih tek su se 1830. susreli s hrvatskom knjigom jer ih »u školi o tom nitko poučavao nije«.

Kukuljević 11. IV. 1843. na skupštini Zagrebačke županije drži govor protiv cenzure, cenzora tuđinca i njegove formulacije *Ad typum non admittitur*, koji je govor dostupan u Babukićevu prijepisu (1843a); početni dio govora dao je Mirković (1861: 7–8), pa je govor tako okrnjen ušao u »Stoljeća hrvatske književnosti« (Kukuljević Sakcinski 1997: 617–618). Neposredan povod mogli su biti rukopisi koje je slao Lj. Gaju u *Narodne novine*, ali su odbijeni, nisu objavljeni. Dva takva dostupna su u Smičiklasovu prijepisu (1892: 127–128, 130–131). Prvi je od 20. III. 1842, dat ćemo samo uzorak prema Smičiklasu i istaknuti oblike s jatom:

Da ne čekamo kao mala **dečica** pomoći i podpore od drugih? Nikad **prie** nego onda, kad ćemo se svi u duhu **sjediniti**, kad ćemo u Horvatskoj Horvati biti s dušom i s **tělom**.

Drugi je negdje s početka 1843, cenzorov *non admittitur* datiran je 22. III. 1843, evo uzorka iz njega, također prema Smičiklasovu prijepisu s našim isticanjem:

Svi **sjedinjenimi** misli **treba** da se složimo da se podigne **Savět** u domovini našoj i naš materinski jezik uvedemo u javne poslove.

Prema istaknutim oblicima možemo zaključiti dvoje – ili Kukuljević u rukopisima 1842. i 1843. jako varira i fonetiku i ortografiju ili Smičiklasov (1892) prijepis nije posve vjerodostojan. Istina je – vjerojatno – da nije ili-ili, nego da je oboje točno.

III.11 Zbog svega dosad rečenoga postalo nam je bjelodano da se moramo vratiti Kukuljevićevim autografima. Ograničili smo se na njih pet iz 1840-ih. To su dva autografska pisma Stanku Vrazu, dva autografska govora i autografsko pismo Magistratu varaždinskomu. Razlog više za takav uzorak jest činjenica da je jedno pismo objavljeno u hrvatskim novinama, a jedan govor u srpskima (za jedan govor i dva pisma nismo utvrdili da su objavljeni), pa će se odmah moći vidjeti koliko su autografi pri objavi doručeni. Nažalost najčuvenije saborske govore – onaj od 2. V. 1843. i onaj od 23. X. 1847. – zasad u autografima nemamo, nismo ih pronašli ili ih nismo svjesni. Pri usporedbi ćemo se uglavnom držati jata, tek usputno još ponekog obilježja. Početna pretpostavka uvelike će se potvrditi: Kukuljević je priučeni štokavac i premda je već relativno dobro ovladao novim »ilirskim« književnim jezikom, štokavštinom s njezinim padežnim sustavom, i dalje kao materinski kajkavac ima problema s jatom, i dalje ima problema sa ⟨č⟩ i ⟨ć⟩. Sve to prolazit će 1870-ih i 1880-ih primjerice Ante Kovačić (v. Anić 1971), sve to dobro je poznato i današnjim materinskim kajkavcima. I ne samo kajkavcima: pa neće baš biti slučajno da su poglavlja o jatu, o ⟨č⟩ i ⟨ć⟩ te ⟨dž⟩ i ⟨đ⟩ dan-danas obavezan dio pravopisnih priručnika. Evo tih naših odabranih Kukuljevićevih autografa kronološki s uzorkom teksta:

(1) Pismo I. K. S. Stanku Vrazu iz Beča 22. VI. 1842, dostupno na mrežnoj digitalnoj zbirki NSK (Kukuljević Sakcinski 1842c; v. dalje *Prilog 1*):

Šest danah bavim se već u okružju veličanstvenih zidinah bečkih i još nisam toliko vremena steći mogao, da tebi polag obećanja mojega pišem [...] ja živim ovde sretno, živim

zadovoljno! [...] Ti ćeš bez dvojimbe rado čuti nešto i od putovanja mojega, s veseljem mogu ti javiti, da je život moj na putu ne manje ugodan bio, kao i ovdešni – Moji suputnici bili su sami izobraženi ljudi, to je već velika slast za izobraženje ljubećeg čoveka kad s izobraženimi ljudi občiti može, nu što mene još više zavniamaše, bili su medju putnici mojimi i dva Slaveni, jedan sveštenik rodod slovak, drugi jedan mladi tergovac rodod Ilir, [...]

Skraćena i redigirana inačica objavljena je u *Danici* 2. VII. 1842. pod naslovom »Dopis iz Beča. (Iz pisma St. Vrazu.)« (Kukuljević Sakcinski 1842d):

Šest danah već bavim se srěd veličanstvenih zidinah bečkih, i još nisam toliko vrěmena steći mogao, da ti polag obećanja mojega pišem. Ja živim ovde srětno, živim zadovoljno. Ti ćeš bez sumnje rado čuti něšto o mom putovanju. S veseljem mogu ti javiti, da nije manje ugodan bio moj život na putu, nego li ovdašnji. Moji suputnici bili su sami izobraženi ljudi, i to je već velika slast za izobraženje ljubećega čověka, kad s izobraženimi ljudi občiti može; nu što me je još više zauzimalo, to je bilo, da su medju mojimi putnici i dva Slavena bila: jedan sveštenik, rodod Slovak, drugi mladi tãrgovac, rodod Ilir.

Jatovi su u objavljenoj inačici redom pisani sa ⟨ě⟩, k tomu popravljeno i pisanje ⟨č⟩ i ⟨ć⟩, Kukuljevićev glagol *zavnimati* postao je *zauzimati* i sl. Autograf je Kukuljević Sakcinski (1842c) štokavski, od nekih 60-ak jatova, odnosno onih mjesta na kojemu bi u redigiranoj inačici bilo slovo ⟨ě⟩, Kukuljević ima nekih 40 slova ⟨e⟩ i 22 puta slovo ⟨ě⟩. Dakle trećina je »jekavska«, premda taj podatak opet valja shvatiti uvjetno jer neke riječi dosljedno imaju ⟨e⟩ (npr. *ovde*, *narečje*, *sretno*, *čovek*), neke dosljedno ⟨ě⟩ (npr. *dělo*), mnoge imaju ovako i onako (npr. *Němci* i *Nemci*, *svět* i *svet*, *věra* i *verovati*, *pripovědati* i *pripovedati*). K tomu valja uzeti u obzir da je *narječje* u značenju 'dijalekt' u ono doba bila relativno nova riječ (usp. ARj: s. v.), po svemu sudeći uzeta prema ruskom uzoru, pa je grafijski odnos prema njoj – ovo je čista spekulacija – možda mogao biti drugačiji, kao što je danas prema npr. *pizza* ili *emoji*. Recimo usput da Jergović (2017) riječ *narječje* pripisuje Šuleku (v. dalje § IV), međutim *narěčje* 'dialectus, Mundart' ima već *Sbirka* (1835: s. v.), za koju Dukat (1937) sluti da joj je pisac Antun Mažuranić, odakle je kao *narecsje* s oznakom »Dan[ica]« ušlo u Richter – Ballmann – Fröhlich (1840: s. v. *Dialect*).

Sličnu objavnu sudbinu imao je autograf Kukuljević Sakcinski (1842a), napisan možda i 1841, s ovakvim početkom (pročistili smo u skladu s autografskim ispravcima):

Hajde samo na bale, hajd na tanac, u posjete, na zabave, u dućane, u zanatliah, hajde svuda sve na kupe. – praznite džepe, punite terbuh i gerla, rěsite se po najnovijoj parizkoj i bečkoj modi, samo za volju božju nepomislite da ste još horvati, potomci vaših predjih, junačkih, slavniha nu siromaških – Ali vi ste siromasi – nu rekoh, ne, ne, to ne može biti, gospoje i kčeri vaše nose najbogatie haljine po najnovijoj struki ustrojene, zlato, djerdan, biser melen veže snežna njih gerla i persa i njih [?] ruke, težke naušnice svete im se na ušiuh.

Prvi dio tog autografa objavljen je u *Danici* 12. II. 1842. pod naslovom »Jeka iz Zagreba« (Kukuljević Sakcinski 1842b):

Hajde, hajde na balove, na ples, u posěte, na zabave, u dućane, k zanatlijam, hajde svuda na kupe, praznite džepove, punite těrbugh i gěrla, resite se po najnovijoj parizkoj i bečkoj modi: samo za volju božju nepomislite, da ste Horvati, potomci praotacah vaših,

junačkih i slavni, nu siromaških! – Ali i vi ste siromasi! – Nuto, šta rekoh? Ne, ne! To nemože biti! Gospoje i kćeri vaše nose najbogatije oprave po najnovijoj struci ustrojene: zlato, djerdan, biser veže im nježna gèrla, sněžne pèrsi, i gladke ruke; teške naušnice (mëndjuše) svètle im se na uših.

Nismo taj tekst pomno analizirali, ali već početak pokazuje promjene pri objavi. Leksički – *tanac* postaje *ples*, *predji* postaju *prao(t)ci*, *haljine* postaju *oprave*, *naušnice* u zagradi dobivaju objašnjenje turcizmom *mëndjuše*. Morfološki – *bali* postaju *balovi*, *džepi* postaju *džepovi*, ali *kupi* ostaju *kupi* (tzv. kratka množina kajkavska je odlika). Fonološki i grafijski – *dučani* i *kćeri* postaju *dućani* i *kćeri*, *struki* se mijenja u *struci* (po štokavsku), a jat se sav redigira, pa imamo *posjete* → *posète*, *rešite* → *resite*, *rekoh* → *rekhoh*, *snežne* → *sněžne*, *svete* → *svètle*. Najzad tu su potvrde za dvoslove ⟨dž⟩ u *džep* te ⟨dj⟩ u *predji*, *djerdan*.

(2) Govor I. K. S. u Zagrebačkoj županiji 23. IX. 1843, dostupan u Arhivu HAZU pod signaturom XV-23 / B-3 (Kukuljević Sakcinski 1843c; usp. *Prilog 2*):

Ne mogu [*sic!*, niječnica je tu iznimno odvojena od glagola] propustiti da ovde mimogred nepopitam, koji su ti čuvari od magjarske kervi? jedali njihovi mnogobrojni jurati koji po kavanah smotke /cigare/ puše, i magjarskom filozofiom, i magjarskom politikom Slavjane najbliže njihove susede, i najbolju negda bratju, pogerdjuju? – jedali njihovi nekoji saborski poklisari oni ilirojedci, koji bi da mogu žlicom juhe sve Ilire pojeli, i koji kao liromiši po tmini tumaraju i sad u pojedine osobe i poglavare našeg naroda, sad u naše poslanike, sad u ilirstvo sad u slavjanstvo, sad u věru, papu, svešteničtvo, i u iste svetce [...] sad pako u vladu i ministerium se zabuše, i svako ujesti žele?

Govor je na ćirilici i jezično izmijenjen objavljen u *Srbskim novinama* 17, 20. i 24. XI. 1843. Zanimljivo je da u tiskanoj inačici nahodimo i jednu od dviju rubnih Kukuljevićevih bilježaka iz autografa, a u Babukićevu prijepisu (Babukić 1843d) obje! Odlomak smo odabrali manje zbog jata, više ne bismo li pokazali jezičnu razliku. Evo kako je taj dio teksta objavljen, dajemo ga transliterirano s ćirilice na latinicu (Kukuljević Sakcinski 1843d: 372):

Nemogu propustiti, da ovde mimogred' nezapytam: koi su to čuvari od' mađarske krvi? – jedali n'iovi nekoji saborski poslanici, oni Slavojedi, koji by, da mogu, sa kašikom' čorbe sve Slavene pojeli, i koi kao slēpi miševi po mraku tumaraju, i sad' u pojedine osobe i poglavare našeg naroda, sad' u naše poslanike, sad' u Ilirstvo, sad u Slavenstvo, i u iste svetce, sad' pak' u pravitelstvo u ministerium' se zabuše i svako u jesti teže?

Dio s kavanskim politikanjem ispušten je, a zanimljiv nam je zbog *smotke*, koju je riječ u Ante Kovačića primjećivao i Anić (1971: 82), naime ARj ju ne bilježi. Nadalje Kukuljevićevi *ilirojedci* postadoše *Slavojedi*, *žlica juhe* postade *kašika čorbe*, a *liromiši* što tumaraju *po tmini* postadoše *slēpi miševi* što tumaraju *po mraku*. Iz današnje perspektive to su gotovo karikaturalne izmjene i brzopleti amateri lako će se za njih uhvatiti, kao što se danas hvataju za titlanje srpskih filmova na hrvatski, međutim činjenica ostaje da je netko u Beogradu 1843. te izmjene na hrvatskome tekstu učinio. Budi usput rečeno da P. Budmaniju u ARj-u (s. v. *liromiš*) nije jasno postanje onoga *liro-* u *liromiš*, a potvrde je našao samo u rječnicima J. Mikalje i J. Stullija te u jednoga bokeljskog pisca iz 18. stoljeća. Eto nam u Kukuljevića još jedne žive potvrde. Kukuljević u autografu

piše ⟨dj⟩, tako *gradomedje, gradjanstvo, odtudji, tudjinskimi častnici, tudjimi elementi* (ne *tuđinskima časticima i tuđim' elementama* kako je tiskano u ćirilichnom izdanju), gdje vidimo i stare padežne oblike (ne *nove*, kako je u tiskanom obliku), piše Gpl. *zemljakah i Magjarah*, sa ⟨gj⟩ i ahavačkim oblikom (u tiskanom obliku je *zemljaka, Mađara*). Autograf je Kukuljević Sakcinski (1843c) štokavski, od nekih 65 jatova, odnosno onih mjesta na kojemu bi u redigiranoj inačici bilo slovo ⟨ě⟩, Kukuljević ima nekih 35 slova ⟨e⟩, ima 30-ak puta slovo ⟨ě⟩, točnije u *zasljepljeno* ima ⟨je⟩, u *prie* ima ⟨ie⟩, a ⟨ě⟩ je stavio i u *savěz*. Ekavski oblik pomalo preteže, ali prevelika dosljednost ne uočava se, pa u nekim oblicima imamo redovito ⟨e⟩ (npr. *predlog, odceplenje, prepreati, stouletje*), u nekih redovito ⟨ě⟩ (npr. *pěšnik, pěvati, pěvao*), mnogi pak imaju ovako i onako (npr. *vredan i vrědan, nesme i nesměmo, vremena i vrěmena*, dvaput *poverenje*, ali *věra, věrnost, nevěrne, najvěrniim*, osam puta *celi*, ali jednom ipak *čěli*). Nedvojben zaključak izrazito je težak.

(3) Govor I. K. S. naslovljen »29 Juli 1845«, dostupan u Arhivu HAZU pod signaturom XV-23 / B-8 (Kukuljević Sakcinski 1845b; usp. *Prilog 3*):

Odkako sam se ja povratio u milu domovinu svoju čutio sam već mnogoputa gorku žalost u sebi kad sam vidio kolika zla narod moj terpi, kad sam gledao kako su se proganjali oni redki koji ostavši vjerni narodu i domu svomu danom i noćju trudili su se da podignu narod iz tmine kad sam slušao kako se u vlastitoj domovini Hervatu nedopuštja ni govorniti ni misliti hervatski, kako se slobodnoj dietci hervatskoj zabranjuje nošnja hervatska kako se poslanikom kraljevine hervatske za zlo derži što oni čute hervatski, ali nikada nije od tuge tako uztreptilo serce u meni tako kao što sada kad opet na nesretni dan 29 Julia pomislim

Kako već rekosmo (v. § III.4), nismo uspjeli utvrditi je li govor ikad izgovoren ili tiskan. Autograf je teže čitak zbog sitnopisa i mnogih ispravaka, no samo na razini riječi, pa smo ovdje dali pročišćen odlomak, k tomu je više pisan natukničkim stilom negoli ostali koncepti govora. Autograf je Kukuljević Sakcinski (1845b) štokavski, od nekih 15-ak jatova, odnosno onih mjesta na kojemu bi u redigiranoj inačici bilo slovo ⟨ě⟩, Kukuljević ima nekih 6 slova ⟨e⟩ (*redki, svedočbah, menjaju*, dvaput *zahtevao*, također *uposred*), 6 jekavskih izgovora sa slovima ⟨je⟩, ⟨ie⟩, ⟨ě⟩ (*vjerni, dietci, věčnice, izpovjedeti, tjera, lěvo*) te 3 ikavska (*vidio, letio, uviditi*). Nedvojben zaključka o izvornom odrazu jata nema.

(4) Pismo I. K. S. Stanku Vrazu iz Tonimira od 12. X. 1846, dostupno na mrežnoj digitalnoj zbirci NSK (Kukuljević Sakcinski 1846; usp. *Prilog 4*):

Veoma sam se uzraduvao čujući da si ti i tajnikom i urednikom Kola postao, ja čestitam i tebi i svemu književnomu svetu, budući da sam tvrdo uvjeren da će i Kolo i ista Matica bolje napredovati nego li do sada

Pišeš mi da se od mojih pjesamah stoperv 3ći tabak tiska, za volju božju što rade ovi ljudi? evo je već prošlo tri meseca, pa samo tri arka. – Idi molim te u tiskarnu pa predaj faktoru ovu cedulju [?] i naloži mu neka već jedanput tiskom uzpěši, jer ću inače morati dělo ovde dati tiskati, pa neka mu budu onda oni arki koje je tiskao, ja neću od njih ništa da znadem.

Ne znamo je li pismo objavljeno. Autograf je Kukuljević Sakcinski (1846) štokavski, od nekih 20-ak jatova, odnosno onih mjesta na kojemu bi u redigiranoj inačici bilo slovo ⟨ě⟩, Kukuljević ima desetak slova ⟨e⟩, pet puta slovo ⟨ě⟩, triput dvoslov ⟨je⟩, a ima i ⟨i⟩ u *želio*, za razliku od *směo*. Dvoslov se javlja u imenici *pjesma* te u *uvjeren*.

(5) Pismo I. K. S. Magistratu varaždinskomu od 16. XI. 1847, dostupno u Arhivu HAZU pod signaturom XV-23 / A-IV-2 (Kukuljević Sakcinski 1847b; usp. *Prilog 5*):

[...] usudjuje se dolepodpisani, slavni Magistrat domorodnoga varoša varaždinskoga oprostiti; da tako Saderžaj /Elenchum/ Arhiva varoškoga pregledati, kao što i ona pisma koja su potrebita, za svoje djelo iznašao bude, prepisati si i to iz izvornoga pisma radi verodostojnosti svoje, dopuštno mu bude.

Pisamce je kratko, riječi s jatom možemo pobrojiti – ⟨ě⟩ ima dvaput u *dělo* te opet u *savěz*, a ⟨e⟩ u *verodostojnosti*, *dolepodpisani*, također dvaput *potrebito*, ako je to fonetski uopće važan oblik jer i danas će tu biti [e] i ⟨e⟩. No kako god kratko bilo, pismo je izvanredno svjedočanstvo. Kukuljević se u njem poziva na 13. članak istog onoga Sabora koji je hrvatski jezik proglasio službenim (23. X. 1847) i kreće u prikupljanje starih hrvatskih dokumenata. Tek par tjedana poslije uzdignuća hrvatskoga na službenu razinu Varaždinac Kukuljević varaždinskomu Magistratu piše službeni dopis – na službenoj književnoj štokavštini.

Kako dakle Kukuljević 1840-ih piše rukom? – Ako su upitne zamjenice mjerilo, to je savršena književna štokavština, dapače i morfološki uglavnom ondašnja književna štokavština. Međutim probijaju gdjegdje kajkavski leksemi poput *tanac* ('ples'), *potmajno* ('lukavo, prijetvorno, na prevaru', I. K. S. piše *podmajno*), *penezni* (u *Srbskim novinama* preneseno kao *novčani*). Što se ortografije tiče, redovito piše ⟨dj⟩ i ⟨gj⟩, a najviše traženja i lutanja – gotovo bismo rekli *nabadanja* – pokazuje u zapisu jata i glasova, odnosno slova ⟨č⟩ i ⟨ć⟩. Baš kako od priučena štokavca u brzopisu očekujemo. Koliko je u pisanju – pa onda, pretpostavljamo, i u izgovoru – jata Kukuljević u sljedećih 10–20 godina napredovao, može se vidjeti na našem opet minijaturnu uzorku pisma Ivanu Mažuraniću iz 1861. i pisma Ambrozu Vranyczányu iz 1870. (v. prijepis u *Prilozima 6 i 7*).⁴⁷ Tako u pismu Mažuraniću od 15-ak jatova samo dvaput ima ⟨e⟩ (*nehtedoh*, *doprineo*), sve ostalo je ⟨je⟩ ili ⟨ie⟩, doduše opet ne posve u skladu s pretpostavljenom oprekom dugoga i kratkoga jata (npr. *tjelesne*, *nigdje*, *djelovanje*, *njekoliko*, *viesti*, *sviet*, *uviek*, ali »pogrešno« pisano *namieravaš*, *uvjek*, *tjelo*) (Kukuljević Sakcinski 1861–1877, 8. I. 1861). U pismu Vranyczányu 12-ak jatova pisano je gotovo besprijekorno (npr. *tjeraju*, *prepriči*, *djelovanje*, *viesti*, *htjedose*, ali *pripovjedaju*, *uvjek*), ekavski je odraz samo u *vremena* (Kukuljević Sakcinski 1870a, 13. I. 1870), što nije u neskladu s fonolo-

47 Spomenuli smo prije (v. § III.10) da je T. Smičiklas naslijedio I. Kukuljevića na čelu Matice hrvatske. Navedena dvojica adresata bila su to prije I. Kukuljevića, odmah poslije J. Draškovića (1842–1850) – A. Vranyczány (1851–1858), I. Mažuranić (1858–1872), potom još M. Mesić (1872–1874).

A. Vranyczány imao je važnu ulogu i pri raspačavanju časopisa *Branislav* – povećim udjelom financirao je gradnju parobroda »Sloga« (v. Durković-Jakšić 1968: 155; Horvat 2003: 117). Parobrod je potonuo kod sela Bošnjaka 16. IX. 1845, *Novine* su o tom izvjestile člankom 24. IX. 1845. (god. XI, br. 77, str. 311–312).

loškim pravilima koja i danas vrijede. Pismo Vranyczányu k tomu će biti zanimljivo na još nekoliko načina. Prvo, frazeološki, zbog kolokvijalna komentara *se non é vero, é ben trovato*. Drugo, historiografski, zbog podbadanja J. J. Strossmayera, koje će trajati godinama. Naime nakon ponovne uspostave parlamentarizma zahuktao se stranački život, sredinom 1860-ih počeli su pregovori s Peštom i Bečom. Kukuljević 15. IV. 1867. potpisan kao Zvekanović u satiričnome *Zvekanu* objavljuje parabolnu humoresku »Renard noir« (Crni lisac, Crni lisjak) (Kukuljević Sakcinski 1867b), autograf joj se nalazi u Kukuljevićevoj ostavštini u Arhivu HAZU, na poleđini stoji »Moj članak u "Zvekanu" 1866« (Kukuljević Sakcinski 1867a).⁴⁸ U sljedećem je broju *Zvekana* među ostalim izrugivanjima Strossmayeru i *Pozoru* raspisan satiričan natječaj, pitanje za drugu nagradu bilo je ovo (*Zvekan*, god. I, br. 8, 1. V. 1867, str. 43; prenosimo doslovno, *ima* i *skandira*, ne *ime* ili *skandirati*):

(Pjesničtvo). Je li se ima »Štrossmajer« kratko ili dugačko skandira (v v v) (---)?

Nagrada. Tko rieši to pitanje, dobiti će tvrdo vezane »Slavjanke« od I. K. X.

Rok. Kad g. Mrazović postane hrvatskim kancelarom.

Inače *Slavjanke* su (Kukuljević Sakcinski 1848f) na naslovnici potpisane sa »od Xa«, na kraju knjige sa »IKS«. Usput, podnaslov na koricama glasi *Sa historičkimi primetbami* (sa (e)), u knjizi je pak *Historičke primětbe* (sa (ě), *idem*: 35).

Treće, zbog povratno-posvojne zamjenice *svoj* za 1. lice, koju u rukopisima iz 1840-ih rijetko nalazimo, redovito je *moj*, zamjenicu *svoj* ima za 3. lice. U pismu S. Vrazu 22. VI. 1842. Kukuljević piše ovakve rečenice (v. *Prilog 1*; isticanje naše):

[...] još nisam toliko vremena steći mogao, da tebi polag obećanja **mojega** pišem, ja trjam ovde vrême **moje**

[...] žitelji od sela Podčudnića iz domovine **svoje** izlazili i u ugarskoj naselili se

Pa i kad piše Varaždinskom magistratu 16. XI. 1847. (v. *Prilog 5*), zamjenicu *svoj* rabi kad o sebi piše u trećem licu, kad je (on) *nižepotpisani, doljepotpisani*. Nadalje u pismu I. Mažuraniću 8. I. 1861. Kukuljević ima ovako (v. *Prilog 6*; isticanje naše):

[...] nehtedoh ti s **mojim** pismom dosadjivati

[...] to ti preporučam toplo **moga** tasta Novaka

Eda bi u pismu A. Vranyczányu 13. I. 1870. imao ovako (v. *Prilog 7*; isticanje naše):

[...] te mole A. neka on **svojim** uplivom preprieči djelovanje bečko.

[...] ali odustah od **svoje** namjere iz različitih uzroka, a ponajviše radi **moje** vrtoglavice

Nećemo na temelju nekoliko primjera naprečac izvlačiti velike zaključke, samo iznosimo prvi dojam. Neki budući istraživač mogao bi se pozabaviti temom Kukuljevi-

⁴⁸ Posebno su na autografu zanimljive marginalije, uz pojedine odjeljke imenovani su Mrazović, Šulek i Miškatović.

ćeve posvojne zamjenice, ili pak postponiranja pridjeva, ili pak tjeranja glagola na kraj rečenice – takve male teme više će kazati o njegovoj jezičnoj biografiji negoli prazne prepisane fraze o važnim govorima. Naš je dojam da je na djelu cjeloživotno učenje i njegovanje jezika, čovjeka koji je tek sredinom 1830-ih od Vj. Babukića počeo učiti »ilirski« književni jezik. Da se poslužimo Jergovićevom (2017) slikom o Šuleku – kao dvadeset(dv)ogodišnjak (v. dalje § IV).

III.12 Privedimo ovaj paljetak kraju. Osvijestili smo tri načina da se dođe do toga kojim je jezikom I. Kukuljević Sakcinski 1843. i 1847. govorio u Saboru. Prvi traži nekoliko sekundi guglanja, posjet internetskim stranicama Hrvatskoga sabora, gdje je objavljena »savršeno ekavska« inačica govora, i potom nedvojben zaključak da je Kukuljević govorio ekavštinom. Drugi je zahtjevniji, traži zavirivanje u stare novine i časopise, gdje su sve redom u prvotisku objavljene »savršeno (i)jekavske« inačice pisama i govora, i potom opet nedvojben zaključak da je Kukuljević pisao, pa onda možda i govorio jekavštinom, jer – pobogu – za taj se jezik zalagao, promovirao ga na najvišim govornicama. Treći je način rad na autografima, daleko najsloženiji, onaj koji zahtijeva najviše vremena i truda, i kozavruga – ne rezultira nedvojbenim zaključkom. Radom na autografima jasno se pokazuje da je Kukuljević u 1840-ima pripremao svoje županijske i saborske govore, da ih je imao napisane, da su oni pisani štokavskom mješavinom ekavštine i jekavštine, u kojoj malko preteže ekavština, te da su ti govori – kao i pojedina pisma – za tisak jezično i grafijski priređivani, prerađivani, redigirani, razgovorno rečeno – peglani. U hrvatskim novinama i časopisima (*Narodne novine*, *Danica*, *Saborske novine*) prema ondašnjemu hrvatskomu književnom jeziku, grafiji i ortografiji, makar novine ili časopisi izlazili u Beogradu (*Branislav*), u srpskim pak novinama prema ondašnjemu srpskomu književnom jeziku, grafiji i ortografiji (*Srbske novine*). (Filološko i kulturološko pitanje koje ostavljamo otvorenim za spekulaciju: a zašto bi uopće beogradske novine 1840-ih mijenjale hrvatski tekst? Ili obratno: pa zašto ne bi?) Kako je doista Kukuljević govorio, to ne znamo i bez zvučnoga zapisa možemo samo gonetati. Na temelju autografâ, ponovimo, možemo utemeljeno pretpostaviti da je to bila štokavska mješavina ekavštine i jekavštine, koja je s vremenom pretezala jekavštini. Dakako, sve pod uvjetom da je Kukuljević u rukopisima koliko-toliko vjerno zapisivao vlastiti govor – o čemu također valja razmisliti – i vlastite fonološke odabire poput [e] i [je] ili poput [č] i [ć], ako su to uopće bili svjesni odabiri. Kukuljević kao nejezikoslovac vjerojatno pojma nije imao gdje to jat jest, a gdje nije, a kao kajkavac za razliku je [č] i [ć] u izgovoru zacijelo slabo mario. Mnogi današnji govornici hrvatskoga standarda također nemaju pojma gdje jat jest, a gdje nije – zašto bi i znali? – ali svejedno savršeno pišu ⟨ije⟩ i ⟨je⟩. A kad na mjestu dugoga jata pišu ⟨ije⟩, svejedno izgovaraju [je], ne [ije], osim u riječima *dvije* i *prije*. Na sve to valja misliti kad na temelju pisma prosuđujemo o izgovoru nekoga koga nismo čuli kako govori.

Rođenjem i naobrazbom kajkavac, dvadesetogodišnjak Kukuljević od 1836. vlastiti dnevnik počinje privoditi štokavštini, »ilirskom« jeziku, 1838. štokavca i gramatičara Babukića moli da mu pomogne s jezikom *Jurana i Sofie*, dakle nastoji što bolje ovladati štokavskom jekavštinom. Svoje govore u 1840-ima Kukuljević objavljuje na

književnome jeziku koji se onda njegovao u okviru zagrebačke filološke škole, dakle na štokavskoj jekavštini. Od petnaestak govora koje navodimo u *Popisu vrela i literature* (v. dalje) iznimka su tek dva govora objavljena ćirilicom u beogradskim *Srbskim novinama*, koja su grafijski i jezično bitno preinačena. U društvu Hrvatâ na koncertu u Beču 1842. »ne divani ništa nego ilirski« (Kukuljević Sakcinski 1842c). U privatnim pismima iz 1840-ih – nešto zaključujemo prema transkriptima, nešto prema vlastitu uvidu u autografe – piše književnom štokavštinom, novom grafijom, mješavinom ekavštine i jekavštine. Sve to vrijeme javno se zalaže za uvođenje hrvatskoga jezika kao službenoga i sasvim je razložno pretpostaviti da se u živim govorima nastojao služiti jezikom koji je promovirao – štokavskom jekavštinom. Je li ona u živu govoru bila idealna, bez greške, što god to značilo? – Očito baš u izgovoru jata nije, unatoč tomu što se za govore pripremao, imao ih napisane. A lako je pretpostaviti i to da je kadikad hotimice rabio neki kajkavizam, bilo leksički bilo fonetski, ta ipak je bil Varaždinec, domovine sin, i govoril je na spraviščima zagrebačkim i varaždinskim, gdje su i ostali zastupnici mogli biti većinom kajkavci, pa tako *Novine* (god. XIV, br. 16, 28. II. 1848, str. 62) na Zagrebačkoj županiji 21. II. 1848. bilježe kajkavsku upadicu nekog šljivara u govor Franje Špišića:

[...] (sa strane prosti plemić: Vre nam poveon, ki razme).

u kojoj je *poveon* otisnuto sastavljeno, bez bjeline. Na toj skupštini Zagrebačka županija, tada većinski mađaronska, očitovala se o prijedlogu Varaždinske o uvođenju hrvatskoga (ilirskoga, hèrvatskoga) kao službenoga. Prijedlog odlukom većine nije podržan (*idem*: 64) unatoč Kukuljevićevu pledoajeu, u kojemu je Kukuljević čak koncilijatno predložio da se razmisli o tome koje bi za Zagrebačku županiju narječje bilo najbolje, »da li posavsko, ili podravsko, ili prekokupsko«. Svoje objavljeno izlaganje završio je Kukuljević Sakcinski ovako (1848b):

Neka budu uvèreni ss. i rr. da će se svi rado ma kojemu od ovih narèčjah podvèrci, jer osobito narodnoj stranki nije stalo do rèčih nego do duha narodn. jezika. – Što se pako dopisa varaždinskoga tiče, misli [govornik], da bi ga svakako mogla podupirati i ova varmedja [tj. zagrebačka], jer je svakog pravog Hèrvata dužnost: braniti narodnu čast i starinska prava i slobode svoje domovine.

IV. Tko nam je Bogoslav Šulek

Ime Bogoslava Šuleka (1816–1895) nàdalo nam se dosad samo od sebe već nekoliko puta (v. gore §§ III.1, III.3, III.6).⁴⁹ Duh narodnoga jezika iz prethodnoga Kukuljevićeva citata (v. gore § III.12), Grlovićeva subjektivnost u prosudbi pravopisnih i jezičnih odluka (v. gore § III.8) i B. Šulek spona su nam za treći paljetak.

B. Dežulovića i B. Šuleka spominje 5. XII. 2017. u članku »Preporod hrvatskog jezika u hotelu za gume« i Miljenko Jergović (2017). Neposredan je povod tom Jergovićevu članku sklepan natpis jednoga novozagrebačkog vulkanizera:

Prije nekoliko dana me je, dok sam vozio kroz Novi Zagreb, ozario natpis *Hotel za gume*. U ovo mračno doba posvemašnjeg narodnog posrnuća, nacionalističkog kiča i kulturne propasti bio je to znak, marginalan i skrajnut, ali ipak prisutan, koji je potvrđivao da je još uvijek živ genij hrvatskog jezika, onaj anonimni, nevidljivi i sveprisutni um koji stvarima i situacijama nadjeva [*sic!*] imena i ne dopušta da išta ostane neimenovano, niti da jezik zanijemi pred zbiljom koja ga prestiže.

Vrstan kolumnist kakav već jest, Jergović je sve rekao već prvim odjeljkom: posrnusmo, propadosmo, zaglibismo u kiču, ali genij hrvatskoga jezika, anonimni sveprisutni imenovatelj, ne da se, još uvijek je živ. Pisac nastavlja:

Genij je savršeno obavio svoj posao: čim sam ispred periferijske autopraonice, kraj livade na kojoj prestaje grad, ugledao da piše *Hotel za gume* odmah sam znao kakav je to hotel i čemu služi. To je ono u čemu se nove riječi i sintagme, slivenice, jezični kalamburi, novoustanovljene fraze raspoznaju. Ako su uspjele, čini nam se kako su postojale i prije nego što su prvi put bile izgovorene, odmah se prime u jeziku kao što se list čuvarkuće prima u zemlji, lako se i rado izgovaraju, a u govornika stvaraju dojam kako te riječi, sintagme, fraze nisu izmišljene, nego su pronađene, iskopane su iz tijela jezika, iz stijene jezika, kao što se kopaju zlato i dijamanti.

Genij, naravno, jer je genij, savršeno obavlja posao: što on smisli, kao da »nije izmišljeno«, nego je »pronađeno, iskopano iz tijela jezika, iz stijene jezika«. Isti je to onaj Šimićev genij koji je za narođena pokoljenja smislio riječ *narod* (1960: 300). Dalje Jergović (2017) onima kojima to još nije postalo jasno objašnjava da je riječ o smještaju za automobilske gume, s kojima dobar dio vlasnika nema kamo kad ih sezonski – takav je zakon, zimi moraš imati zimske – daje zamijeniti. Jergović sad precizno locira problem:

E, ali tu nastaje novi, ne baš tako beznačajan problem: kako oglasiti novu uslugu, kad ona u hrvatskom jeziku ne postoji.

I odmah razlaže komparativnolingvistički:

49 Literatura o B. Šuleku velika je, prigodno upućujemo na Torbar (1897), Vince (1978 [2002]), Martinčić (1990), Gostl (1995), Moguš (ur.) (1998), Pranjković (1999), Markus (2008).

Vjerojatno ne postoji ni u jednom drugom, ali neki se [*sic!*] jezici naprosto pogodniji za tvorbu neologizama i složenica. U hrvatskom one ne samo da rogovatno zvuče, nego su i nerazumljive.

Pomalo nam je sad nejasno što u hrvatskome ne postoji – usluga skladištenja guma ili riječ za nju – ali nije ni važno jer, kaže Jergović, »vjerojatno ne postoji ni u jednom drugom« te dodaje da neologizmi i složenice u hrvatskome zvuče »rogobatno« i »nerazumljivi su«. Tu sad naš filološki nerv već pomalo biva dirnut, ali dobrohotno nastavljamo čitanje:

Ono što u hrvatskom ne mogu novoriječi i složenice, mogu metafore, metonimije, igre riječi. I onda je iz nekog obrtnika s periferije progovorio hrvatski jezični genij, lično. Pa je nastao hotel za gume. Njemu bi, tom hotelu za gume, trebalo dodijeliti godišnju nagradu za najuspjeliju intervenciju u jezik. Izmislio je frazu koja ranije nije postojala, ali se u hrvatskom jeziku savršeno snašla. Osim što je tačna, istinita i razumljiva, krajnje je funkcionalna i duhovita. Živi jezik, onaj u kojem sudjeluje jezični genij, između ostalog je i duhovit. Nećemo doznati, a vjerojatno i ne trebamo, kome je i kada sinuo *hotel za gume*. Bio je to trenutak anonimnog jezičnog nadahnuća, na kakvima se i zasniva jezik.

Hrvatski jezični genij u »trenutku anonimnog jezičnog nadahnuća, na kakvima se i zasniva jezik« prozborio je dakle kroz »nekog obrtnika s periferije«, koji je »izmislio frazu koja ranije nije postojala«, koja je fraza »krajnje funkcionalna i duhovita«. Nastavlja pisac:

Jezik stvaraju oni kojima zafali riječ. A stvaraju ga još i pjesnici. [...] U posljednjih pedesetak godina hrvatski su jezik živim i inventivnim činili Josip Sever, Ivan Slamnig, Predrag Lucić, Boris Dežulović. I još neki kojih se ovog časa nisam sjetio, ali znam da ih je bilo malo i da su redom bili prezreni. Veliki Hrvati mrze hrvatski jezik jer se tako malo razlikuje od srpskog. Za razliku od engleskog ili njemačkog, koji se baš jako razlikuju.

Nevolja hrvatskog jezika, i tu se on doista i razlikuje od srpskog, u tome je što se jezikoslovci ovdje smatraju jezikotvorcima. Pa im onda biva dopušteno da trijebe riječi u jeziku, i da izmišljaju nove. Dane su im ovlasti kakve može imati samo hrvatski jezični genij, i kakve imaju veliki pjesnici, a naročito oni koji se bave životom živih riječi. Ti su, kako rekosmo Sever, Slamnig, Lucić i Dežulović, a prije njih nešto sitno Krleža, silno Ujević, Kranjčević... Jezikoslovci se, pak, bave stanjem jezika, registriraju ga i (oprezno) normiraju, ali oni jezik ne stvaraju. Ni riječi, ni fraze, ni sintagme. Da su za takvo što imali talenta, bili bi pjesnici. Ili vulkanizeri.

Saznajemo dakle koji su to pjesnici i obrtnici s periferije »činili hrvatski jezik živim i inventivnim«, a bilo je još nekih, ali »bilo ih je malo i redom su bili prezreni«. Vratit ćemo se tomu poslije, upozorimo sad još samo na to da jezikoslovci nemaju talent da jezik stvaraju jer »Da su imali za takvo što talenta, bili bi pjesnici. Ili vulkanizeri.« Tako Jergović dolazi do Bogoslava Šuleka, »jezikoslovca, ali, avaj, i jezikotvorca«, za kojeg odmjerenost kazuje:

Bohuslav Šulek bio je drag čovjek, obrazovan, poduzetan i pametan, leksikograf, polihistor i amater prirodoslovac. Bio je i jezikoslovac, ali, avaj, i jezikotvorac. Protestant, Slovak rođenjem, jezikom i formatom, hrvatski jezik prvi put je čuo, a zatim i progovorio, kao dvadesetdvogodišnjak. Kao i mnogim pametnicima njegova doba, jezik njegova

obrazovanja, ali i jezičnog osjećaja i samjeravanja, bio je njemački. Šulek je bio veliki hrvatski prosvjetitelj, hiperaktivan kao pravi protestantski misionar učio je Hrvate svemu i svačemu, od pranja ruku i čuvanja šuma do čitanja i pisanja. Ali, nevoljnik, krenuo im izmišljati riječi za ono za što oni, posve prirodno i očekivano, riječi nisu imali jer je bilo izvan prethodnoga njihovog životnog, kulturnog, pa onda i jezičnog iskustva.

Prosječnomu čitatelju *Jutarnjega lista*, gdje Jergović objavljuje, skica B. Šuleka »protestant, Slovak rođenjem, jezikom i formatom, hrvatski jezik prvi put je čuo, a zatim i progovorio, kao dvadesetdvo godišnjak« može biti upečatljiva. Malo je manje upečatljiva ako se prosječni čitatelj podsjeti na to da su u Šulekovo doba Slovačka i Hrvatska dio istoga carstva i da Šulek 1838. ovamo dolazi bratu Mihajlu, koji je vojni liječnik u Brodu na Savi, možda da zaliječi naglušnost (Gostl 1995: 40; Pranjković 1999: 158). I da zajednički Ugarsko-hrvatski sabor zasjeda u Požunu, tj. Bratislavi, na kojemu su saboru poslanici od spominjanih u ovom ogledu bili i M. Vrhovac i otac I. Kukuljevića Antun, i da se Šulek u tom Požunu 1828–1836. školuje (Torbar 1897: 103–104), i da (*idem*: 105):

Umah početkom godine 1835., kadno počеше izlaziti, bijahu Gajeve »Hrvatske Novine« i »Danica« u Slovačkoj poznate kao u kojem prijedjelu Hrvatske. U Požunu iščekivahu mladi Slovaci nestrpljivo broj za brojem. Prvi među čitateljima bijaše Šulek.

Riječ je dakle o onome što danas kad knjige saugamo s internetskih trgovina i piratskih stranica, a hrvatski vojnici tabore i čuvaju istočne granice u Litvi, zovemo horizontalna pokretljivost. U Slovačkoj 1835. čitaju *Novine* i *Danicu*, Kukuljević 1842. u Beču čita *Srbske novine* (Kukuljević Sakcinski 1842c; v. *Prilog 1*), u Hrvatskoj 1845. *Danica* izvještava o slovačkome društvu Tatrín, što je nešto poput slovačke Matice (v. npr. *Danica*, god. XI, br. 28, 12. VII. 1845), Kukuljević 1846. Vrazu prenosi vijesti o Tatrínu (Kukuljević Sakcinski 1846; v. *Prilog 4*). Što se Šulekove jezične biografije tiče, nju je J. Torbar u nekrologu – oprezno, svjestan da je vokacijom ipak prirodoslovac – sročio ovako (1897: 177–178):

Polazeći g. 1839. iz Broda u Hrvatsku, morao je da se na Gaja obrati njemačkim pismom. Malo kasnije zatim poče doduše pisati hrvatski, ali tako, da se početništvo jasno opaziti moglo, nu u tom nijesu niti naši domaći pisci bili bolji. Ali od godine do godine sve to više ostavljaše on sve naše pisce daleko za sobom: riječi njegova pisanja su birane; slog mu bijaše pravilan, udešen prema štokavštini onih krajeva, gdje ju je narod najčišće govorio. Dočim se u književnim radnjama domaćih pisaca mogao opaziti upliv latinskoga ili njemačkoga jezika, zrcalio se u Šulekovu pisanju duh hrvatskoga jezika, hrvatski način mišljenja, izražavan čistim hrvatskim riječima. I po formi i po sadržaju popeo se Šulek na visinu čiste i pravilne stilistike hrvatskoga jezika. [...] Nu ako glede čistoće i pravilnosti sloga i imademo pisaca, kojima se naša knjiga ponositi može, za *znanstveno nazivlje* hrvatskoga jezika Šuleku ipak teško ćeš premca naći.

Dobro, mogli bismo reći, nekrolog je to, pa se pokojnik subjektivno hvali i kad treba i kad ne treba, i što Torbar uostalom zna o »zrcaljenju duha hrvatskoga jezika«, ali uzet ćemo to ipak u obzir kao način mišljenja jednoga suvremenika i svjedoka iz prve ruke, tek osam godina mlađeg od Šuleka. Jergović je pak (2017) čovjek neuvijene britke prosudbe, uvjerismo se doslije u to, pa i on razrezuje Šulekov rječotvorni trud. S

objektivnim odmakom od 150 godina Jergović za taj »zastrašujući naum« ima tri atributa – *uspjelo*, *budalasto* i *idiotsko*:

Neke od njegovih [tj. Šulekovih] riječi bile su i uspjele – tako *zračenje*, *narječje* i *glazba*, druge su bile budalaste – *mjer* (metar) i *tez* (gram), treće su bile idiotske – *psoglav* (krokodil) i *vatrenjača* (vulkan), ali sam njegov naum bio je zastrašujući. I bio bi zastrašujući čak i da Šulek nije bio naučeni, posredni govornik hrvatskog jezika, koji nije znao ni osjećao što taj jezik može, a što ne može. Nakon njega se nekako uobičajilo da jezikoslovci u Hrvata izmišljaju nove riječi, e ne bi li kako jezik hrvatski uzrazlikovali od jezika srpskog više nego što se razlikuju sami po sebi.

Tako u 120 godina od toga da se u Šulekovu pisanju »zrcalio duh hrvatskoga jezika i hrvatski način mišljenja« dođemo do toga da Šulek »nije znao ni osjećao što taj jezik može, a što ne može«. Dobro je Grlović (1900) predvidio ono o spočitavanju (v. gore § III.8), premda je istini za volju govorio o materinskome jeziku, ne o priučenim slovačkim dotepencima. No ne samo to nego su se od Šuleka – piše Jergović (2017) – hrvatski jezikoslovci upeli u izmišljanje novih riječi »e ne bi li kako jezik hrvatski uzrazlikovali od jezika srpskog«. Je li to isti onaj Šulek koji je napisao da su »Hrvati i Srbi braća i po krvi, i po mlieku, narod jednoga roda i jednoga jezika« i da »što je hrvatsko, neka bude zajedno i srbsko, al što je srbsko, neka bude također i hrvatsko« (1856 [1999: 206–207])?⁵⁰ A sve ne bi li pomirljivim tonom Vuku St. Karadžiću poručio da nije od njega lijepo što sve štokavce smatra – Srbima.

Najzad je pred kraj članka Jergović (2017) još istaknuo važnost »jezične ekonomike«, pa opleo po *perilici*, jer da što nedostaje *stroju za rublje* ili *vešmašini*, i po *suderici*, koja da »još ima i to odvratno, škripeće R viška«. Je li viška, jest, komu je »odvratno«, odvratno mu je. Kako god, Jergović kaže ovako:

Naime, našim se profesionalnim govornicima – ako takvi postoje i ako takvi smiju postojati – ne sviđa što postoje stvari, predmeti ili situacije koje Hrvat može izraziti u pet riječi, dok je Nijemcu, recimo, dovoljna jedna riječ. Na meti im se tako našla bijela tehnika. I onda im više nije valjao *stroj za rublje* ili, za po doma, *vešmašina*, nego su ispjivali *perilicu*. Što ta riječ znači? Zašto *perilicu* uključimo da opere gaće, a *perilicu* ne uključujemo da opere guzicu? I kako se u toj riječi čuje da pere gaće, a ne još i guzice, kuhinjske pločice, te, zašto ne, i automobile? Po čemu *vešmašina* jest *perilica*, a one četke kroz koje prolazimo s autom u autopraonici nisu *perilica*? To je, dakle, kriva riječ, čije je značenje proizvoljno i administrativno, ne proizlazi iz jezika, nema rodno mjesto u metafori. A svaka je riječ, kaže Borges, po jedna mrtva metafora. *Perilica* je ništa.

Zaključno će se Jergović vratiti na mračna doba s početka priče:

Hotel za gume praznik je hrvatskog jezika. I ne može se njime ekonomizirati, ne može se svesti na jednu riječ. Moraju tri. Jer ni jezik nije sustav (čini mi se da je i *sustav* Šulekova riječ, ali vidite da funkcionira), jer ni jezik nije sustav emotikona. Jezikom se govori, njime se iskazuje, osim što se komunicira, označava, etiketira. Ali koga je za to u ova mračna doba briga? Možda doba i jesu tako mračna zato što nikoga nije bila briga.

50 Budući da smo u ovom ogledu toliko prostora potrošili na slovo ⟨đ⟩, naglasimo da je Šulekov citat dan prema prijepisu u ediciji »Stoljeća hrvatske književnosti«, gdje je ⟨dj⟩ preslovljeno u ⟨đ⟩.

Filolog se poslije članka pita – a morali smo ga radi vjerodostojnosti nadugo citirati i pomalo komentirati – odakle da počne, svašta mu je navrh jezika. Probrat ćemo ponešto, nešto moramo preskočiti, primjerice kratku, ali preporučljivu usporedbu rječogradnoga postupka slaganja u engleskome, njemačkome, mađarskome i hrvatskome iznesenu u Brdar-Szabó – Brdar (2008), koja egzaktno potvrđuje neke Jergovićeve slutnje. Naš bi dakle komentar uz Jergovića (2017) išao ovako (v. dalje §§ IV.1–5).

IV.1 Jergović je pošteno napisao »nećemo doznati, a vjerojatno i ne trebamo, kome je i kada sinuo *hotel za gume*. Bio je to trenutak anonimnog jezičnog nadahnuća.« Ali i to da »vjerojatno ne postoji ni u jednom drugom«. Nama je, eto, prvo sinulo upravo da doznamo kad se sintagma *hotel za gume* u hrvatskome javlja, pa smo 27. XII. 2017. pogledali što kažu *Google* i *Hrvatski mrežni korpus* (HMK, hrWaC)⁵¹ te saznali – koliko se to putem tih alata može – da se ona pouzdano javlja barem već 2004. godine, vjerojatno i prije:

U svom prvom broju časopis donosi sve informacije vezane uz dosadašnje projekte kao što su »Financijski centar«, »Financijski kalkulator«, »AutoZubak kod Vas«, »**Hotel za gume**«, »Produžena garancija« i »Kritiziraj-profitiraj« [9. XII. 2004]⁵²

Novo!!! **Hotel za gume**: Sezonsko skladištenje guma [23. IX. 2010]⁵³

U ponudi je i »**hotel za gume**«, koji stoji 30 kuna za gumu po sezoni. [21. XI. 2010]⁵⁴

Kako Jergović kaže, možda to nije nužno znati, ali velike filologije takve podatke u rječnicima redovito konstatiraju, to je dio obaveznoga natukničkog sastava, pa da pripomognemo svojoj nejakoj. No sinulo nam je još nešto, pomalo čudi da Jergoviću nije: možda sintagma u nekom jeziku ipak postoji, jezikoslovni crv govori nam da u nekom jeziku mora biti. Sad, budući da je njemački *lingua franca* svake sjevernohrvatske automehaničarske i vulkanizerske radionice, prvo na pamet pada upravo on, jer u takvim se radionicama vozilo *dofura* na *grabu* da mu se *porikta špur*, ili se skinu *ratkape*, pa *odšarafe šarafi*, pa guma skine *s felge*, pa se nova *nadruga*... (Niz bi se lako mogao nastaviti notornim *getribama*, *anlaserima*, *rikvercom*, *ajnšpricom*, *štosdemferima*, *gepektregerima*, *brenzama*, *turncelerima*, *šiberdahima*...) Dovoljno je u *Google* upisati njemačko *Reifenhotel*, *Räderhotel* ili englesko *tyre hotel*, odmah je jasno da takvo što u drugim jezicima – postoji. I ne treba baš biti anonimni genij eda bi se shvatilo da će prije biti da je *hotel za gume* prevedenica s nekog od tih jezika, pa ako je »isklesana iz stijene jezika«, to će onda prije biti njemački ili engleski i njihovo rudno-leksičko blago,

51 *Croatian web corpus*, hrWaC, <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/> [posjet 27. XII. 2017].

52 Usp. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/korporacija-autozubak-pokrenula-quotaz-magazin/238554.aspx>.

53 Usp. <https://fullbusiness.com/tvrtka/ugrintrade/ponuda/novo-hotel-za-gume-sezonsko-skladistenje-guma.htm>.

54 Usp. <http://www.automotorisport.hr/clanak/cijene-guma-185-60-r15-i-205-55-r16-pazljivom-kupnjom-od-golemih-usteda>.

a Jergovićev »anonimni obrtnik s periferije« nije ju »pronašao, iskopao iz tijela jezika«, nego je zaslužan za hrvatski pakovak. I na tome mu svaka čast. A možda, uostalom, uopće nije riječ o »anonimnom obrtniku s periferije«, nego o stručnjaku, prevodiocu – jezikoslovcu, gluvo bilo – kojemu je dano da prevede ganc novi katalog upravo prispio iz Michelina ili Dunlopa. Je li *hotel za gume* duhovit i funkcionalan, svaki će govornik hrvatskoga reći za sebe. Jergović (2017) jasno kaže da njemu jest i lako je moguće da dijeli većinsko mišljenje. (Pitanje je samo bi li mu to bilo drago čuti.)

IV.2 Kad smo već kod mišljenjâ, Jergović ih (2017) bez ustezanja iznosi. To kolumnisti rade. Pritom je kao B. Dežulović u našem prvom paljetku (v. § II) pretjerano sklon uopćavanju. Kao što kod Dežulovića »pravopisci najstrože zabranjuju jezičnu igru«, tako su u Jergovića jezikoslovci redom netalentirani za stvaranje riječi, dok su pjesnici i vulkanizeri – valjda – svi redom za to talentirani. Svi. Redom. Da ne bi tko pomislio da proturječimo, branimo struku – ne pada nam na pamet. Jednostavno niti znamo sve jezikoslovce, niti znamo jesu li svi nadareni ili nenadareni za stvaranje riječi, niti znamo jesu li to svi pjesnici. Slutimo da ne zna ni Jergović, ali to nije efektno, efektno je arbitrirati u širokim potezima, portrete slikati malerskim valjkom. Također je efektno za pojedine riječi kazati da su »uspjele«, za druge da su »budalaste«, a za treće da su »idiotske«. Takva je Jergoviću Šulekova *vatrenjača* za vulkan. Za nju ARj (s. v. *vatreñača*) u značenju 'vulkan' neutralno kaže ovo: »Leksikograf je riječ napravio prema nem., ali u tom značenju nije ušla u upotrebu«. Prvo je značenje *vatrenjače* u ARj-u 'parobrod, brod na paru, vatru', u čemu Šulek nije imao prste. Kakve sad to veze ima i sa čime? – Za riječ *parobrod* Tomo Maretić u ARj-u (s. v. *parobrod*) kaže da ju među rječnicima imaju samo onaj B. Šuleka (1860) i onaj Đ. Popovića (1886) te da je »u naše vrijeme posve obična riječ« (vrijeme je 1924–1927). Riječ *parobrod* međutim za njemačko *Dampfschiff* imamo već 1835. u *Sbirci* (1835: 12), vjerojatno autora Antuna Mažuranića, potom u njemačko-ilirskom rječniku A. Richtera, A. Ballmanna i R. Fröhlicha (1840: s. v. *Dampfschiff*), najzad 1842. u njemačko-ilirskom rječniku Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića (1842: s. v. *Dampfschiff*).⁵⁵ Sve to dakle 25 godina prije Šulekova njemačko-hrvatskoga rječnika (1860: s. v. *Dampfschiff*). To pak hoće reći da se u Hrvatâ – tjeramo mak na konac – »uobičajilo da jezikoslovci izmišljaju nove riječi« barem 25 godina prije Šuleka, a ne tek poslije njega, kako kaže Jergović (2017), vidjemo to već s *narječjem* (v. § III.11), Šulek je tek zajahao na zavaljanu valu, pričem im je svima – dakle jezikoslovcima – razlikovanje prema srpskomu slabo bilo na pameti. To nadalje hoće reći da su se neke od tih riječi ustalile odmah, poput *parobroda*, a neke nisu nikad, poput *vatrenjače*. A moglo je biti i obratno. Usput i dakako, *parobrod* je složenica, nije postala metaforom ni metonimijom, a složenice Jergoviću zvuče »rogobatno i nerazumljive su«, a 1840-ih bio je možda i neologizam, kao što je 170 godina

55 O rječniku I. Mažuranića i J. Užarevića (1842) v. npr. Dukat (1937), Samardžija (2004); Dukat dvoji je li *parobrod* prema češkom uzoru (1937: 111).

poslije bio *hotel za gume*. To najzad znači – vratimo se odakle smo krenuli – da su atributi *budalasto* i *idiotsko* u procjenjivanju riječi upravo i samo to, autoreferencijalni.

IV.3 Da su se ustalile *vatrenjače* i *vatrenjaci*, možda danas Jergović ne bi prolazio pored *vulkanizerskih* radnji, nego pored *vatrenjačkih* radnji i *strojeva* (također Šulekova uvednica, upravo ona iz Jergovićeve *stroja za rublje*),⁵⁶ i vatru bi efektno rigao na neke druge riječi grmeći o nenadarenosti jezikoslovaca i prezrenosti onih pisaca koji su »hrvatski jezik činili živim i inventivnim«. »Ti su, kako rekosmo Sever, Slamnig, Lucić i Dežulović, a prije njih nešto sitno Krleža, silno Ujević, Kranjčević...« (Jergović 2017). – Možda Jergović o tom zna nešto više, možda se ne razumijemo. S. S. Kranjčević, T. Ujević i M. Krleža dio su ne kanona, nego kanonskoga panteona hrvatske književnosti, kanonskiji i panteonskiji ne mogu biti. I. Slamnig poznat je i priznat. J. Sever prosječnu je suvremenu čitatelju *Jutarnjega lista* vjerojatno nepoznat, ali u zainteresiranim krugovima ima sasvim dobar – štono se reče, kultni – status, što s obzirom na samo dvije za života objavljene zbirke pjesama, *Diktator* (1969) i *Anarhokor* (1977), i nije tako loše. B. Dežulovića i P. Lucića vjerna je publika – brojnija no što to na pjesničkim susretima obično biva – pratila kamo god bi sa svojim pjesničko-satiričkim kabareom stigli.⁵⁷ Gdje je tu prezir, pa još sveopći, kako se iz Jergovićeve uopćavanja može iščitati? Ako je itko od navedenih pisaca i bio ili jest prezren, to sasvim sigurno nije zbog kalambura, stopljenica, jezične životnosti i invencije. Jedini prezir koji mi trenutno prepoznajemo jest prezir prema riječima i njihovim tvorcima, konkretno prema Bogoslavu Šuleku, »nevoljniku« i »jezikoslovcu, ali, avaj, i jezikutvorcu«, čije se riječi kreću od »uspjelih« preko »budalastih« do »idiotskih«.

IV.4 M. Jergović nije ni prvi ni zadnji koji bi Šulekov naum smatrao »zastrašujućim« ili u najmanju ruku štetnim. P. Budmani, već smo ga spomenuli (v. § III.8), koji je ARJ uređivao 1883–1907, pohvalio je bio Šulekov njemačko-hrvatski rječnik (1860) kao »djelo tako vješto, razumno, bistro izrađeno da se punijem pravom možemo dičiti, da takovo ili bolje što samo najglavniji jezici u Evropi mogu pokazati« (1885: 183–184), ali odmah dodao nešto o nedostacima, o »naravi našega jezika« i »mučnome iskorjenjivanju« (*idem*):

Grehota što ovako izvrsno djelo (a drukčije nije moglo ni biti) nije bez mana. Kratkoća vremena, navađivanje ondašnjih purista koji su htjeli pred svijetom ukazati da se našijem jezikom bez tuđe pomoći može sve izreći (što uprav nije ni kod jednoga jezika) usilovaše pisca da primi ne posve opravdanih provincijalizama i da crpe iz drugih slavenjskih

56 O Šulekovim leksičkim prinosima v. npr. Maretić (1892), Jonke (1964), Gostl (1995), Samardžija (2004).

57 Za vrijeme pisanja ovog ogleada Predrag je Lucić nažalost i prerano preminuo (12. II. 1964, Split – 10. I. 2018, Split). Na pogrebu ga je 12. I. 2018. na Lovrincu ispratilo mnoštvo. Kolege novinari i pisci napisali su mu brojna dirljiva oproštajna slova i podsjetili na njegovu svestranu djelatnost, *Novosti* su mu posvetile dobar dio svojih brojeva 943 (12. I. 2018) i 944 (19. I. 2018). Dokumentarnosti radi dodat ćemo da je kolumnu o Luciću 21. I. 2018. objavio i Jergović (2018). I to je sve što ćemo o tom novom Jergovićevu članku reći.

jezika, kod čega se pisac nije svagda držao zakona što ište narav našega jezika i današnje starije naše filologije, to jest da onakove riječi promijene svoj tuđi oblik na naš narodni. I pisac je u predgovoru pripoznao da bi sam htio nekoliko stvari popraviti kad bi mogao. Veća je grehota što je naša literatura mnoge takove riječi primila koje će mučno biti iskorijeniti.

Nadalje u kroatistici nisu nepoznate ove rečenice (Iveković 1902 [2001: 74, 75]; isticanje naše):

Ali da i u primanju neologizama (novonačinjenih riječi) i riječi iz drugih slovenskih jezika treba mnogo opreza i mjere, dokazuje nam sâm Šulek, čiji *Deutsch-kroatisches Wörterbuch, I. II. B.*, Agram 1860. g. Jagić onoliko uzvišuje. Nasuprot iz usta Daničićevih čuo sam jednom, da je taj **Šulekov rječnik jeziku našem mnogo audio**. [...] Po ovom se može vidjeti, kako je imao pravo Daničić rekavši, da je Šulekov rječnik mnogo audio jeziku našem. [...] Pa jedan Jagić zamjera mi, što ga nijesam pocrpao za ovaj rječnik!

Napisa ih Franjo Iveković u odgovoru na kritički prikaz *Rječnika* Ivana Broza i Franje Ivekovića iz pera Vatroslava Jagića (1901 [1948]; 1902 [1948]), još jednog varaždinskog giganta. Da ne veličamo Jagića mi, neka to umjesto nas učini Kukuljević, odnosno učinio je to već u pismu Jagiću (v. Kukuljević Sakcinski 1868–1886, 9. XI. 1886):

Vi ste još mlad na godinah, prema meni starcu, pa jur dotjeraste do toga, da Vaše ime ponosom možemo uzporediti uz Dobrovskoga, Kopitara, Miklošića i Šafařika. Bog Vam dao zdravlje, sve drugo ne manjka Vam. Slavenstvo, ako ima biti iz [iž?] njega ono što mi želimo, morat će se pohvalno pokloniti Vašemumu i radu. Od mene na polu preživjela radnika primite iskrenu hvalu i na Vašoj ljepoj čestitki i na oduševljenom i poučnom radu kojim jur do sada obogatiste i knjigu i veliki razciepkani naš narod slavenski.

Dakle »jedan Jagić« – kako to o slavistu europskoga glasa piše filolog skromna opusa Iveković (1902 [2001: 75]) – zamjerio je piscima *Rječnika* što u svoj korpus nisu bili uzeli ne samo Šulekove rječnike negoli i moderne pisce. Nećemo biti prvi koji će citirati ovo Jagićevo mjesto (1901 [1948: 549]), tek ćemo za svoje potrebe opet nešto istaknuti:

Već je Šulekov njemačko-hrvatski rječnik jako proširio okvire književnog jezika, da bi mogli bolje poslužiti modernim kulturnim potrebama. Ma da znatan postotak njegovih prijedloga nije trajno prihvaćen u književnom jeziku, bili bismo ipak vrlo nezahvalni prema zaslugama ovog malog, neuglednog, ali neumorno marljivog pohrvaćenog Slovačka, kad bismo zaboravili, da iza Vuka i Daničića nije nitko tako snažno zahvatio u srpskohrvatski književni jezik kao – Šulek. I ondje, gdje su njegovi prijedlozi nadomješteni boljim izrazima, pripada ipak njemu zasluga, što je prvi dao poticaj. Čak i **oni, koji su se prćili radi njegovih neologizama**, morali su kasnije, barem principijelno, priznati da je njegovo stajalište pravilno, i morali su polazeći njihovim stopama dopustiti, da u književnom jeziku, koji hoće da služi višim kulturnim zahtjevima, narodno bogatstvo riječi ipak nije dovoljno.

Riječi su Jagićeve. Iveković se potom prisjetio što mu jedared Daničić bijaše rekao, u što se i sam onda uvjerio – da je »Šulekov rječnik jeziku našem mnogo audio«. Naprotiv i međutim Veber je Tkalčević odmah po objavi Daničićeva »Ogleda« ARJ-a na temelju tek jednog arka budućega dvadesetotroknjižja Akademiji napisao ovako (1878: 162; isticanje naše):

Mažuranići, Preradović, Utješenović, Trnski, Vežić, Kaznačić, Kurelac, Užarević, Jurković, Miškatović, Šulek, Dežman, Vukasović, Golub itd. itd. mnogo bolje poznavaju čisti hrvatski jezik, nego li pisci šematizamah naših biskupijah okolo g. 1870., nego mnogi pisci arkiva, nego Pančić, i mnogi drugi, koje je upotriebio. **Tim je Daničić** prekinuo historičnost riečnika i podao netočnu sliku našega jezika, komu je tim **učinio golemu štetu**, što ga je lišio mnogih stečevinah 19. vieka u školi, u uredu, u trgovini, u obrtu, u umjetnosti, u znanosti, a stegnuo u tiesne granice pjesništva i bogoslovja starije dobe.

Stotinu godina poslije svega možemo koliko-toliko hladno suditi o Veberovim i Jagićevim prigovorima dvama rječnicima i o Ivekovićevu odgovoru. Kako god da uzmemo i bez namjere da osporavamo ono u čemu je Iveković u pravu, Veberovi i Jagićevi argumenti ipak su daleko moćniji i opiru se ispitu vremena. Veber i Jagić samo su smatrali da u rječnicima objavljenima 1878. i 1901. mora biti suvremena leksika – školskoga, uredskoga, znanstvenoga i beletrističkoga – i da ne može knjiga spasti na leksik narodnih umotvorina iz djela Vuka St. Karadžića i Đure Daničića te dvaju pisaca, »makar se ti pisci i zvali [Milan] Milićević i Petar Petrović Njegoš« (Jagić 1901 [1948: 551]). »Nevolja hrvatskog jezika, i tu se on doista i razlikuje od srpskog, u tome je što se jezikoslovci ovdje smatraju jezikotvorcima«, kaže Jergović (2017). Prava je razlika međutim u tome što Hrvati za razliku od Srba nisu imali ili nemaju riječi za kemijske elemente, *oficira*, *Wolkenkratzer*, *football*, *Rundfunk*, *atmosfera*, *ambasadora*, *koaksijalni kabel* i *firewall* – koje je Karadžić kod Srba lako pocrpao iz narodne poezije – pa su se brže-bolje morali domišljati novotvorbama poput *lučbenih počela*, *kisika*, *vodika*, *ugljika*, *kremika*, *solika*, *časnika*, *nebodera*, *nogometa*, *krugovala*, *ozračja*, *veleposlanika*, *suosnika* i *vatrozida*. Neke su se zadržale, neke nisu, neke su se ustalile s novim, prenesenim značenjima, neke postale stilistička rezerva – sve posve naravno.⁵⁸ Neće nitko pogrešno shvatiti ako reknemo da je Iveković-Broz (1901) i u naslovu *hrvatski rječnik*, a u prepisci između Jagića i Ivekovića stalno na tapeti tri Srbina i jedan Crnogorac. Jagić »uzimajući u ruke nekoliko hrvatskih pisaca« (1902 [1948: 560]) jednostavno pokazuje zašto je taj rječnik nepotpun. Traži u njemu riječi i potvrde iz I. Mažuranića, A. Šenoa, M. Pavlinovića, I. Trnskoga. I – ne nalazi ih. Retorika mu je pritom neželjeno ubojita, pa ćemo si ju podebljati. Kaže Jagić (1902 [1948: 562]):

Mali pokus, što sam ga učinio, jako razočarava. Sudeći po mojim pokusima mogao bi se od izraza, koje je Šenoa upotrebljavao, a koji nisu unijeti u ovaj rječnik, sastaviti upravo mali rječnik! A jesu li to možda sami **idiotizmi**, koji se inače ne javljaju u hrvatskom književnom jeziku? Mislim da to neće nitko smjeti ustvrditi [...]

58 Usput budi rečeno, negdje 1992/1993. na Filozofskome je fakultetu gostujuće predavanje održao Branko Franolić, kroatist koji je svoj životni i radni vijek proveo izvan Hrvatske. Jedan kolega slušač (A. K.) upitao ga je na kraju predavanja o riječi *veleposlanik* – hoće li se zadržati? Franolić je odgovorio – govorimo prema sjećanju – da misli da neće jer je preduga. Ipak se zadržala. A moglo je biti i drugačije. Možemo mi sad govoriti da je *veleposlanik* bio dio novogovora s početka 1990-ih, da je onda nekoga iritirao, ali riječ je postala dio terminologije, stasali su novi naraštaji koje baš briga za 1990-e, uši su se navikle i *veleposlanik* je i dalje tu. Uostalom, i *ambasador* je zacijelo nekada nekoga iritirao ili ga pak iritira danas.

Naš Jagić prije više od stotinu godina piše o »onima što se prće« na Šulekove neologizme i o Šenoinim »idiotizmima«, dakako u izvornome značenju. Jesmo li se išta pomakli s mjesta?

Ivekoviću u svemu tome ništa nije sporno, već ovako brani neobranljivo (1902 [2001: 77]):

Meni je Srbin Daničić klasički hrvatski pisac.

Možda nije pravo shvatio srž prigovorâ, koji su htjeli reći da prema Iveković-Brozu (1901) ispada da je Daničić upravo *jedini* klasički hrvatski pisac, odnosno jedan od trojice. Veber je pak o prvom uredniku ARJ-a imao nešto drukčije mišljenje, njemu Daničić nije baš hrvatski pisac, nekmoli klasički, hrvatski pisci su »ovdje« (1878: 164):

[...] premda se vara [Daničić], ako misli, da je sav noviji jezik hrvatskoga ili srbskoga naroda krenuo njegovim pravcem: protivno svjedoči i čakavština i kajkavština i dosta znatan dio štokavštine, i sva zagrebačka škola, što se sve nesmije prezreti, osobito u Zagrebu, u ovoj akademiji. Trebalo bi dakle uputiti pisca [tj. Daničića], da onako piše, kako mi ovdje pišemo.

Kontekstualiziramo li oprezno i bez današnjih naknadnih kompleksa i pameti, i dalje imamo na umu da je tu riječ o rječniku Jugoslavenske akademije, samo to *jugoslavenstvo* očito se razumije različito. Naš toliko spominjani Kukuljević zbog manjka se *jugoslavenstva* u tek osnovanoj JAZU – koje je *jugoslavenstvo* 1860-ih njemu bila druga riječ za *ilirstvo* – već nakon dvaju održanih sastanaka zahvalio na članstvu u čuvenome pismu »ljubeznomu prijatelju« od 17. VIII. 1866. (objavljeno deset dana poslije – Kukuljević Sakcinski 1866), nabrojivši da među prvih petnaest besmrtnika nije nijedan Bugarin, tek je jedan Srbin, tek jedan Slovenac, a trinaest je »hèrvatskih književnikah«, doduše »među njimi jedan pohèrvaćeni Slovak i jedan pohèrvaćeni Čeh«, a nije se mjesta našlo ni za mnoge velikane hrvatske, srpske, slovenske, koje je sve pobrojio imenom i zaslugama.⁵⁹ A opet, upravo će za Kukuljevićeva predsjednikovanja (1874) Matica *iliriska* promijeniti ime u Matica *hrvatska*. Očito, zgusnuta su vremena bila. Akademija za prvog urednika ARJ-a ne uzima ni svojega člana Bogoslava Šuleka ni potvrđene leksikografe poput Dragutina Parčića, Antuna ili Ivana Mažuranića, nego Đuru Daničića, a njegovo je poimanje *jugoslavenstva* i *hrvatsko-srpskoga* jezika opet svojeglavo.⁶⁰

59 Doduše, kolalo je onda i mišljenje da Kukuljević istupa povrijeđen što nije bio izabran za predsjednika JAZU (v. Smičiklas 1892: 181–182). Inače, prvu petnaesticu činili su Josip Juraj Strossmayer (pokrovitelj) i 14 akademika izabranih u Saboru (9. V. 1866): Janez Bleiweiss, Mirko Bogović, Vatroslav Jagić, Ivan Kukuljević Sakcinski, Šime Ljubić, Antun Mažuranić, Pavao Mihić, Franjo Rački (predsjednik), Jovan Subotić, Josip Krasoslav Schlosser-Klekovski, Bogoslav Šulek, Josip Torbar, Adolfo Veber i Živko Vukasović.

Ivan Kukuljević Sakcinski i Antun Mažuranić ubrzo su istupili, a JAZU je popunjena novim članovima (1. I. 1867): Đuro Daničić, Matija Mesić, Mirko Šuhaj i Ljudevit Farkaš-Vukotinović, odnosno (25. VII. 1867): Baltazar Bogišić, Ivan Brčić, Janko Jurković, Fran Kurelac, Petar Matković i Božidar Petranović (v. *Ljetopis* 1877). O razlozima istupanja Antuna Mažuranića v. npr. Moguš (1978: 14–15).

60 O pripremi terena za Daničićev angažman u JAZU zagovorom i potporom srpske kneginje Julije Obrenović s mogućim poticajem bečkoga dvora v. Grčević (2013), u kojemu je radu također upozoreno na zanimljiv i zanemaren Maretićev članak (1926) o J. J. Strossmayeru i jugoslavenskoj ideji.

Daničićev odnos prema kajkavštini, koju Veber spominje još 1878, znan je još po jednoj crtici, sjećanju T. Maretića na izradu ARj-a. (Zanimljivo je kako o Daničićevim važnim odlukama mnogošta saznajemo *sotto voce*, iz druge ruke, prema sjećanju.) Iveković je, vidjesmo već, »iz usta Daničićevih čuo jednom«, a Maretić rekonstruirao ovako (1916: 66, bilješka):

Možda ne će biti bez interesa ova crtica. Negdje u septembru g. 1879. nađem se u nekom poslu jednoć kod Daničića pa ga sa svom čednosti zapitam, zašto kajkavsko narječje nije uzeo u rječnik; on me pogleda, obori oči preda se i – ništa mi ne odgovori! Vidjevši, da mu je moje pitaće neprijatno, ne ponovih ga nikad više.

Takva je bila Daničićeva koncepcija ARj-a – bez kajkavskoga. Njegov štovatelj F. Iveković svoju pak leksikografsku koncepciju objašnjava ovako (1902 [2001: 76–77]; isticanje naše):

Milićevićeve sam pak njeke spise zaista stoga ponajviše pocrpao, što se u njima nalaze riječi, koje su u novije vrijeme načinjene pa se i na hrvatskoj strani pišu, n. p. *dotični, mjerodavan, odnos, utisak, utjecaj, vlak, zadatak, značaj, značajan, željeznica* itd., ili su uzete iz češkoga i ruskoga, n. p. *dosljedan, nadležan, nadležnost, sredstvo, zemljopis*, itd. A zašto sam ove riječi povadio iz spisova književnika Srbina a ne Hrvata? **Zato što bi Srbi u protivnom slučaju veliku graju podigli na mene**, da kvarim i nagrgjujem jezik ovakovim riječima [...]

Tako se suprotiva Jergovićevu »uzrazlikovanju hrvatskoga od jezika srpskog« još prije 115 godina radilo na stišavanju »graje« – hrvatske riječi oprimjerit ću srpskim vrelima, a moderni jezik oprimjerit ću Karadžićevim i Daničićevim prijevodima *Svetoga pisma*. Kad bi danas Jergoviću mrski jezikoslovci hrvatske rječnike pisali vodeći se za Daničićem i Ivekovićem – Jergovićevim prethodnicima u omalovažavanju B. Šuleka – onda im u rječnički korpus ne bi ulazili ni Šulek, ni Mažuranić, ni Preradović, ni Šenoa, ni Pavlinović, ni Kranjčević, ni Ujević, ni Šimić, ni Krleža, ni Slamnig, ni Sever, ni Dežulović, ni Lucić, ni Ivančić, ni Buden, ni Jergović, ni Raspudić, ni *Jutarnji*, ni *Večernji*, ni *Slobodna*, ni *Feral*, ni *Hrvatski tjednik*, ni *Index*, ni *Glas Koncila*, ni *Novosti*, ni školski udžbenici, ni katalozi za pneumatike. I to bi onda bio prezir prema hrvatskomu jeziku. Borgesovo mišljenje o metafori (Jergović 2017) i Šimićevo mišljenje o simboli- ma i ronjenju do dna riječi (1960: 302) nemaju ništa s tim.⁶¹

61 Za kraj odjeljka jedna urbanističko-kulturološka crtica vječite naše vrtne ukrug: Đ. Daničić od ranih 1990-ih nema ulicu u Zagrebu. Negdašnja Daničićeva na zagrebačkoj Trešnjevci danas nosi ime Andrije Žaje, ide prema Domu sportova, s Magazinskom i Božidara Adžije (spomenut gore u § III.8), odnosno starom Samoborskom, odnosno starom Kate Dumbović, čini trolist (Samoborska se zvala prema kolodvoru s kojega je polazio vlak Samoborček, koji je dan-danas ondje; Adžija, Žaja i Dumbović stradali su srpnja 1941. u ustaškome logoru Kerestinec, Adžija kao zatočenik, Žaja i Dumbović u akciji oslobođanja). Jedan sjeverni odvojak Daničićeve, nekad također Daničićeva ili Daničićeva II, danas nosi ime Ljudevita Jonkea, sa Slavkom Pavešićem zadnjega urednika ARj-a, a južni ime Matije Valjavca, »prijelaznog« urednika ARj-a poslije Daničićeve smrti.

Ostali devetnaestostoljetni protagonisti ovog oglada imaju svoje ulice i trgove u Zagrebu, što u Donjem gradu, što u Maksimiru, što na Klaki u Dubravi, što na Kanalu, što u Utrini u Novome Zagrebu.

IV.5 Hotimice se dosad nismo zadržavali na pojedinačnim primjerima riječi, nego na leksikografskoj i standardološkoj koncepciji. Ipak upadala je u oči podudarnost Ivekovićevih i Jergovićevih promišljaja nasuprot Veberovima i Jagićevima. Na tom istom tragu u Ivekovića imamo (1902 [2001: 82–83]; isticanje je naše):

N. p. u Šuleka: *Theater, kazalište, pozorište, teatar*, obje hrvatske riječi **niti valjaju po značenju riječi od kojih su načinjene, niti po nastavku**; isp. u rječniku mojem *zbirište*.

Jergović će se vjerojatno složiti te ustvrditi da je posve nejasno što se to u *kazalištu* kaže ter kazuje. Dakle *kazalište* je poput *perilice* »kriva riječ«, »ništa«. Za razliku valjda od internacionalnoga *teatar*, što je značenjski transparentno po svem zapadnom svijetu pa kako ne bi u nas bilo. Jergović je štovatelj metafore i metonimije, a protivnik složenica: »što u hrvatskom ne mogu novoriječi i složenice, mogu metafore, metonimije, igre riječi« (2017). Pa uzeo na zub *perilicu* jer da je »kriva riječ, čije je značenje proizvoljno i administrativno, ne proizlazi iz jezika, nema rodno mjesto u metafori«. Dakle što nije metafora, »ne proizlazi iz jezika« pa je još usto »proizvoljnog i administrativnog značenja«. – Možda se opet ne razumijemo, možda shvaćamo predoslovno, pa iz opreza nećemo soliti pamet o nemogućnosti ljudskoga jezika bez njegove bitne proizvoljnosti, bolje rečeno, sklada proizvoljnosti i neproizvoljnosti, arbitrarnosti i ikoničnosti (tako bi se to u jezikoslovlju terminološki odredilo). Da je sav u metafori, jezik bi bio nerazumljiv, već se dvoje ne bi moglo sporazumjeti; da je sav proizvoljan, ne bi u njem nastalo ništa novo ili bi nastajalo jako teško. Iz jezika proizlaze, rađaju se – i metafora, i metonimija, i derivacija (izvođenje), i kompozicija (slaganje), sviđalo se to Jergoviću ili ne. Njegova *perilica* izvedenica je, strogo jezikoslovno govoreći, nije složenica, i to veoma ekonomična – što Jergović voli – jer mnogošta podrazumijeva, odnosno izostavlja što se izostaviti može, tako to u jeziku biva, pa govornici znaju – zato što znaju, zato što su to tako u svojem materinskom jeziku usvojili – da *perilica* pere samo dio cjeline onoga što je na tom svijetu uopće perivo, a što je opet neka vrst metonimije. Doista dvojimo treba li Jergovićevo (2017):

Što ta riječ znači? Zašto *perilicu* uključimo da opere gaće, a *perilicu* ne uključujemo da opere guzicu? I kako se u toj riječi čuje da pere gaće, a ne još i guzice, kuhinjske pločice, te, zašto ne, i automobile? Po čemu *vešmašina* jest *perilica*, a one četke kroz koje prolazimo s autom u autopraonici nisu *perilica*?

shvatiti ozbiljno ili kao ironiju. Za ironiju u Jergovića (2017) ne nalazimo signala. Ako je mišljeno i rečeno ozbiljno, to ne samo da je običan lingvistički diletantizam nego je atak na zdrav razum. *Perilica* je Jergoviću »kriva riječ« jer ne znamo peru li se njome gaće, guzice, pločice ili automobili. Onda je i *ručnik* kriva riječ jer ne znamo brišu li se njime ruke, guzice, pločice ili automobili, i kako to da se *ručnikom* uopće išta briše. I *tenisice* su kriva riječ jer ne znamo jesu li za tenis, za nogomet ili za stihanje vrta. I *čaćkalice* je kriva jer čaćkaju li se njome zubi, mečka ili nešto treće. I *budilica* je kriva jer tko se njome budi. I *slušalice* su krive jer što se njima sluša. I *grickalice* jer u singularu reže nokte, a u pluralu biva grickana, pa ne može to tako, pogotovo s tim »odvratnim, škripećim c«, kad svi znamo da prema *griz* mora biti *griskati*, *griskalice*. I *tjeralica*, i *dizalice*, i *povisilica* jer... *Vidjelica* je valjda vidjela što je već vidjela, a *neznalica* jednostavno

ne zna. A i ono već spomenuto *rublje* – kad bolje promisliš, potpuno bezvezna riječ, nekakva ukupnost rubova, veliko ništa. A *rubac* pokriva glavu, baš glupo, *rupčićem* se pak brišu nos i suze, ne guzica, ni pločice, ni automobili. Ili *računalo*, na kojemu smo i Jergović i mi napisali svoje tekstove. Ponovimo: željeli bismo misliti da je Jergović britko podrugljiv i da smo se dali navabiti na tanak led. U svoju obranu recimo da Jergović mora računati i s ovakvim, limitiranim čitateljima, »kakovima Filozofski fakultet u Zagrebu vrvi« (Jergović 2018), koji igru ne razumiju, kojima su njegovi članci sveto pismo što ne podliježe egzegezi, nego ih upijaju doslovno, od riječi do riječi. Bogu hvala pa je tu Hanza media d.o.o. sa svojim slobodnomislećim izdanjima da im otvori oči.

V. Zaključne napomene

Antun Branko Šimić, koji bi prema većini hrvatskih književnih povjesničara nedvojbeno ušao u prvu momčad hrvatskoga pjesništva, kao dvadesetogodišnjak piše članak »E«, u kojemu zdušno brani prijelaz na ekavštinu (1918 [1998: 114]):

Po odluci naših najboljih pisaca i po broju naroda koji njime govori (kajkavci i Slovenci pripadaju ovamo takođe) i po tome što je ijekavski dijalekt jedna nemogućnost da bude zajedničkim jezikom, jasno je da je ekavski dijalekt jezik Jugoslavije.

K tomu se obrušio na hrvatske filologe koji su se drznuli pisati protiv toga (primjerice Marijan Stojković). Anić o tom periodu u pogovoru svojem *Rječniku* kaže (1991: 876):

U dvadesetim godinama viđeni hrvatski pisci kao Tin Ujević, Antun Branko Šimić, Miroslav Krleža i drugi pišu ekavski. Katedarska filologija tada je obilježena u prvom redu djelovanjem Tome Maretića pa potom Stjepana Ivšića. Ona čuva već izgrađenu ijekavsku tradiciju u takvom odnosu stvari. Ozbiljna analitička historiografija te će činjenice morati promisliti i o njima nešto reći, na sve ono, povoljno i nepovoljno, što nam kao odgovor na tu temu ionako duguje.

Doduše, Maretić je tako »čuvao ijekavsku tradiciju« da je »Pristup«, tj. predgovor svojem *Savjetniku* napisao na ekavštini (1924: V–XXXI), premda je savjetnički dio, kako mu naslov kaže – (i)jekavski. Sve su to bili posredni odjeci ankete Jovana Skerlića (1913–1914) o hrvatsko-srpskom književnojezičnom ujedinjenju u ekavici i latinici.⁶² Doista, Maretićev je odgovor na anketu isprva bio oprezan (1914 [2001: 217]):

Tko danas o tome radi, da se Srbi i Hrvati sjedine u pisanju toga glasa [tj. jata], on bi najprije morao nastojati oko toga, da se sjedine svi Srbi. [...] mogu Hrvati odgovoriti: Dobro, mi ćemo pristati na istočni govor, ali prije treba, da svi Srbi taj govor prime!

Kako god, spisateljsko se streljivo – iz sljedećega Šimićeva (1918 [1998]) navoda bit će jasno da bojna metaforika nije pretjerana – do danas, stotinu godina poslije, nije promijenilo:

Ko pita naše filologe za njihova »mišljenja«? Šta je briga sve nas za mišljenja filologa kakvih? Jugoslavijo, zar tebi i filolozi imaju nešto da kažu! [...] Ti filolozi takozvani uvek su kasali za kulturom i vremenom; ne znajući da se na njih niko i ne obazire i da niko ne sluša šuma njihovih koraka.

[...] na užas i na uprepaštenje filolozima koji jezik drže za stvar iz muzeja, kao nešto što stoji, a ne što se stvara i postaje. Moj jezik nije jezik kakva filologa. Jezik je život nerazumljiv filolozima.

62 Kratko i obavijesno o anketi v. npr. Samardžija – Selak (2001: s. v. *Skerlićeva anketa*).

[...] Za filologe imamo samo jedan pucanj u njihove filološke mozgove, i Idemo dalje.

Uglavnom, sve isto kao 2017. Pojedini pisci jako su nezadovoljni filozozima bo filolozi ništa o jeziku ne razumiju, ne daju mu da živi, sputali ga normom, kaskaju za vremenom, ako što god i pokušaju, ne valja, samo upropaste ili izrode jezično redarstvo. I vječito se nešto pleće o ekavštini, kako 1918. tako 2017. Zanimljivo, veoma često ti isti pisci izlaz vide u »zajedničkome jeziku«, koji bi sve probleme riješio i do kojega bi sasvim sigurno došlo – kažu – da nije filologâ. (To konstatiramo kao fakat bez ikakva vrijednosnog suda.) A. B. Šimiću 1918. dodijalo je pozivanje na V. St. Karadžića i Đ. Daničića (koji su, usput, bili pisali ijekavski, pa je tako u točki 2.e zajednički dogovoreno i u Beču 28. III. 1850, jedan od potpisnika te »bečke deklaracije« bio je i naš I. Kukuljević, tek eto srpski standard nikad nije postao ijekavski, al dobro sad),⁶³ pa kad već nije prošlo s ijekavštinom, Šimić se zalaže za zajedničku jugoslavensku ekavštinu, problem su samo filolozi koji jašu na ijekavštini.

Stotinjak godina poslije Šimića filozof i prevodilac B. Buden u intervjuu 19. IX. 2016. kaže da se »umirući hrvatski« spasiti dade »jedino radikalnom integracijom u širi južnoslavenski jezični prostor. Ali se politički sprečava. Zato tvrdim da je ta jezična politika ustaška, jer u svojoj logici uništava pretpostavke jezične reprodukcije« (Buden 2016). Potom 2017. potpisuje »Deklaraciju o zajedničkome jeziku«.⁶⁴ Buden (2016) inače prenosi doista fascinantne podatke o prevođenim jezicima u svijetu (od svega što se prevede – kaže – 60% je englesko, 10% njemačko, 10% francusko, sve ostalo manje je od 3%, primjerice rusko, španjolsko, manje od 1% kinesko) te upozorava na ponovnu vernakularizaciju njemačkoga i njegovu sve veću marginaliziranost, u Njemačkoj ga potiskuje engleski. Jedino nam iz intervjuja nije jasno što je to »širi južnoslavenski jezični prostor« – je li to od Soče do Varne ili je to od Sutle do Vranja? I kako se to spas hrvatskomu – barem privremeni – nalazi u »južnoslavenskome jezičnom prostoru« (brat bratu 15 milijuna govornika »BCS-a«) ako ni njemačkomu spasa nema (Njemačka, Austrija, Švicarska... blizu 100 milijuna izvornih govornika)? Zašto ne u Kukuljevićevo (1848d; 1848f) općemu *slavjanskom savezu*, bilo u okviru Austrijskoga Carstva, gdje onda ima mjesta i za Slovaka Šuleka, bilo od Soče do Vladivostoka, ili barem Kukuljevićevoj (1866) slici *jugoslavenskih zemalja*, sa Slovincima i Bugarima? – Odgovor na to pitanje često ostane nedorečen. Što je u svemu tome najbolje, postojala je jednoć, prije 180 godina, ilirska ideja ujedinjenja, postojala je jednoć, prije 150 godina, štrosma-

63 Možda su i za to krivi hrvatski filolozi, trebali su bili inzistirati na ekavštini, sav bi Beograd u tom slučaju umah i uinam odmah bio prešao na ijekavštinu. Baš onu tvrdolinijašku – Karadžićevu (1850). Tekst bečkoga dogovora (v. *Bečki dogovor* 1850) Lj. Gaj objavio je u *Narodnim novinama* već 4. IV. 1850, s ovim komentarom: »Vrieme će na skoro pokazati jeda li je ovaj predlog praktičan i vodi li u današnjem našem položaju k ožudjenoj slozi i jednakosti, ili pako naprotiv još k većemu ciepanju i književnom razdor.« Daničićev autograf dogovora s potpisima (Daničić 1850) dostupan je na internetskim stranicama NSK.

64 O deklaraciji v. <http://jezicinacionalizmi.com/deklaracija/>, popis potpisnika dostupan je na <https://docs.google.com/spreadsheets/u/1/d/1XVGV5Z306SeDFzpdpUHhfeK-voAFdaakS48LqXfGoZa/pubhtml> [posjet 27. XII. 2017].

jerovska jugoslavenska ideja, postojala je jednoć, prije 100 godina, prvojugoslavenska jugoslavenska ideja, postojala je jednoć, prije 70 godina, drugojugoslavenska jugoslavenska ideja. I – sve su se izjalovile. Za drugospomenutu velikomu je Tomi Maretiću to bilo jasno još 1926, prije 90 godina. Nije Maretić od te »veličanstvene ideje« odustao, ali shvatio je da taj put nije uspjelo. Koliko pokušaja i pogrešaka još treba, koliko je više dosta? Treba li nam nakon četiriju pobačaja na 200. godišnjicu prvoga, tamo negdje 2030, još jedna, peta »radikalna integracija«? I je li svaka dvojba u vezi s tim odmah »ustaška jezična politika«, kako joj Buden tepa (2016)?

Poput Budena »Deklaraciju o zajedničkome jeziku« potpisuje i B. Dežulović, koji 2017. jamra da su pravopisci najstrože zabranili jezičnu igru i likuje nad time što je I. Kukuljević Sakcinski 1843. i 1847. u Hrvatskome saboru govorio ekavštinom. Objavljivao nije sigurno, a kako je govorio, možemo samo pretpostavljati na temelju autografskih govora, koji su miješani ekavski i jekavski, barem u grafiji, što valja tumačiti s oprezom, ali to Dežulović nije znao, tj. ako je znao, nije u svojem članku objasnio. M. Jergović 2017. prigovara pak netalentiranim jezikoslovcima avaj jezikotvorcima da još od B. Šuleka nastoje na uzrazlikovanju od srpskoga i zaziva preporod hrvatskoga što iz autentičnog narodnog genija kulja kao lava iz vulkana avaj vulkanizera. »Veliki Hrvati mrze hrvatski jezik jer se tako malo razlikuje od srpskog« – kaže Jergović mrtvo hladno (2017). Koji su to, nije rekao, bit će – podrazumijeva se. Odnarodeni jezikoslovci – opet, bit će – od narodnoga su genija operirani, ili su prirodno za nj zakinuti ili im se pri upisu fakulteta odstranjuje. Ako se ipak nekako provuku, imamo za njih Šimićev pucanj u mozak iz 1918. s rikošetom od 100 godina. Doduše, Šimić je već 1924. jako otupio svoju oštricu iz 1918. i 1919. – kad je pisao da filologe i kritičare treba pobiti (v. Šimić 1918 [1998]; 1919 [1998]) – pa povodom Maretićeva *Savjetnika* (1924), onog s ekavskim predgovorom, napisao pohvalu filolozima što su napisali rječnike (Iveković), gramatike (Maretić) i što po časopisima objavljuju poučne filološke članke (Broz, Maretić, Živanović) (v. Šimić 1924 [1998]).

Što će koji pisac misliti o hrvatskome jeziku, ili o tom nekom nedosanjanom zajedničkome jeziku, ili o jezikoslovcima – poštujemo i ne dovodimo u pitanje kao način mišljenja. Sve što smo željeli reći jest to da u obrazlaganju svojega mišljenja navedeni pisci – imenom i prezimenom, ne uopćeno *pisci* – nerijetko proturječe sami sebi, nepodnošljivo generaliziraju, demonstriraju tanašnu lingvističku i filološku upućenost, istodobno rado upoprijeko prosuđujući tuđe jezično znanje i tuđi jezikoslovni rad strogim atributima, najzad služe se neprihvatljivim neprovjerenim vrelima. A sve to iz uzvišene pozicije kolumnista ili pisca jer iz nekog razloga pisci o jeziku imaju što reći. I to se onda čita, citira, smatra relevantnim, to onda formira javno mnijenje. Jer ipak su oni pisci, jer i Borges je pisac. Kao što i nogometaši imaju što reći o nogometu, a redovito su nam simpatičniji i draži dok ga samo igraju.

Prigovorit će tkogod – da, ali zašto su stavovi o jeziku književnika I. Kukuljevića Sakcinskoga i kolumnista B. Šuleka onda relevantni? – Prvo, nastojali smo se susprezati od sudova o važnosti njihovih stavova o jeziku. Poštujemo ih kao činjenicu. Naprotiv isticali smo to da je Kukuljević *govorio* i *pisao* jednim jezikom, samo to. Drugo, Kukuljević nije bio jezikoslovac, već književnik, povjesničar i političar, Šule-

kov jezikoslovni prinos izvan impresivne leksikografije i rječogradbe zapravo je malen, kako god to paradoksalno zvučalo. Obojica su bili *književnici* u devetnaestostoljetnome, nerazlučenome smislu, kad je književnik znanstvenik, čovjek od knjige, pa se znanstveni časopis Matice ilirske zove *Književnik* (1864–1866, preteča *Radu JAZU*) i objavljuje radove jezikoslovne, povijesne, prirodoslovne, zemljopisne, matematičke. Znanosti su otad ipak napredovale u metodama i spoznajama, ponajprije razlučile su se. Kroatistika Šuleka danas promatra ponajprije kao leksikografa, a pisao je o gospodarstvu, ratarstvu, modernizaciji, političkom i društvenom uređenju, školstvu, prosvjećivanju, botanici, šumarstvu, domobranstvu, novim izumima, kemiji, fizici, antropologiji, Ch. Darwinu, R. Boškoviću, uostalom biran je u JAZU u razred matematičko-prirodoslovni. Da, Šulek je »amater prirodoslovac« (Jergović 2017), i kao takav je postao akademik, a Kukuljević je amater historiograf, osnovnom vokacijom zapravo vojničina, gardist, pa ipak je začetnik suvremene hrvatske historiografije i arhivistike. Treće, Kukuljević je kao nejezikoslovac potpisao bečki dogovor (1850), od petorice hrvatskih potpisnika samo je V. Pacel zapravo i bio jezikoslovac, a i to tek poslije.⁶⁵ O dometima dogovorâ i deklaracijâ ionako nemamo bogzna kakvo mišljenje – bilo u Beču (1850), bilo u Skerlića (1913–1914), bilo u Novome Sadu (1954), bilo u Zagrebu (1967), bilo u Sarajevu (2017) – njihova se važnost, mislimo, precjenjuje. Jedan pravi jednojezični rječnik ili jedna prava gramatika učinit će više od svih deklaracija zajedno.⁶⁶ Ali vidimo da ih hrvatski književnici redovito rado potpisuju, privatno ili ovlašteno. U pozadini svih tih dogovora i deklaracija obično je politički čin i netko od jezikoslovaca tko ga podupire. I uvijek se nađe pisaca koji će stvar podebljati.

Jesu li filolozi, jezikoslovci – pogotovo oni spregnuti s politikom, a takvih je bilo i ima, baš kao i pisaca – piscima i svima ostalima pismenima zadnjih 180 godina davali povoda za iritaciju? – Jesu. Grlović je 1900. napisao da »smo u kratkom razdoblju od 50 godina već promienili više pravopisa i danas došli do podpuna kaosa«. Neki Grlović 2.0 isto je mogao napisati 2000. i nitko ne bi primijetio razliku. (Kulturološko je pitanje je li pravopisni »kaos« neprihvatljivo stanje stvari, a odgovor na nj nije nužno jednoznačan.) Povoda za iritaciju filolozi su davali i drugim filolozima, ako ništa drugo ono već stoga što su tekstove starije od 1900. čak u reprezentativnim edicijama objavljivali prema neshvatljivim, skandaloznim tekstološkim načelima, koja se praksa presporo mijenja, pa opet iznova valja »otkrivati« kako se pisalo prije 170–180 godina, kao da je riječ o rekonstrukciji nepoznata prajezika ili dešifriranju nepoznata pisma. S tim smo se izravno i opetovano suočavali i u ovom ogledu pa pokušali prenijeti pred

65 Potpisnici su bili Slovenac F. Miklošič (jezikoslovac), Srbi V. St. Karadžić i Đ. Daničić (oba jezikoslovci), s hrvatske strane I. Kukuljević, D. Demeter, I. Mažuranić, V. Pacel i Stj. Pejaković. Obavijesno o Pacelu v. kod Stolac (2015).

66 Deklaracije i dogovori mogu imati i filološke nusposljedice, a one uglavnom nisu bile dobre. Novosadski sastanak iz 1954. urodio je pravopisnim priručnikom koji nije izdržao kušnju vremena, deklaracija iz 1967. posredno je zaustavila rad na hrvatskoj inačici *Rječnika* Matice hrvatske i Matice srpske (u nas se stalo na slovu K, srpska je inačica dovršena). Ne smatramo to sretnim, premda će to kroatistika smatrati uspjehom, za metodološki strukovni napredak bolji je osrednji rječnik nego nikakav.

kakvim se sve preprekama filolog nađe kad treba protumačiti štogod naoko jednostavno i samorazumljivo. Vladimir Anić svojedobno je knjižicu o odnosu filoloških metoda, kulture jezika i metafore Duh Jezika započeo sličnom dvojbom sa »Suncokretima« za koje sugovornik kaže da možda nisu Van Goghovi (1988: 11):

Prenesi na filologiju: koliko se energija utroši, koliko terminološkog vatrometa i koliko breme primjera treba da se dokaže nešto što je bilo jasno i prije dokazivanja. (Neslavno iskustvo »u jezik se svatko razumije« tu je na djelu.) Od podatka do zaključka dug je put, a od lake dedukcije do »činjenice« može biti i duži.

Je li se ovim ogledom iz kućina uspio iskoprcati i prevaliti taj duži put od lake dedukcije do činjenice, ovaj filolog više ni sam nije siguran. Naprotiv svjestan je da je unatoč pomniji vjerojatno i sam gdješto pogriješio u prijepisu izvornika. »Kao knez Miškin, on će razbiti vaz u važnom posjetu, od straha da je ne razbije« (Anić 1998: 82).

Vratimo se na početak. Temu nismo tražili, našla nas je sama pri čitanju B. Dežulovića i M. Jergovića. U kakofoniji logoreje koja vrišti s hrvatskih internetskih portala Dežulović je među rijetkima koje još uvijek pročitamo. No pravo je pitanje ima li se išta napisati i pročitati, pa i ovaj ogled, a da već nije napisano prije barem stotinu godina. I treba li onda ono što je već napisano ponavljati, kao u ovom ogledu. Ako smo se i u šta ovim ogledom uvjerali, to je samo potreba da se ono što je već davno napisano, ali je ostalo skriveno po arhivima i ondje čami, pronade i iznese na vidjelo. Da smo svi skupa više čitali i manje pisali, ni ovog ogleda ne bi bilo.

Prilozi: Prijepisi autografâ Ivana Kukuljevića Sakcinskoga

Prijepise dajemo doslovno, onako kako smo rukopise pročitali, poštujući piščevu interpunkciju, veliko i malo početno slovo, intervencije poput podvlačenja, precrtavanja, dodavanja marginalija, tek što tekst između redaka i rubne bilješke unosimo susljedno. Ni u kakve ispravke nismo se upuštali, ako piše prezime *Svajčer*, tako smo i prenijeli. Što nismo umjeli pročitati i što nam je dvojbeno, označili smo sa [?].

Prilog 1.

Prijepis autografa pisma I. K. S. Stanku Vrazu, Beč, 22. VI. 1842. (Kukuljević Sakcinski 1842c),⁶⁷ <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16736>

[1]

U Beću^[68] dan 22 Junij 842

Mili Stanko!

Šest danah bavim se već u okružju veličanstvenih zidinah bečkih i još nisam toliko vremena steći mogao, da tebi polag obećanja mojega pišem, ja trajam ovde vrēme moje kao u jednom ugodnome snu, iz jedne zabave lētim u drugu, sladka ćutenja menjaju se u meni s još sladjim, jedno ugodno proživljeno magnutje, nosi mi stotinu drugih još ugodnih – jednom rēčju ja živim ovde sretno, živim zadovoljno! to će mnogo reći! – Kakova je velika razlika medju životom bečkim i zagrebačkim! u domovini našoj živi se oli u budućnosti, oli u prošastnosti oli pako u carstvu fantomah i prazninah. – ovde žive ljudi u sadašnjosti i zbiljnosti i ćute u sebi da žive, i žive da ćute. – Malo ima ljudi ovde koji bi tumarali po zraku bez sverhe i bez plana, koji bi si život u drugoj slici uobražavati htēli, nego u onoj u kojoj ga vide, u nas ima takovih dosti, nu ja mislim da je tomu iz većje strani uzrok žalostno i zlosretno položenje naroda našega.

Ti ćeš bez dvojimbe rado ćuti nešto i od putovanja mojega, s veseljem mogu ti javiti, da je život moj na putu ne manje ugodan bio, kao i ovdešni – Moji suputnici bili su sami izobraženi ljudi, to je već velika slast za izobraženje ljubećeg čoveka kad s izobraženimi ljudi

67 Skraćeno i redigirano: I. K. »Dopis iz Beča. (Iz pisma St. Vrazu.)«, *Danica ilirska*, VIII, br. 27, 2. VII. 1842, str. 107–108 (naša oznaka – Kukuljević Sakcinski 1842d).

68 Budući da I. K. S. nadslovne znakove piše relativno prepoznatljivo, premda veoma zakučasto, odlučili smo se za ovu konvenciju kod slovâ ⟨ć⟩ i ⟨č⟩: slovo ⟨c⟩ sa ´, ^ prenosimo kao ⟨ć⟩, a slovo ⟨c⟩ sa ˇ, ` , ´ prenosimo kao ⟨č⟩. Vjernijemu se načinu nismo domislili. Nadslovni znak ^ pojavljuje se i kod slovâ ⟨i⟩, ⟨j⟩, a znakovi ˇ, ` , ´ pojavljuju se i kod slovâ ⟨š⟩, ⟨ž⟩, ⟨ě⟩.

občiti može, nu što mene još više zavtimaše, bili su medju putnici mojimi i dva Slaveni, jedan sveštenik rodod slovak, drugi jedan mladi tergovac rodod Ilir, on[?] je iz Banata, iz jedne veoma dobro stojeće kuće, zakona gerčkog, i u mislih, u ćutenju i u sercu Ilir dušom i tēlom, putovao je mnogo po svētu i svēt ga je izobrazio. Možeš si misliti kakovu [?] slast u meni ćutih, kad ga s vatrenostju i s ushićenjem govoriti ~~ću~~ ~~da~~ slušah, od naroda svojega, od imena ilirskog, i od dužnosti pravog istinitog domorodca jugoslavenskog. “Verujte mi gospodine! govorjaše on, kako ja, misle i ćute svi sunarodnici moji po Banatu i po Sremu koje god vĕre oni bili, ako su samo jedanput granice kuće svoje prekoraćili, i po svētu malo s razlogom se razgledali.”

[2]

Istina je da onaj putnik, koj je po Italii, po Nemaćkoj i po drugih izobraženih deržavah putovao, na putu iz Horvatske do Austrie malo ili ništa zavnimivog nenahodi – nu Slavjan, osebito Horvat koj ovim putom putuje ~~nahodi~~ ćuti u tom veliku slast što svuda rodjenu svoju braću nahodi. – Dva ćitava dana vozi se ćovek od Drave počemši do granice austrianske kroz tako nazvanu Magjariu ili po naški Ugarsku – nu osim u okružju od ćetiri staciah nenahodi on nigde žitelje od ponosite kervi magjarske, jedinio prostor od Mure počemši do sombateljskih poljah obitavaju Magjari, od Kisege počemši do granice austrianske Vindpassinga /Windenpass/ nahode se sami tako nazvani vodeni Horvati poměšani s Němci, nu znamenito je da su isti ovi Nemci u nošnji, u licu, i u stazu podobni sasvime Horvatom tako da jednog od drugog razlućiti nemožeš, – ~~ni~~[?] svi su krepki ćversti visoki ljudi, što me u vĕk u toj misli utverđjava da su pradedovi njihovi od berdovitih krajevah ovamo došli i u tih krasnih ravninah naselili se, možebiti u isto ono vrĕme kad su Mongoli Ugarsku porobili, u primorskih naših stranah grob svoj našli, i kad je kralj Bela toliku silu našeg naroda u ugarskoj naselio – Ćakavski jezic ovih Horvatah, njihov staz, njihova nošnja, isto ime vodeni Horvati /Wassrokroaten/⁶⁹ utverđjava me u toj misli, jerbo zašto da se oni ljudi koji po najlepših ravninah daleko od svake velike vode stanuju, vodeni ljudi nazivaju? – vjerojatnie će biti da su oni od vodenih primorskih stranah ovamo dolazili i da im je zato od susednih Nemcah ime Wassrokroaten/⁷⁰ podato, što ista narodna tradicia naših primorcah svedoći, i dobro se sećam da sam nedavno u Grobniku pripovědati ćuo, kako su po bitvi mongolskoj žitelji od sela Podćudnića iz domovine svoje izlazili i u ugarskoj naselili se, isto ime od sela koje su tamo sagradili kazivano bi meni, nu po nesreći zaboravih ga. –

[3]

Literarni slavenski život u Beću napreduje veoma, Venediktova slavenska knjigarna zadovoljna je sasvime u obziru prodavanja knjigah slavenskih osebito narećja ćeskog i ilirskog – Malo ovde sastojeće društvo panslavensko derži novine u svih narećjah slavenskih i kupuje sve novie knjige. – S veseljem ćitah i u Bajerovoj kafani u Alservorstadt

69 Rijeć je o *Wasserkroaten*, ali prvi dio te rijeći u autografu je neprepoznatljiv, više je poput *Wassro-*.

70 Kao u prethodnoj bilješci.

naše ilirske novine i česke Kwěty i u jednoj gostioni u unutarnjem gradu serbske narodne Novine.

Ove dane upoznaoh se u Venediktovoj knjigarni slučajno s ~~jednim~~ mladim vatrenim čehom Š_____ koj iz Praga kroz Beč k ugarskim Slavenom putuje, kod njega vidih novo veoma zanimivo dēlo Šafarikovo i dugo žudjeni znameniti krajobraz njegov, bez dvojimbe dobili ste ga vi već u Zagrebu il će te na skoro dobit, – Od Palackia izišlo je novo zanimivo istoričko dēlo verhu Padañja Mongolah u Moravsku u nemačkom jeziku u 4^{mi} – u Berlinu izišla je mala knjiga pod naslovom: [...] ^[71] Čitava knjiga svedoči da ju je Němac pisao, nu ipak može ona za izpitatelje od slavenske Istorie od ne male Istorie važnosti biti, osebito ono što od Skitah i Sarmatah govori ~~mislim da~~ zaslužuje večeje pozornosti. ^[72] Na koliko se sećam neima u Zagrebu još nijednog exemplara od Šemberovog novog istoričkog dēla: Vpád Mongolů do Morawy. Evo ti pošiljam saderžaj zanimivog ovog dēla: Historie. [...] ^[73]

[4]

[...] K tomu tri kamenorezi – rečenih onih mestah –

U Lipsii ustrojeno je novo slavensko društvo, tri mladića toga društva bili su nedavno u Beču gde su knjigah od svih slavenskih narečjah pokupili, i k ugarskim slavenom odputili se da se s narečjem i narodom ugarskih slavenah upoznaju.

Iz Pariza poslan je od učenoga društva znanostih Gospon Henry Michelant ovamo u Beč, da sve važne dokumente francezke i slavenske ~~ođ~~ u carskoj knjižnici kopira, znamenito je da taj francez sve slavenske jezike govori.

U Bautzenu /neznam kako bi kazao naški/ tamo već od davna sastojeće društvo slavensko napreduje veoma, i dobiva ponajviše iz Beča knjigah u svih narečjah slavenskih.

Haller – je Ban – to je već nešta staroga, bio je kod Garde moj Oberstar i meni veoma nagnut – Nugent doći će u Gradac u Zagreb Kinsky. tako se ovde govori. – Ako šta u tiskarnu ideš kaži Buchhalteru neka mi ako je kako moguće, sledeće tiskane arke od moje perve knjige ovamo pošalje ~~kađ~~ i objavi kad će dēlo gotovo biti, ja ću tad dalešne naredbe učiniti. – Pišimi šta se

[5]

je medju tim u Zagrebu novoga zbito – Demetru kaži ako će štogod iz znamenite mongolske svetkovine biti, neka mi piše – moj Teatralni komad je ovde u Cenzuri

Danas ću pohoditi Mikloušića – ove dane bili su dva literatori slavenski kod mene po nesreći nisam bio kod kuće, a nisu ni imena svoja ostavili – Vuk je otišao u Serbiu odkud

71 Riječ je o knjižici *Ueber den Ursprung und die Grundlagen der Verfassung in den ehemals slavischen Ländern Deutschlands im Allgemeinen und des Herzogthums Pommern im Besondern*, von Freiherrn von Harthausen, k. preuss. Regierungsrathe. – Teško da bismo to dokučili iz autografa.

72 Tako je valovitom oznakom preokrenuto prvotno večeje pozornosti zaslužuje.

73 Kukuljević je dao čitav sadržaj knjige Aloyisa W. Šembera na češkome, koji nama nije zanimljiv, s trima poglavljima (»Historie«, »Básně« i »Mistopis«) te 18 potpoglavlja.

će se na skoro vratiti – Kurelac me je tražio nu nenajde me kod kuće a neznam gde stanuje – Kod Kopitara sam bio koj me je veoma uljudno i priatno primio. – On je još uvek onaj isti. – Još ovaj tjedan stupit ću u društvo ovdešnih slavenah – Odma prvi dan kako sam došao vozio sam na novim železnim putu u Baden i pohodio tamo jednu meni veoma nagnutu obitelj – Ovdešni ljudi su angjeli prama našim u Zagrebu. U Josephstadtu bio sam u jednom komadu koj se je 108^{mi} krat predstavljao, kazalište bilo je puno, pleskanja bez kraja, ja nisam ništa osebito na komadu našo[?] i čudio samse na ukusu nižjeg puka bečkog. – Talianska opera napreduje, Linda, il Bravo eto prekrasne Compozicije! – Jučer sam bio u Wolks Gartenu Strauss je igrao, naravno bilo je sve puno sve se je tiskalo – Ja sam bio s Gospojom od Svajčera iz Karlovca rodjenom Kern, njezinim bratom i mladim Rauthom, i još jednom Horvaticom koje ime zaboravih, mi nedivanismo ništa nego ilirski, i ja moradoh im pripovedati sve točno od znamenite Reštauracie, i mi smo se smejali bez kraja i konca. Világ piše strašno puno od naše Restauracie, sve bez kraja i konca, čudno je Da taj naš nezatni Horváth Orszag veliki narod magjarski toliko zauzima. – Pozdravimi Babukića Užarevića Rakovca! Mažuranića i sve naše – i ako ideš u kuću Gosp. Kriegera[?], sva lěpa od moje strani – starici ljubim ruku. Ona ostaje moja za svagda – Tvoj Kukuljević

[6]

Predjučer bio sam na jednoj Landpartii u Nussdorfu i sastao sam se slučajno s dvimi Dubrovčani, ~~jedn~~ obadva su još mladići, jedan izmedju njih veoma izobražen divanioje mnogo samnom o naših stvarih, obadva su dobri iliri to je naravno kako su iz Dubrovnika rodnom, rečeni mladić putovao je već mnogo po svetu bio je u Gerčkoj u Africi i u maloj Azii, i pripovedao mi je da se u Arcipelagu množina Dubrovčanah i Dalmatinah, a u Sirii čitave nasebine od Bošnjakah i Bugarah nahodi – Za ime ni ja njega ni on mene pitao nije, i mi smo se ipak kao najbolji priatelji delili. – Ivan[?]

drugi put dalje.

Tvoj priatelj do groba

Kukuljević

Moj atress

[...]^[74]

74 Teško raspoznatljivo, ne odveć bitno.

Prilog 2.

Prijepis autografa govora I. K. S. u Zagrebačkoj županiji 23. IX. 1843. (Kukuljević Sakcinski 1843c),⁷⁵ Arhiv HAZU, signatura XV-23 / B-3.

[1]

Govor deržan u velikom spravištu gradomedje Zagrebačke 23^a Rujna 843.

Presvĕtli gospodine Veliki Źupane!

Slavni stališi i redovi!!

Odkako sam se ja u domovinu moju povratio, i odkako mojima očima one nepravde gledam, i u sredini mojih zemljakah one tuge ćutim koje celi naš narod poradi Magjarah podnaša, nije mene nijedan u javnom mĕstu učinjeni predlog na toliko obradovao i uzhitio kao što učinjeni predlog odcepljenja našeg konsiliuma ili savjeta od magjarskoga. – Dá dá! svaki vrĕdan Horvat i Slavonac ćuti duboko u sercu svojemu da tako kako sada stvari naše stoje, nadalje ostati nemože, i da ono što mi od magjarah u obće, a osebito od konsiliuma magjarskoga na pose podnašamo, terpeti već nemožemo, i kao konštitucionalni narod terpeti nesmĕmo, jer se tu neradi samo o nami, nego o celom našem potomstvu, o celoj našoj slobodnoj konstitucii! –

Pitam ja Slavne SS. i RR. i sve zemljake moje: hoćemo li mi čekati da nam se čĕla naša siromaška domovina, /u kojoj vrednih za svaku čast obnašati sposobnih muževah u izobilju imade./ s tudjinskimi častnici natĕrpa^{H?}[76]

H /Mimogred napominjam ovde da sama Akademia zagrebačka po slavnom konsiliumu već 9. stranskih ~~osoba~~ častnikah imade./

hoćemo li čekati da nam se naši najvredniji poglavari, koji su u vĕrnoj službi za kralja i domovinu osĕdili, od časti svoje odstrane ili što još više iž nje iskine? – hoćemo li čekati da nam se naši svetom vatrom napunjeni domorodci magjarskomu idolu i fantomu kao žertva žertvuju? – hoćemo li čekati da nam se naše zasljepljeno gradjanstvo, studjimi elementi /ili življi/ i tako dosta smĕšano, sasvim otudji? i da nam se naš prosti neučeni puk, i celi naš nesretni narod paklenim otrovom ili magjarizacie ili bune otruje? Ne, ne! to biti nesme ćujem svakoga istinskoga hrvata i Slavonca, ter ipak možemo sve to mi samo onda prepřečiti ako naša dikasteria, osebito ako naš konsilium odcepljen od magjarskoga imati ćemo. – Mi želimo mir, tako potrebiti mir u našoj domovini, želimo uzderžanje starih pravicah naših, želimo razvijanje, izobraženje i podignutje našeg jezika i celoga naroda koj tim jezikom govori, druge želje neimamo, i zato nemožemo s ~~Magjari~~ pod konsiliumom magjarskim, i u obće s Magjari koji nam to přeče u onom savĕzu ostati u kojem smo bili do sada – s onimi Magjari koj medju nami nemir

75 Objavljeno u *Srbskim novinama* na ćirilici i jezično izmijenjeno (naša oznaka – Kukuljević Sakcinski 1843d).

76 I. K. S. znakom ^H (kadšto ljestve, #, kadšto križić, †) označava mjesto dopune koju piše na lijevoj margini teksta; prva od dviju dopuna ušla je i u tiskano ćirilčno izdanje.

[2]

sade, s onimi Magjari koji slavjanski narod i jezik preziraju, s onimi magjari koji se Ministeriumu vladi i kralju našem ako ne i s čini, to barem s reči javno suprotstavljaju. Mi revolucije neželimo, ne snivamo od druge nove vlade, nego ljubimo onu koju smo po predjih naših dobili. Mi neimamo poverenja prama takvomu dikasteriumu kod kojega nijedan Horvat i Slavonac nije, velim nijedan jer on jedan koji bi po kervi i po domu horvat biti morao izrazio se je $\text{p}\theta$ na magjarskom saboru javno, da on Horvat nije, i da samo jednu narodnost i to magjarsku pozna. Zato mi želimo, željeti moramo konzilium naš.

Nu tri su pitanja koja rešiti moramo prie, nego li prošnju za konzilium odlučimo. Pervo hoćeli vlada pravednu našu prošnju ispuniti? drugo hoćeli se bratja naša Slavonci u mnenju svojem s nama sjediniti, treće: odkuda ćemo uzeti troškove za konzilium uzdržavati? –

Što se pervoga pitanja tiče, ni najmanje nedvojim da će ona vlada koja si je za temelj svega svojega velikoga carstva pravdu izabrala, i koja kroz tolika vrēmena već svim svojim pukom iz prestolja svog viče: Iustitia regnorum fundamentum – i Recta volo tueri! $\&$ nedvojim da će ova pravedna i blaga naša vlada pravednu našu prošnju ispuniti. – Vlada od one sjajne kuće pod koje su se krilo Horvati i Slavonci u kritična vremena Ferdinanda I najpervi podali! – od one kuće kojoj su u najžalostnija vremena Ferdinandah IIe IIIe i IVe horvati i Slavonci najverniji pomoćnici i branitelji bili i čast palatinsku i druge najvišje časti u ugarskoj obnašali!! od one kuće kojoj su u sva najopasnija vremena osebito pod Leopoldom I pod Mariom Terezinom i Franjem I horvati i Slavonci mačem i kervjom s ushitjenjem služili!!! – – Znade milostivni kralj naš od iste te kuće Ferdinand dobri kakovu sinovæ[?] i detinsku i svetu ljubav prama njemu horvati i Slavonci goje. – Zna on da oni u tišini i u miru za njega i za celo carstvo noć i dan na kordonu bdiju i straže. – nu zato nemisle ipak da su jedini stup vlade austrijske i jedini njezini čuvari, kao što naduti magjarski

[3]

kolovodje svoj narod zovu, koji se ne srame rečjom i pismom celoj Europi vikati da su oni kao u sercu Europe stanujući, jedini čuvari Austrie i Europe – Ne mogu propustiti da ovde mimogred nepopitam, koji su ti čuvari od magjarske kervi? jedali njihovi mnogobrojni jurati koji po kavanah smotke /cigare/ puše, i magjarskom filozofiom, i magjarskom politikom Slavjane najbližje njihove susede, i najbolju negda bratju, pogerdjuju? – jedali njihovi nekoji saborski poklisari oni ilirojedci, koji bi da mogu žlicom juhe sve Ilire pojeli, i koji kao liromiši po tmini tumaraju i sad u pojedine osobe i poglavare našeg naroda, sad u naše poslanike, sad u ilirstvo sad u slavjanstvo, sad u věru, papu, svešteničtvo, i u iste svetce,^H

^H [?] Znano je da p [?] u 35 stališkoj sednici jedan poklisar i to navede da je Sv Paval 39 batinah po sudu dobio. –

sad pako u vladu i ministerium se zabuše, i svako ujesti žele? ili je pako ona liberalna iljenizirana četa koja nedužnu košuticu s vučjom naravju za svojeg mirabóskog čeonika imade? to su dakle ti čuvari Europe i Austrie koji izvan sebe i okolo sebe nikoga ne vide? nu vidi i zna milostivna vlada naša da su u severu njezina carstva stalni čuvari slavjanska

naša bratja Poljaci i Slovaci a bolje dole Vlasi, da su u zapadu proti nemačkim pukom slavjanska naša bratja Česi i bolje gore štajerski korutanski i krajnski Slovenci! a proti jugu i istoku slavjanski Dalmatini Horvati, Slavonci i banatski Serblji, na okolo dakle i na svih četiri stranih carstva austrianskoga nahode se Slavjani, proti kim dakle brane Magjari Austrii, jedali proti najvėrniim podložnikom Austrie, austrianskim Slavjanom? Nu neka nas oni slobodno proglašuju za nevėrne i za izdajnike, Austria pozna vėrnost našu, setja se još najnoviiah činah kod Glogove i Zadra, i znat će nas bez dvojimbe na skoro i to krepko braniti proti onim koji tu vėrnost uništiti žele, a kako nas bolje braniti može nego ako nam podeli ono što će nam najviše pomoći. ~~može~~, ako nam

[4]

naš vlastiti konzilium poda, po kojem će Horvatu horvat za horvatsku hasnovite zapovėdi podėlivati, i horvat horvatom u horvatskoj horvatske poglavare i častnike priskerbljivati a ne tudjince i onakove proti kojima Horvat i Slavonac nikada poverenja imao nije niti će ikada imati. Zna najposlje vlada da što godar ona nama i jednoj časti Slavjanah učini, ono Svi austrianski slavjani sa zahhvalnostju i ushitjenjem primiti će. – Zato što se vlade tiče ja ni malo nedvojim, tim manje, budući da nam je pokojni blage uspomene kralj naš Franjo I otac sadašnjega milostivnoga kralja po pokojnom banu našem konzilium i sám nudio! –

Drugo je pitanje hoće li se Slavonci s nama u mislih sjediniti? Ja mislim da oni Slavonci koji su pođ Bogu i naravi po kervi i jeziku od postanka svojega, a po politici od vėkovah s nama sjedinjenii – oni slavonci koji su skupa s horvati kroz tolika vremena za magjare kerv svoju prolėvali, i poradi Magjarah kroz stoletja u vlastitoj svojoj domovini pod gnušnjim jarmom Turskim ležali, kao što još sada jedna čast horvatske leži. – i koji za nagradu ništa drugo primili nisu, nego to da im je puk u gluposti i neznanstvu, i da im se sada i najsvetije njihovo blago: jezik i narodnost od magjarah podmajno ukrasti i podkopati želi hoće; Oni slavni Slavonci koji od Slave ime nose i od samih Slavjanah okruženi na svoju slavjansku budućnost a ne na magjarsku misliti moraju; – Slavonci ~~s nama~~ s horvati sjeđi u ljubavi i meržnji, u mislih i u činih sjedinjeni ostati hoćedu, ostati moradu. –

Treće je pitanje imamo li troškove za uzderžavati konzilium? Polag učinjenog već računa neće nas vlastiti naš konzilium stajati više od 24,000 for. Mi plaćamo sada za magjarski 18,000 for. ostaje dakle za pridati još 6,000 f od kojih bi samo 1000 for na svaku gradomedju platjati došlo,

[5]

ja mislim da ta malenkost nije ni spomenka vredna – K tomu vukli bi mi sámi interesse od velike naše glavnice od tako nazvanog fundo religionari i fundo studiorum koj blizu do 4,83,000 fo. srebra iznosi i ~~ođ~~ kojega sada samo Magjari rukovode, i od njega najvećju korist imadu, ter isti oni 18,000 for koji sada svaku godinu u Magjarsku putuju ostali bi kod nas i potrošili bi se u domovini. – Vidimo dakle, da ne samo što zaprekah nikakovih ~~neimamo~~ u prošnji za konzilium neimamo, nego da i ovim drugih velikih koristih u političkom zakonotvornom, peneznom, duševnom, i literarnom smislu mnogo dobiti možemo i da će nam se po njem vrata k boljoj samostalnoj budućnosti otvoriti; nećemo se mi

onda morati u našoj domovini tudjem ljudem klanjati, nećemo morati s našimi trudi i novci, tuge i žalosti kupovati, nećemo morati duh pojedinih, i duh celoga naroda duhom tudjinacah okovati dati.

~~Za svim tim~~ Sva ova promotrivši mislim dakle slavni SS. i R. da se prošnja ~~za~~ poradi konziliuma odluči; ter da se to svim horv. i slavonskim gradomedjam i Iurisdikciam saobči i one bratimski pozovu neka se u obćenitoj pogibelji i u obćenitoj prošnji sjedine, što ako za rukom podje mogle bi sve Iurisdikcie posebne Representacie na njegovo veličanstvo u tom obziru poslati, i to isto slavnoj banskoj konferencii objaviti, koja bi pod ovim jošte saborom svojimi puti izraditi mogla da se naša goruća želja ispuni.

Ako pako i to što nam jedino najviše pomoći može svi zajedno prositi nećemo, ili ako ispunjenje i od ove prošnje naši nepriatelji prepreče, onda nemožemo mi koji za to prosimo ništa drugo reći, ~~đ~~ nego da smo svetu našu dužnost ispunili, da smo ne samo za nas nego za celo potomstvo radili, koje potomstvo nas zaisto proklinjati neće; Onda ću zaisto i ja za zadnjiput ovde govoriti i smnogimi drugimi iz domovine takove otići gde Slavjan slavjanom biti već nesme, oni pako koji u domovini ostanu naći će u njoj živi svoj grob, ter slavjanski pješnik ako će se još koj nalaziti u njoj, moći će pjevati one reči koje je Kollar nad ~~ugarskom~~ domovinom ugarskih Slovakah pjevao:

Aj tu leži zemlja pred okom mim suze ronečim

Negda kolěvka, sada naroda mojega raka!!

Nu i jeka će onda oriti po svih slavjanskih državah, jeka će oriti po celoj Europi, da se u 19 duševnom stoletju duh pod ugarskom krunom stojećih Slavjanah tlači, i razvijati nepušta. –

Prilog 3.

Prijepis autografa govora I. K. S. naslovljenoga »29 Juli 1845« (Kukuljević Sakcinski 1845b), Arhiv HAZU, signatura XV-23 / B-8.⁷⁷

[1]

29 Juli 1845

Odkako sam se ja povratio u milu domovinu svoju čutio sam već mnogoputa gorku žalost u sebi kad sam vidio kolika zla narod moj terpi, kad sam gledao kako su se proganjali oni redki koji ostavši vjerni narodu i domu ~~ovini~~ svomu danom i noćju trudili su se ~~pođi~~ ~~svoj narod i dom~~ da podignu narod iz tmine kad sam slušao kako se u vlastitoj domovini Hervatu nedopuštja ni govoriti ni misliti hervatski, kako se slobodnoj dietci hervatskoj zabranjuje nošnja hervatska kako se poslanikom kraljevine hervatske ~~im~~ za zlo derži što ~~su~~ oni ~~čuti~~ čute hervatski, ali nikada ~~ali~~ ~~nikada~~ nije od tuge tako uztreptilo serce u meni tako kao što sada kad opet na nesretni dan 29 Julia pomislim – Bio sam i ja onda

⁷⁷ Rukopis je teško čitak zbog mnogih precrtavanja, popravaka i sitnopisa.

uposred nedužno opavših na markovom piacu i da sam jedan korak mimo vrat večnice učinio možebit bi ~~sada~~ već odavna i moj duh letio po rajskih visinah nu čim se sada još ovde na zemlji nalazim deržim za moju dužnost da u ime priateljah koji su svi onde pali u ime domorodacah koje je ~~na onome piacu~~ domovina izgubila ~~operem~~ onu krivnju [?] skojom ~~koju~~ su ih nekoji zlobni ljudi još u grobu^[78] osmradili ~~operem~~ pred sakupljeni SS. RR. kraljevinah ovih da ~~operem~~ pred slušajućim narodom mojim. – S veseljem mogu reći da onomu ~~nedužni on~~ bili excessu nisu povod dali hervati od protinarodne stranke, ~~nisu povod dali visoki častnici~~ ali †

† pred živim bogom mogu izpovjedeti

~~nisu oni~~ još manje su povod dali oni koji su onda mertvi ili ranjeni pali, ~~negø~~ Neučeni rekruti soldatski koji su možebiti pervikrat s kuglami puške nabite imali počeli i sveršili su [?] čin onaj grozni

Pitam ja svakoga mirnoga [?] gradjana ~~jeli~~ se nebili se u njem kerv upalila u obranu i osvetu kad bi ga s bajoneti naganjati počeli †

† zato što ~~bi~~ je zahtevao da se neka kazni onaj koj je ~~pušku~~ pištolu upalio na njega

– a šta da reče plemić koj u uživanju pravicah svojih po zakonu oboružan sabljom to isto je zahtevao pa nato ~~čin se od jednoga uvredi odma~~ [?] ~~drugog~~ [?] ne samo da se tjera puškom i bajonetom nego se od svih stranah zatvori da nemože ni kući ni desno ni lijevo ~~poći~~, to se je zgodilo ~~onda~~ [?] dan, na što su se ~~nekoje~~ reći možebit malo manje uljudne proti [?] čule ~~na se~~ i zato je palo je iz pušakah rekrutskih ~~16 26 nesretnih~~ 14 mertvih a nebrojno ranjeno stanovnikah hervatskih. – Pa šta tražimo mi za žertvu onih opavših, komisiju kraljevsku – ona će zaisto najboljom voljom napunjena i iskrenom željom pravo suditi simo doći, nu dvojim da će to pokraj tolikih suprotivnih svedočbah učiniti moći, nu možebiti da će ih bog pravim duhom nadahne~~ti~~ i oni će ~~ugle~~ uviditi na komu je krivnja – Ali dok se ta komisija sverši zar ćemo mi morati još uvek gledati one ljude koji su nam sine bratju priatelje ubili, zar ćemo gledati kako ovi isti svaki dan pokraj naših licah straže menjaju one koje za sigurnost našu služe –

[2]

to se mislim s dostojanstvom i sigurnostjom naroda našega ne slaže i zato bio bi ~~ponizno~~ ~~ga~~ toga mněnja[?] da se milostivni naš kralj ponizno umoli da ovaj Regimenat što skorie iz domovine naše odpravi. –^[79]

78 Tako je valovitom oznakom preokrenuto prvotno u grobu još.

79 Na dnu iste stranice preokrenuto su pisane bilješke *De Consilio* koje nemaju veze s ovim govorom, ali mogle bi imati sa saborskim govorom 9. X. 1845. (*Novine*, god. XI, br. 84, 18. X. 1845, str. 347).

Prilog 4.

Prijepis autografa pisma I. K. S. Stanku Vrazu, Tonimir, 12. X. 1846. (Kukuljević Sakcinski 1846), <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16737>

[1]

u Tonimiru 12^a Listopada 846.^[80]

Dragi Stanko!

Kad si ti meni posljednjikrat pisao bio sam ja s mojom ženom u predelih kniževnikih[?] kod moga tasta a kad sam se vratio i tvoj list primio, bilo je već prekasno da po želji tvojoj ~~na~~ društvu čitaonice pišem, nu da i nije prekasno bilo nebi ja bio smeo pisati, budući da sam mojim odlazkom iz Zagreba prestao biti članom ondešnje čitaone, ubrojivši se među članove čitaone i kasina u Varašdinu. Medju tim dokućio si ti ipak ono što si želio uz perkos svim intriguam tvojih tobože domorodnih priateljah. tēši se brajko! takovih priateljah imademo mi svi koji smo po slučajju, narodu poradi naših trudovah poznati, i možebiti da ih imadu drugi mnogo više nego li ti, već iz toga uzroka što živu medju onimi u[?] kojih sredini[?] rodili već[?] se i odgojili, zašto mnogi misle

[2]

da ljudi ni revnii ni pametnii ni bolji biti nemogu od onih s kojima su od detinstva jedan zrak uživali. – Veoma sam se uzraduvao čujući da si ti i tajnikom i urednikom Kola postao, ja čestitam i tebi i svemu književnomu svetu, budući da sam tvrdo uvjeren da će i Kolo i ista Matica bolje napredovati nego li do sada

Pišeš mi da se od mojih pjesamah stoperv 3^{ei} tabak tiska, za volju božju što rade ovi ljudi? evo je već prošlo tri meseca, pa samo tri arka. – Idi molim te u tiskarnu pa predaj faktoru ovu cedulju [?] i naloži mu neka već jedanput tiskom uzpěši, jer ću inače morati dēlo ovde dati tiskati, pa neka mu budu onda oni arki koje je tiskao, ja neću od njih ništa da znadem. Neznam jesi li ono narodnih pjesmah primio što sam ti u Babukićevom listu poslao, daj molim te razredi ih zajedno sa starimi, pa[?] ću ti veoma zahvalan biti. Ako je štogod više tiskano molim tebe i Krestića pošalji te mi simo, jer ja imam stoperv dva štampana arka.

[3]

Novoga ti kod nas ništa nema, nu od spravišta budućega ćuti ćeš svašta dobra. – Bez sumnje si i ti u poslednjih Nar. novinah Slovenskih čitao izvestje o skupštini Tatrina, ja mislim da bi vredno bilo onaj članak i u naše novine primiti – Čujem da je Preradovićev Pervenac izišo, ako možeš pošalji mi ga molim te, ja ću ti odmah novce poslati

Pozdravi mi sve naše. a ti ostani zdrav i vėran[?]

Tvompriateljju

Ivanu

80 Tročlane oznake godine najčešće su natkrivene zajedničkom nadslovnom crtom. Rukopisno 4 često izgleda kao dvije okomite crte (ii). Rukopisno 1 često je pisano s točkom, poput slova Ā.

Prilog 5.

Prijepis autografa pisma I. K. S. Magistratu varaždinskomu, 16. XI. 1847. (Kukuljević Sakcinski 1847b), Arhiv HAZU, signatura XV-23 / A-IV-2.

[1]

Na

Slavni Magistrat slobodnog i kraljevskog

varoša Varaždinskoga.

pokorna molba

kako unutra.

[2]

Slavni Magistrate!

Po nalogu članka 13 državna sabora kraljevinah Dalmacie Hèrvatske i Slavonie pripala je nižepodpisanomu osobita čest, da za rečene kraljevine tako nazvani Codex Diplomaticus, ili Spomenike za historiu domovine i naroda našega, sabere, ter dèlo svoje nakoliko bude moguće, već budućemu državnomu saboru podnese; iz uzroka toga, budući da je k tomu potrebno sva starinska pisma, kao što su diplome, slobošćine, listine, povelje i td. koja u kakovom savèzu s historičkimi dogodjaji stoje, pregledati; usudjuje se dolepodpisani, slavni Magistrat domorodnoga varoša varaždinskoga oprositi; da tako Saderžaj /Elenchum/ Arhiva varoškoga pregledati, kao što i ona pisma koja su potrebita, za svoje dèlo iznašao bude, prepisati si i to iz izvornoga pisma radi verodostojnosti svoje, dopuštjano mu bude. Dato u Varašdinu 16^{ga} Studena 847.

Slavnoga Magistrata

Sluga pokoran.

Ivan Kukuljević

Slavne Gradomedje Varašd kotarski Sudac

Prilog 6.

Prijepis autografa pisma I. K. S. Ivanu Mažuraniću, Zagreb, 8. I. 1861. (Kukuljević Sakcinski 1861–1877), <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=17052>

[1]

Dragi moj Ivane!

Odavna bi ti bio već čestitao radi tvoga naimenovanja,^[81] ali znajući da ti do toga mnogo ne držiš, nehtedoh ti s mojim pismom dosadjivati, i umolih Ambroza da ti on u svih nas

81 Riječ je o carskom imenovanju za predsjednika Hrvatskoga dvorskog dikasterija. Istodobno je imenovano sedam velikih župana, među njima I. Kukuljević Sakcinski i J. J. Strossmayer. V. o tome Šišić (1916 [1962: 436]).

ime po telegrafu naše veselje objavi. Sada opetujem izjavu ovu i želim ti jedino da te pri tvojoj veoma teškoj zadaći neostave tjelesne i duševne vile, te da uzmogneš sve ono nadvladati, što će se na put stavljati sreći i blagostanju domovine naše.

[2]

Radi moga naimenovanja blagodarim ti srdačno i prijateljski jer znam da si k tome dosta i ponajviše doprineo. Moj položaj u toj županiji biti će veoma težak, jer nigdje neima toliko rasprah, strastih, osobnostih i prenapetostih, koliko ovdje. Ali ufam se u Boga da će pravedna stvar nadvladati. Želiti bi samo bilo da nam naš naputak što prije pošalješ, da započnemo odmah naše djelovanje.

Ako namieravaš Dikasterium već sada organizirati, to ti preporučam toplo moga tasta Novaka, čovjeka poštena i veoma marljiva. Zatiem Dragutina Pogledića činovnika veoma viešta i značajna, te napokon mladoga Antuna Rušnova sina pokojnoga predsjednika

[3]

kojega porodica živi u Beču, te bi veoma sretna bila kad bi i nje[?] sina i brata kod sebe imati mogla.

Sinoć bivši po starom običaju kod Ambroza čitali smo viesti iz Beča. Naša bratja ostadoše dakle ona ista, koja su i bila. Tomu se i nadasmo. Žalibože da to naš neuki i zasliepljeni sviet još uvijek neuidjava, ali boljim domoljubem počimlje jur padati mrena izpred očiuh. Ako Bog da biti ćemo ovdje na oprezu, koliko budemo mogli.

U Dalmaciji komešaju se još uvijek stvari. Nevaljana je glava pa zato i tjelo mnogo nevalja. – Ali ufamo se ipak da će njih barem nekoliko do 20. o m. ovamo doći.

[4]

Tim te ljubezno pozdravljajući i u tvoje staro prijateljstvo preporučajući se, ostajem u Zagrebu dne 8/1 1861

Tvoj

pokoran sluga

Ivan Kukuljević

Prilog 7.

Prijepis autografa pisma I. K. S. Ambrozu Vranyczányu, Zagreb, 13. I. 1870. (Kukuljević Sakcinski 1870a), <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16923>

[1]

U Zagrebu 13/1 870.

Dragi Ambroze!

Jedan veliki gospodin reče mi jučer na balu u dvorani, da poslovdje našega konsorcija, Urica i Jakić na čudnovat način naše poslove tjeraju, jer bune ~~ko~~ vojnoga ministra proti

Mađjarom, moleći ga da im ništa nepopusti, a onamo u Pešti kod Andrašija psuju na vojnoga ministra, tužećise da želi krajinu prevariti i na tanki led navesti, te mole A. neka on svojim uplivom preprieči djelovanje bečko. Kad se zatim A i K. sastanu, pripovjedaju si međjusobno što im rekoše Hrvati, i čude se velikoj diplomatskoj i političkoj njihovoj prefriganosti, ali obijuh sud o našima poslovođjima nesluži im na veliku čest.

[2]

Kažu mi da A. isto tako i privatnim putem radi, dogovarajući se s Pongracom za njegovo društvo, i priobćivajući mu sve naše tajne.

Koliko je na svemu tomu istine ja jamčiti nemogu, ali ti priobćujem ove viesti za ravnanje. Ja sam bio naumio ovih danah preko Beča otići u Peštu, kamo me pozvaše u izvanrednu skupštinu Akademije pestanske, ali odustah od svoje namjere iz različitih uzrokah, a ponajviše radi moje vrtoglavice koja me od nekog vremena popada, čemu se ni nečudim, kad je Schwindel tako obćenito unišo u modu. s druge strane žao mi je ići zabadava u Beč i tratiti novacah, koji me i tako netište, jer kako čujem za Hrvate u Beču, na mjerodavnih mjestih još uvijek malo mare, jer inače nebi mogli dopustiti da vlada ovdje tolika smetnja i razvrat.

Što radi naš Ivan? čini se da mu se nekako nedade iz Beča, boga mi i pravo

[3]

imade, kao i svaki koj se daleko Hrvatske drži.

Novoga ti ništa priobćiti neznam nego da će Rauh sutra ili prekosutra u Beč doći, a Štrosmajer da je postao papom europejskih steklišah, pa ga zato htjedoše jezuviti potajno smaknuti. Se non é vero, é ben trovato.

Pozdravljajući te srčano zajedno s Ivanom ostaj

Tvoj do groba vierni

prijatelj

Ivan

Citirana vrela i literatura

- Adžija, Božidar. 1920. *Kapitalizam i socijalizam*. Zagreb – Dubrovnik: Izdala socijalistička nakladna zadruga »Naša sloga« u Zagrebu – Štamparija DeGiulli i dr. u Dubrovniku.
- Agičić, Damir. 1990. Historiografija o ilirskom »Branislavu« (1844–45). *Historijski zbornik*, Zagreb, XLIII, str. 385–395.
- Anić, Vladimir. 1971. *Jezik Ante Kovačića*. Zagreb: Školska knjiga. [Kao disertacija 1963.]
- Anić, Vladimir. 1988. *Glosar za lijevu ruku*. Zagreb: Naprijed.
- Anić, Vladimir. ¹1991, ²1994, ³1998. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir. 1998. *Jezik i sloboda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Anić, Vladimir – Josip Silić. ¹1986, ²1987, ³1990. *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880–1976. Knj. I–XXIII. Zagreb: JAZU.
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1836. Osnova slovnice slavjanske narččja ilirskoga. *Danica ilirska*, Zagreb, II, br. 10–15, str. 37–60.
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1843a. [Prijepis govora I. Kukuljevića Sakcinskoga, Zagrebačka županija, 11. IV. 1843.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16061> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1843b. [Prijepis govora I. Kukuljevića Sakcinskoga, Zagrebačka županija, 10. VII. 1843.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16061> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1843c. [Prijepis govora I. Kukuljevića Sakcinskoga, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 2. V. 1843.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16061> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1843d. [Prijepis govora I. Kukuljevića Sakcinskoga, Zagrebačka županija, 23. IX. 1843.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16061> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Babukić, Vjekoslav [Věkoslav]. 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb: Bèrztiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevit Gaja.
- Bagić, Krešimir – Gabrijela Puljić – Anera Ryznar (ur.) 2017. *Jezik in fabula: Pisci o jeziku i stilu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Odsjek za kroatistiku – Katedra za stilistiku. <http://stilistika.org/jezik-in-fabula-pisci-o-jeziku-i-stilu> [posjet 21. XII. 2017].
- Batušić, Nikola. 1997. Ivan Kukuljević Sakcinski. Ljetopis Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. U: Kukuljević Sakcinski 1997, str. 11–44.

- Bečki dogovor* 1850 = Književni dogovor [28. III. 1850]. *Narodne novine*, Zagreb, XVI, br. 76 (3. IV. 1850), str. 1. [Usp. Daničić 1850.]
- Brdar-Szabó, Rita – Mario Brdar. 2008. On the marginality of lexical blending. *Jezikoslovlje* IX, br. 1–2, str. 171–194.
- Brnardić, Vladimir. 2007. Hrvatska vojnička obitelj – Kneževići od Svete Helene. *Povijesni prilozi*, Zagreb, 33, str. 289–309.
- Brnardić, Vladimir. 2009. Knežević, Vinko [natuknica]. *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9548> [posjet 10. I. 2018].
- Broz, Ivan. 1892. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Broz, Ivan. 1893. *Hrvatski pravopis*. Drugo izdanje. Zagreb: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade.
- Buden, Boris. 2016. Ustaštvo je uspjelo upropastiti Hrvatsku. [Intervju vodio Davor Konjikušić.] <https://www.portalnovosti.com/boris-buden-ustastvo-je-uspjelo-upropastiti-hrvatsku>, 19. IX. 2016. [posjet 27. XII. 2017].
- Budmani, Pero. 1885. Pogled na istoriju naše gramatike i leksikografije od 1835 godine. *Rad JAZU*, Zagreb, LXXX [U proslavu petdesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige], str. 165–185.
- Cipra, Franjo – Adolf Bratoljub Klaić [Uz suradnju članova Hrvatskog državnog ureda]. 1944. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Izdanje nakladnog odjela Hrvatske državne tiskare.
- Daničić, Đuro [Gjuro]. 1850. [Autograf bečkoga književnog dogovora s potpisima.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=15489> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018]. [Usp. *Bečki dogovor* 1850.]
- Daničić, Đuro [Gjuro]. 1867. ħ i ħ̣ u istoriji slovenskih jezika. *Rad JAZU*, Zagreb, I, str. 106–123.
- Daničić, Đuro [Gjuro]. 1878 [1976]. *Ogled rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU. Prema: ARj, knj. XXIII, sv. 97, str. 5–9.
- Despot, Miroslava. 1960. Mladenačka autobiografija Ivana Kukuljevića. *Bulletin Odjela VII. za likovne umjetnosti JAZU*, Zagreb, VIII, br. 1, str. 44–50.
- Dežulović, Boris. 2017a. [Odgovori na anketna pitanja]. Krešimir Bagić – Gabrijela Puljić – Anera Ryznar (ur.) 2017. <http://stilistika.org/jezik-in-fabula-pisci-o-jeziku-i-stilu/pisci/315-dezulovic-boris> [posjet 21. XII. 2017].
- Dežulović, Boris. 2017b. Živeo hrvatski jezik! <https://www.portalnovosti.com/ziveo-hrvatski-jezik>, 11. XI. 2017. [posjet 21. XII. 2017].
- Dukat, Vladoje. 1937. Rječnik Mažuranića i Užarevića. *Rad JAZU*, Zagreb, CCLVII, str. 83–132.
- Durković-Jakšić, Ljubomir. 1968. *Branislav: Prvi jugoslovenski ilegalni list: 1844–1845*. Beograd: Naučna knjiga. [S faksimilom *Branislava*, br. 1–14, str. 1–55.]

- Firholcer, Lavoslav. 1847. *Horvatsko-slavonska slovnica za početnike*. Varašdin: Tiskom kr. povel. tiskarnice Josipa pl. Placera.
- Gaj, Ljudevit [L. o. G.]. 1830. *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaša poleg mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov*. Budim: Iz tiskarnice Kraľevskoga Vseučilišća.
- Gaj, Ljudevit [Lyudevit Gay]. 1835. *Pravopisz. Danicza Hotvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, Zagreb, I, br. 10, str. 38–40; br. 11, str. 41–43; br. 12, str. 46–48.
- Gostl, Igor. 1995. *Bogoslav Šulek: Otac hrvatskoga znanstvenog nazivlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Grčević, Mario. 2013. Od Đure Daničića do Tome Maretića – hrvatski jezik u jezično-političkom vrtlogu. U: *Samardžija* (ur.) 2013, str. 53–64.
- Grlović, Milan. 1898–1900. *Album zaslužnih Hrvata XIX. stoljeća*. Sto i pedeset životopisa, slika i vlastoručnih podpisa. Sakupio, popunio i napisao Milan Grlović. Slike crtao Stjepan Kovačević. Zagreb: Naklada i tisak Matičevog litografskog zavoda u Zagrebu.
- Ham, Sanda. 1998. *Jezik zagrebačke filološke škole*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske Osijek.
- Ham, Sanda. 2011. Kukuljevićev saborski govor iz 1843. U: Maštrović (ur.) 2011, str. 157–182.
- Ham, Sanda. 2013. Hrvatski jezik u Kukuljevićevu govoru iz 1843. i u Članku LVIII. 1861. U: *Samardžija* (ur.) 2013, str. 65–78.
- Ham, Sanda. 2017. Kukuljevićev saborski govor iz 1843.: Zašto se priređivači pozivaju na saborski zapisnik koji ne postoji? http://www.hrvatski-fokus.hr/index.php/najnovije-vijesti/21399-kukuljevicev-saborski-govor-iz-1843#_ftn2, 20. XI. 2017. [posjet 21. XII. 2017].
- HJP = *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/>
- HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. 2002. Ur. Vladimir Anić – Dunja Brozović Rončević – Ljiljana Cikota – Ivo Goldstein – Slavko Goldstein – Ljiljana Jojić – Ranko Matasović – Ivo Pranjković. Zagreb: Novi Liber.
- HMK = *Croatian web corpus*, hrWaC, <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/> [posjet 27. XII. 2017].
- Horvat, Josip. 2003. *Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939*. Prir. Mirko Juraj Mataušić. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Iveković, Franjo. 1902 [2001]. Na kritičnu objavu *Rječnika hrvatskoga jezika* u »Archivu für slavische Philologie« B. XXIII, str. 521–529. od V. Jagića. Prema: 2001. *Jezikoslovne rasprave i članci*, str. 73–87. *Stoljeća hrvatske književnosti*. Prir. Marko Samardžija. Zagreb: Matica hrvatska.
- Iveković, Franjo – Ivan Broz. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).

- Jagić, Vatroslav. 1901 [1948]. Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Dr. Fr. Iveković i Dr. Ivan Broz. Svezak I. A–O. U Zagrebu 1901. *Archiv für slavische Philologie*, knj. XXIII, Berlin, 1901, str. 521–529. Prema: 1948. *Izabrani kraći spisi*, str. 548–557. Ur. i članke sa stranih jezika prev. M. Kombol. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jagić, Vatroslav. 1902 [1948]. Rječnik hrvatskoga jezika. Skupili i obradili Dr. Fr. Iveković i Dr. Ivan Broz. Svezak II. P–Ž. U Zagrebu 1901. *Archiv für slavische Philologie*, knj. XXIV, Berlin, 1902, str. 230–242. Prema: 1948. *Izabrani kraći spisi*, str. 558–571. Ur. i članke sa stranih jezika prev. M. Kombol. Zagreb: Matica hrvatska.
- Jarnević, Dragojla. 1833–1874 [2000]. *Dnevnik*. Prir. Irena Lukšić. Karlovac: Matica hrvatska Karlovac.
- Jergović, Miljenko. 2017. Preporod hrvatskog jezika u hotelu za gume. <https://www.jutarnji.hr/komentari/preporod-hrvatskog-jezika-u-hotelu-za-gume/6811431/>, 5. XII. 2017. [posjet 21. XII. 2017].
- Jergović, Miljenko. 2018. Pjesnik-jezikotvorac koji je došao do kraja ovog izdijeljenog jezika. <https://www.jutarnji.hr/komentari/miljenko-jergovic-pise-o-predragu-lucicu-pjesnik-jezikotvorac-koji-je-dosao-do-kraja-ovog-izdijeljenog-jezika/6952308/>, 21. I. 2018. [posjet 21. I. 2018].
- Jonke, Ljudevit. 1964. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Znanje.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1850. Glavna pravila za južno narječje. *Narodne novine*, Zagreb, XVI, br. 76 (3. IV. 1850), str. 2. [Dodatak bečkomu književnom dogovoru, usp. *Bečki dogovor* 1850.]
- Katičić, Radoslav. 2015. Ivan Mažuranić i ilirizam. U: Milan Moguš – Marko Tadić (ur.) 2015. *Mažuranićev zbornik* [Izlaganja sa skupa u ovodu svečanoga obilježavanja 200. obljetnice rođenja Ivana Mažuranića, Zagreb, HAZU, 20. listopada 2014], str. 25–27. Zagreb: HAZU.
- Klaić, Adolf Bratoljub [Uz suradnju članova Hrvatskog državnog ureda]. 1942. *Korien-sko pisanje*. Zagreb: Hrvatski državni ured za jezik.
- Kosić, Ivan. 2011. Rukopisna ostavština Ivana pl. Kukuljevića Sakcinskoga u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. U: Maštrović (ur.) 2011, str. 483–505.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1838–1840. [Dnevnik 12. VIII. 1838–13. I. 1840.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=15937> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1842a. [Autograf, počinje sa »Hajde samo na bale«.] Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-2(3).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1842b. Jeka iz Zagreba. *Danica ilirska*, Zagreb, VIII, br. 7, 12. II. 1842, str. 27–28. [Skraćena i redigirana inačica autografa Kukuljević Sakcinski 1842a, objavljen samo početak, s napomenom »Zbog množine predmetah zakašnjeno«.]

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1842c. [Autograf pisma Stanku Vrazu, Beč, 22. VI. 1842.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16736> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1842d. Dopis iz Beča. (Iz pisma St. Vrazu.)«, *Danica ilirska*, Zagreb, VIII, br. 27, 2. VII. 1842, str. 107–108. [Skracena i redigirana inačica pisma Kukuljević Sakcinski 1842c.]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1843a [1844a]. [Govor, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 2. V. 1843.] Govor za uvođenje narodnoga jezika, držan od Ivana Kukuljevića Sakc. na saboru kraljevinah Hrvatske Slavonije i Dalmacije od 12. [sic!] Svibnja 1843. *Branislav*, s. l. [Beograd], s. a. [1844], br. 5, str. 17–19. [Usp. rukopisni prijepis Babukić (1843c.)]
- Prva rečenica: Kao što svaki pravi Hrvat i Slavonac, tako sam i ja s velikom zaisto radostju i unutrašnjim uzhitjenjem razumio, da slavni stališi i redovi ovih kraljevinah žele: podignutje katedrah [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1843b. [Govor, Zagrebačka županija, 10. VII. 1843.] *Говоръ, кога є у великой скупштини сл. варм. Загреб 10 Јул. 1843 држао Иванъ Кукулѣвићъ Сакцинскій. Србске новине*, Београд, год. X, но. 63 (7. VIII. 1843), стр. 252–253; но. 64 (11. VIII. 1843), стр. 256–257. [U naslovu prvoga dijela govora stoji pogrešan datum – 28/12. VII. 1843.]
- Prva rečenica: Pol' osmo prošlo je stoleće, odkad' je naš' poslednyj narodnyj ustavnij kral' Hrvatskij umro, od' kojega kraljevskoga plemena krv' iošt' u jednom' evo međ' nama sedećem' vrednom' starešini i velikašu, Jurju Oršiću, teče; [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1843c. [Autograf govora, Zagrebačka županija, 23. IX. 1843.] Govor deržan u velikom spravištu radomedje Zagrebačke 23a Rujna 843. Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-3. [Usp. rukopisni prijepis Babukić (1843d.)]
- Prva rečenica: Odkako sam se ja u domovinu moju povratio, i odkako mojima očima one nepravde gledam, i u sredini mojih zemljakah one tuge ćutim koje celi naš narod poradi Magjarah podnaša, [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1843d. [Govor, Zagrebačka županija, 23. IX. 1843.] *Говоръ, кога є држао Г. Иванъ Кукулѣвићъ Сакцинскій у великой скупштини сл. вармеђе загребске дана 23 Септ. 1843. Србске новине*, Београд, год. X, но. 92 (17. XI. 1843), стр. 369; но. 93 (20. XI. 1843), стр. 371–372; но. 94 (24. XI. 1843), стр. 375–376.
- Prva rečenica: Od' kako sam' se ja u domovinu moju povratio, i od kako moima očima one nepravde gledam' i u sredini moi zemljaka one tuge osjećam', koje čeljy naš' narod' poradi Mađara podnosi; [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1843e [1844b]. [Autograf govora, kraća inačica govora Kukuljević Sakcinski (1844c.)] Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-4. [Možda je riječ o govoru u Zagrebačkoj ili u Varaždinskoj županiji 28. IX. 1843.]
- Prva rečenica: Stara je poslovice hervatska: »Ljubav gradi, svadja razgrađuje« tu poslovicu starinsku našu od detinstva moga pred oči imajući odkad sam počeo ćutiti [...]

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1844a. = Kukuljević Sakcinski (1843a).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1844b. = Kukuljević Sakcinski (1843e).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1844c. [Autograf govora, Varaždinska županija, 5. II. 1844.] Govor deržan u Velikom Spravištu Slavne Gradomedje Varaždinske 5tog Veljače 1844. Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-5.
- Prva rečenica: Stare su poslovice hervatske: »Ljubav gradi, svadja razgradjuje«, »Sloga diže deržave najmanje, a nesloga ruši i najveća carstva.« Te poslovice starinske naše, od detinstva moga [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1844d. [Govor, Varaždinska županija, 5. II. 1844.] Govor, dâržan u velikom Spravištu Sl. gradomedje Varaždinske 5. Veljače 1844. od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. *Branislav*, s. l. [Beograd], s. a. [1844], br. 5, str. 19–20.
- Prva rečenica: Stare su poslovice hârvatske: »Ljubav gradi, svadja razgradjuje«, »Sloga diže dâržave najmanje, a nesloga ruši i najveća carstva.« Te poslovice starinske naše, od dêtinstva moga [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1844e. [Govor, Varaždinska županija, 6. II. 1844.] Govor dâržan po Ivanu Kukuljeviću Sakcinskomu u Varaždinskoj velikoj skupštini 6. Veljače 1844. *Branislav*, s. l. [Beograd], s. a. [1844], br. 5–6, str. 20–21.
- Prva rečenica: Źalostno stanje novieg vrêmena medju Hârvatskom i Slavoniom, i medju susêdnim nama narodom magjarskim pozna, kako nedvojim, već svaki izmed nas, poznadu kroz novine i glas [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1845a. [Govor, Zagrebačka županija, 27. III. 1845.] *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, Zagreb, XI, br. 26 (29. III. 1845), str. 102.
- Prva rečenica: Vidim ja, da je opet i danas, kao i u svakom spravištu, kad se dvê naše razcêpljene stranke sastaju, glavna stvar, koju čuti i viditi moramo, vika i larma, svadja, grožnja i nered; [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1845b. [Autograf govora naslovljen »29 Juli 1845«.] Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-8.
- Prva rečenica: Odkako sam se ja povratio u milu domovinu svoju čutio sam već mnogoputa gorku žalost u sebi kad sam vidio kolika zla narod moj terpi, kad sam gledao kako su se proganjali oni redki [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1845c. [Upadica »Samo baš jučer na mene!«, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 30. IX. 1845.] *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, Zagreb, XI, br. 80 (4. X. 1845), str. 326.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1845d. [Govor, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 3. X. 1845.] *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, Zagreb, XI, br. 81 (8. X. 1845), str. 330–331.
- Prva rečenica: U uredjenju narodnoga i dêržavnoga našega sabora i u razdêljivanju glasovah moramo [...]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1846. [Autograf pisma Stanku Vrazu, Tonimir, 12. X. 1846.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16737> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1847a. [Govor, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 23. X. 1847.] *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb, XIII, br. 87 (30. X. 1847), str. 349–350.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1847b. [Autograf pisma Magistratu varaždinskomu, 16. XI. 1847.] Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / A-IV-2.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1848a. [Govor, Varaždinska županija, 22. I. 1848.] *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb, XIV, br. 10 (2. II. 1848), str. 38–40.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1848b. [Govor, Zagrebačka županija, 21. II. 1848.] *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb, XIV, br. 16 (23. II. 1848), str. 63.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1848c. [Govor, magistratualska sjednica, 17. III. 1848.] *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb, XIV, br. 23 (18. III. 1848), str. 91.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1848d. Kakva tržba da bude u obće politika naša. *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, Zagreb, XIV, br. 37 (20. IV. 1848), str. 145.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1848e. [Govor, Sabor kk. Hrvatske i Slavonije, 6. VI. 1848.] *Saborske novine*, Zagreb, I, br. 2 (7. VI. 1848), str. 7.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan [od Xa]. 1848f. *Slavjanke: Sa historičkimi primetbami*. Zagreb: Tiskom Franje Župana.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1858. Uspomene s putovanja po Bosni. *Carsko-kr. narodne novine*, Zagreb, XXIV, br. 60–81 (15. III. 1858–10. IV. 1858).
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1861–1877. [Autografi sedam pisama Ivanu Mažuraniću, Zagreb, Tonimir, Pešta, 8. I. 1861–5. XI. 1877.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16919> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018]. [Dajemo poveznicu na popis pisama, pojedina pisma također su dostupna.]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1866. Priposlano pismo [Pismo o istupu I. K. S. iz JAZU, datirano 17. VIII. 1866]. *Narodne novine*, Zagreb, XXXII, br. 196 (27. VIII. 1866), str. 2–3.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1867a. [Autograf.] Renard noir: Istinita humoristična proповiest iz Vendée. Arhiv HAZU, Zagreb, signatura XV-23 / B-18.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan [Zvekanović]. 1867b. Renard noir: Istinita kratka humoristična pripoviest iz Vendé-a. *Zvekan*, Zagreb, I, br. 7 (15. IV. 1867), str. 38–39.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1868–1886. [Autografi pet pisama Vatroslavu Jagiću, Zagreb, Pešta, 30. VIII. 1868–9. XI. 1886.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16062> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018]. [Dajemo poveznicu na popis pisama, pojedina pisma također su dostupna.]
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1870a. [Autograf pisma Ambrozu Vranyczányu, Zagreb, 13. I. 1870.] Digitalna zbirka NSK, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=16923> [posjet 13. I. 2018, novi URL 21. II. 2018].
- Kukuljević Sakcinski, Ivan [Jedan očevidad]. 1870b. 29. srpanj 1846. Historička crtica. *Zatočnik*, Sisak, II, br. 170–175 (28. VII. 1870–3. VIII. 1870).

- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1997. *Izabrana djela*. Stoljeća hrvatske književnosti. Prir. Nikola Batušić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lončarić, Mijo. 2011. Kukuljevićev književni jezik kajkavski. U: Maštrović (ur.) 2011, str. 183–191.
- Ljetopis 1877 = Ljetopis JAZU*, Zagreb, I, Za godine 1867–1877.
- Maixner, Rudolf. 1950. Pisma Ivanu Kukuljeviću. *Grada za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb, XVIII, str. 191–205.
- Maixner, Rudolf. 1952. Bogoslav Šulek. U: Šulek 1952, str. 7–33.
- Maretić, Tomo. 1892. Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku. *Rad JAZU*, Zagreb, CVIII, str. 68–98.
- Maretić, Tomo. 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- Maretić, Tomo. 1914 [2001]. [Odgovor na anketu Jovana Skerlića.] *Srpski književni glasnik*, Beograd, XXXII, str. 439–442. Prema: 2001. *Jezikoslovne rasprave i članci*, str. 217–219. Stoljeća hrvatske književnosti. Prir. Marko Samardžija. Zagreb: Matica hrvatska.
- Maretić, Tomo. 1916. Crtice o rječniku naše akademije. *Ljetopis JAZU*, Zagreb, XXXI, Za godinu 1916, str. 25–114.
- Maretić, Tomo. 1924. *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom: Dopuna Broz-Ivekovićevu »Rječniku hrvatskoga jezika«*. Znanstvena djela za opću naobrazbu. Knj. VI. Zagreb: JAZU.
- Maretić, Tomo. 1926. Štrosmajer i jugoslavenska idea. *Novosti*, Zagreb, XX, br. 309 (7. XI. 1926), str. 3–4.
- Marković, Ivan. 2015. O grafemu i hrvatskoj abecedi. *Filologija*, Zagreb, 65, str. 77–112.
- Markus, Tomislav. 2008. *Bogoslav Šulek (1816.–1895.) i njegovo doba*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Markus, Tomislav. 2009. Ivan Kukuljević u političkom životu Hrvatske u razdoblju 1843. – 1867. godine: Prilog istraživanju njegove političke djelatnosti. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb, XXVII, str. 293–318.
- Martinčić, Ivan. 1990. Pogovor ili zaglavak pretisku. U: Bogoslav Šulek. 1990. *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja* [Pretisak izdanja 1874–1875], str. 1373–1390. Zagreb: Globus.
- Maštrović, Tihomil (ur.) 2011. *Zbornik o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom* [Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa, Varaždin – Varaždinske Toplice, 15–17. travnja 2010]. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Mažuranić, Antun. 1839. *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*. Zagreb: Tiskom k. pr. nar. ilir. tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.

- Mažuranić, Ivan – Jakov Užarević. 1842. *Deutsch-ilirisches Wörterbuch = Němačko-ilirski slovar*. Agram: Verlag und Druck der f. priv. ilirischen National-Buchdruckerei von Dr. Ljudewit Gaj.
- Mirković, Stjepan [Đuro Deželić]. 1861. *Ivan Kukuljević Sakcinski*. Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.
- Mlikota, Jadranka. 2011. *Privatni i javni jezik Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. U: Maštrović (ur.) 2011, str. 345–387.
- Moguš, Milan. 1978. *Antun Mažuranić*. Kritički portreti hrvatskih slavista. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta – Sveučilišna naklada Liber.
- Moguš, Milan. 1995–1996. O početku visokoškolske nastave hrvatskoga jezika. *Jezik*, Zagreb, XLIII, br. 4, str. 121–129.
- Moguš, Milan. 1998. Matija Smodek – prvi profesor hrvatskog jezika na najvišem učilištu u Hrvatskoj. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, Zagreb, X–XI, str. 443–453.
- Moguš, Milan (ur.) 1998. *Zbornik o Bogoslavu Šuleku* [Zbornik radova sa znanstvenoga skupa, Zagreb, HAZU, 23–24. studenoga 1995]. Zagreb: HAZU.
- Novak, Kristian. 2012. *Višejezičnost i kolektivni identiteti iliraca: Jezične biografije Dragojle Jarnević, Ljudevita Gaja i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*. Zagreb: Srednja Europa.
- Pavić, Armin. 1885. Djuro Daničić umro 17. studenoga 1882. *Rad JAZU*, Zagreb, LXXVII, str. 127–202.
- Partaš, Josip. 1850. *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb: Tiskom bratje Županah.
- Pederin, Ivan. 2007. Pisma Ivana Kukuljevića Sakcinskog Pavlu Josefu Šafaříku o glagoljici. *Croatia et Slavica Iadertina*, Zadar, III, str. 231–260.
- Peričić, Denis. 1998. Korespondencija Ivana Kukuljevića – s posebnim osvrtom na korespondenciju Kukuljevića i Franje Račkog. *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, Zagreb, X–XI, str. 309–313.
- Pranjković, Ivo. 1999. Predgovor. Ljetopis Bogoslava Šuleka. U: *Jezikoslovne rasprave i članci*, str. 151–159. *Stoljeća hrvatske književnosti*. Prir. Ivo Pranjković. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ravlić, Jakša. 1965. *Hrvatski narodni preporod: Ilirska knjiga*. I–II. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Knj. 28–29. Prir. Jakša Ravlić. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.
- Richter, Adolf Miroslav – Adolf Joz. Ballmann. 1839. *Ilirsko-nemacski i nemacsko-ilirski rukoslovník na korist Nemacah i Ilirah*. Parvi iliti ilirsko-nemacski dio. Becs: Kod Mihailja Lechnera.
- Richter, Adolf Miroslav – Adolf Joz. Ballmann – Rudolf Fröhlich. 1840. *Nemacsko-ilirski i ilirsko-nemacski rukoslovník na korist Nemacah i Ilirah*. Drugi iliti nemacsko-ilirski dio. Becs: Kod Mihailja Lechnera.

- Samardžija, Marko. 2004. *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2008. Višejezičnost u Hrvatskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća. U: Bernardina Petrović – Marko Samardžija (prir.) 2008. *Vidjeti ohrid*. Referati hrvatskih sudionica i sudionika za XIV. Međunarodni slavistički kongres (Ohrid, 10–16. IX. 2008), str. 253–266. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo – Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko. 2013. O nedoumicama oko drugoga razdoblja u standardizaciji hrvatskoga jezika. U: Samardžija (ur.) 2013, str. 92–101.
- Samardžija, Marko. 2014. *Hrvatski jezik u stoljeću velikih promjena: Od Joakima Stullija do pobjede hrvatskih vukovaca*. Zaprešić: Vlastita naklada.
- Samardžija, Marko. 2015. Hrvatski jezik od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda. U: Josip Lisac – Ivo Pranjković – Marko Samardžija (ur.) 2015. *Povijest hrvatskoga jezika*, Knj. IV, 19. stoljeće, str. 9–33. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica.
- Samardžija, Marko (ur.) 2013. *150 obljetnica uvođenja hrvatskoga jezika u službenu uporabu, 2011*. Zbornik. Vinkovci: Riječ – Privlačica.
- Samardžija, Marko – Ante Selak. 2001. *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti*. Zagreb: Pergamena.
- Sbirka 1835 = Sbirka nekih rječih, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Iliriji pomanje poznane. 1835. *Danica Hotvatska, Slavonska i Dalmatinska*, Zagreb, I, br. 51–52 [upravo umjesto tih brojeva], str. 1–22.
- Smičiklas, Tade. 1876. *Život i djela Vjekoslava Babukića*. Zagreb: Tiskara »Narodnih novina«.
- Smičiklas, Tade. 1892. Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. *Rad JAZU*, Zagreb, CX, str. 110–204.
- Somborac, Marin. 1963. Bibliografija izdanja Matice hrvatske. U: Jakša Ravlić (ur.) 1963. *Matica hrvatska 1842–1862*, str. 273–417. Zagreb: Matica hrvatska.
- Štolac, Diana. 2015. Vinko Pacel – život i djelo. *Riječki filološki dani*, Rijeka, 6, str. 11–27.
- Šaban, Ladislav. 1982. Dnevnički zapisi iz mladih dana Ivana Kukuljevića Sakcinskog. *Historijski zbornik*, Zagreb, XXXV, str. 193–208.
- Šidak, Jaroslav. 1964. Još jednom o ilirskom »Branislavu«. *Historijski zbornik*, Zagreb, XVII, str. 385–392.
- Šidak, Jaroslav. 1972. Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb, II, str. 47–104.
- Šimić, Antun Branko. 1918 [1998]. E. *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, Zagreb, I, br. 52, 6. III. 1918, str. 2–3. Prema: Šimić 1998, str. 112–115.
- Šimić, Antun Branko. 1919 [1998]. Juriš. *Juriš*, Zagreb, I, br. 1, str. 4–6. Prema: Šimić 1998, str. 232–234. [Izvornik je ekavski.]

- Šimić, Antun Branko. 1924 [1998]. Umjetnik i filolog. *Književnik*, Zagreb, I, br. 1, str. 24–31. Prema: Šimić 1998, str. 171–178. [Naslov je autografa »Jezični savjetnik«, tekst jekavizirao Stanislav Šimić.]
- Šimić, Antun Branko. 1960 [1998]. Filozofija o riječi. *Mogućnosti*, Split, br. 2. Prema: Šimić 1998, str. 299–306. [Autograf publiciran postumno.]
- Šimić, Antun Branko. 1998. *Sabrana djela II: Proza II*. Treće izdanje. Prir. Dubravko Jelčić. Zagreb: Dom i svijet.
- Šišić, Ferdo. 1916 [1962]. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Treće izdanje. Prir. Jaroslav Šidak. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šulek, Bogoslav. 1844. *Šta naměravaju Iliri?* Biograd [Beograd]: Pečatano u pravitelstvenoi knjigopečatnji.
- Šulek, Bogoslav. 1854. O dvoglasu *ie*. *Neven*, Zagreb, III, br. 16, Književna priloga k »Nevenu«, br. 2, str. V–X + XVI–XX [Rieči sa *ie* i *je* (mjesto *ě*)].
- Šulek, Bogoslav. 1856 [1999]. Srbi i Hrvati. *Neven*, Zagreb, V, kolovoz, str. 233–244. Prema: 1999. *Jezikoslovne rasprave i članci*, str. 179–207. Stoljeća hrvatske književnosti. Prir. Ivo Pranjković. Zagreb: Matica hrvatska.
- Šulek, Bogoslav. 1860. *Deutsch-kroatisches Wörterbuch = Němačko-hrvatski rěčnik*. Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja.
- Šulek, Bogoslav. 1952. *Izabrani članci*. Prir. Rudolf Maixner – Ivan Esih. Zagreb: JAZU.
- Torbar, Josip. 1897. O životu i djelovanju dra. Bogoslava Šuleka. *Ljetopis JAZU*, Zagreb, XI, Za godinu 1896, str. 101–193.
- Veber [Tkalčević], Adolfo. 1878. Glasovi o »Ogledu rječnika«: Mnjenje akademika Adolfa Vebera. *Rad JAZU*, Zagreb, XLV, str. 161–165.
- Vince, Zlatko. 1978 [2002]. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Treće, dopunjeno izdanje. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vince, Zlatko. 1998. *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti: Sudbina ikavice u hrvatskoj pisanoj riječi – Zardsko-dalmatinski jezično-kulturni krug*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vončina, Josip. 1993. *Preporodni jezični temelji*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Vončina, Josip. 1997. Napomena o jeziku. U: Kukuljević Sakcinski 1997, str. 650–655.
- Vrhovac, Maksimilijan. 1801–1809 [1987]. *Dnevnik = Diarium*. Svezak 1 (1801–1809). Prev. i prir. Metod Hrg – Josip Kolanović. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Sveučilišna naklada Liber – Globus – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.
- Zaključci 1836–1847 = Zaključci Hrvatskog sabora. Svezak XII. 1836–1847*. 1980. Prir. Josip Barbarić – Josip Kolanović – Mate Križman – Andrija Lukinović – Vesna Šojat. Zagreb: Arhiv Hrvatske u Zagrebu.
- Zečević, Divna. 1985. *Dragojla Jarnević*. Enciklopedija hrvatske književnosti. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta – Sveučilišna naklada Liber.

Kazalo imenâ

- A. K. (Ante Kovač) 65
 Adžija, Božidar 42, 67
 Agičić, Damir 34
 Andrásy, Gyula 89
 Anić, Vladimir 9–11, 49, 51, 71, 75
 Babukić, Vjekoslav 15, 17, 20–23, 25,
 27–33, 35, 46, 48, 49, 51, 55, 80, 86
 Bach, Alexander 19
 Bagić, Krešimir 9
 Ballmann, Adolf Joz. 50, 62
 Ban, Matija 34
 Batušić, Nikola 23–26, 44, 45, 47
 Bleiweiss, Janez 66
 Bogišić, Baltazar 66
 Bogović, Mirko 66
 Borges, Jorge Luis 60, 67, 73
 Bošković, Ruđer 74
 Brčić, Ivan 66
 Brdar, Mario 61
 Brdar-Szabó, Rita 61
 Brlić, Andrija Torkvat 22
 Brlić, Ignjat 22
 Brlić, Vatroslav 22
 Brlić-Mažuranić, Ivana 22
 Brnardić, Vladimir 16, 17
 Broz, Ivan 9, 21, 38–42, 64–66, 73
 Buden, Boris 7, 67, 72, 73
 Budmani, Pero 30, 38, 51, 63
 Cipra, Franjo 42
 Čačić, Radimir 33
 Čavlović, Pavao 34, 35
 Daničić, Đuro 21, 37–40, 42, 64–67, 72, 74
 Darwin, Charles 74
 Davidović, Dimitrije 17
 Demeter, Dimitrija 15, 43, 45, 74, 79
 Despot, Miroslava 46, 47
 Desprez, Hippolyte 18
 Deželić, Đuro v. Mirković, Stjepan
 Dežman, Ivan 65
 Dežulović, Boris 7, 9–11, 13–19, 29, 32,
 33, 39, 48, 57, 58, 62, 63, 67, 73, 75
 Dimitrović, Špiro 35
 Dobrovský, Josef 64
 Drašković, Janko 45, 53
 Dukat, Vladoje 50, 62
 Dumbović, Kata 67
 Durković-Jakšić, Ljubomir 34, 35, 36, 53
 Erdödy, Gjuuro 24
 Erdödy, Ivan Nepomuk 25, 26, 27
 Farkaš-Vukotinović, Ljudevit 66
 Ferdinand I. 82
 Ferdinand II. 82
 Ferdinand III. 82
 Ferdinand IV. 82
 Firholcer, Lavoslav 21
 Franolić, Branko 65
 Franjo I. 82, 83
 Fröhlich, Rudolf 50, 62
 Gaj, Ljudevit 15, 20–22, 29–32, 34, 38,
 45, 49, 59, 72
 Golub 65
 Gostl, Igor 34, 57, 59, 63
 Grčević, Mario 66
 Grlović, Milan 39–41, 57, 60, 74
 Guðjohnsen, Eiður Smári 39
 Guðmundsdóttir, Björk 39
 Gundulić, Ivan 35
 Haller, Franjo 22, 79
 Ham, Sanda 15, 16, 23, 33, 34
 Haulik, Juraj 17

- Horvat, Josip 34, 53
 Ivančić, Viktor 67
 Iveković, Franjo 9, 40, 64, 65, 66, 67, 68, 73
 Ivšić, Stjepan 71

 Jagić, Vatroslav 37, 64, 65, 66, 68
 Jakić, Antun 88
 Jarnević, Dragojla 35, 46
 Jeckov, Dragana 13, 14
 Jelačić, Josip 16, 45
 Jergović, Miljenko 7, 9, 50, 55, 57–63, 65, 67–69, 73–75
 Jonke, Ljudevit 15, 21, 31, 63, 67
 Jurković, Janko 65, 66

 Kačić Miošić, Andrija 22
 Kamenski, Branka 13
 Karadžić, Vuk Stefanović 21, 23, 40, 42, 45, 60, 64, 65, 67, 72, 74, 79
 Katičić, Radoslav 22
 Kaznačić, Antun 65
 Kinsky 79
 Klaić, Adolf Bratoljub 42
 Knežević, Vinko 16, 17
 Kollár, Jan 84
 Kopitar, Jernej 45, 64, 80
 Kosić, Ivan 45
 Kovač, Ante v. A. K.
 Kovačević, Stjepan 39
 Kovačić, Ante 49, 51
 Kranjčević, Silvije Strahimir 58, 63, 67
 Krestić, Nikola 86
 Krieger 80
 Krleža, Miroslav 58, 63, 67, 71
 Kršnjavi, Iso 39
 Kukuljević, Antun 45, 46, 59
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 7, 8, 13–39, 43–57, 59, 64, 66, 72–74, 77–89
 Kulmer, Franjo 25, 35
 Kurelac, Fran 65, 66, 80
 Kušlan, Dragutin (Skender Zablatki) 15, 35, 36
 Kuzmanić, Ante 22

 Leopold I. 82
 Lončarić, Mijo 30
 Lucić, Predrag 58, 63, 67
 Lukšić, Irena 46

 Ljubić, Šime 66

 M.....ć v. Mihanović, Antun
 Maixner, Rudolf 22, 34, 45
 Maretić, Tomo 39, 42, 62, 63, 66, 67, 71, 73
 Marija Terezija 82
 Marjanović, Stjepan 34
 Marković, Ivan 39
 Markus, Tomislav 25, 34, 57
 Martinčić, Ivan 57
 Matković, Petar 66
 Mátsik, Josip 15, 22, 36
 Mažuranić, Antun 21, 22, 30, 33, 48, 50, 62, 65, 66
 Mažuranić, Ivan 22, 37, 48, 53, 54, 62, 65, 66, 67, 74, 80, 87, 89
 Mažuranić, Vladimir 22
 Mesić, Matija 53, 66
 Michelant, Henry 79
 Mićanović, Krešimir 7
 Mihanović, Antun (M.....ć) 20
 Mihić, Pavao 66
 Mikalja, Jakov 51
 Miklošič, Franc 64, 74, 79
 Mikloušić, Tomo 45
 Milićević, Milan 65, 67
 Mirković, Stjepan (Đuro Deželić) 15, 23–27, 33, 35, 44, 45, 49
 Miškatović, Josip 48, 65
 Mlikota, Jadranka 37, 43
 Mlinarić, Stjepan 48
 Moguš, Milan 34, 48, 57, 66
 Moyses, Stjepan 15
 Mrazović, Matija 54
 Muhić, Pavao 15

 Novak (tast Ivana Kukuljevića Sakcinskoga) 54, 86, 88

- Novak, Kristian 7, 23, 26, 34, 35, 44–46
Nugent, Albert 79
Njegoš, Petar Petrović 65
Obrenović, Julija 66
Pacel, Vinko 74
Palacký, František 79
Pančić, Josip 65
Partaš, Josip 30
Pavao v. Sv. Pavao
Pavešić, Slavko 67
Pavić, Armin 38
Pavlinović, Mihovil 65, 67
Pavlović, Todor 23
Pederin, Ivan 36, 37
Pejaković, Stjepan 74
Peričić, Denis 45
Petranović, Božidar 66
Pogledić, Dragutin 88
Pranjković, Ivo 34, 57, 59
Preradović, Petar 45, 65, 67, 86
Puljić, Gabrijela 9
Rački, Franjo 66
Rakovac, Dragutin 80
Raspudić, Nino 67
Rauch, Levin 89
Rauth, Edvard 80
Ravlić, Jakša 34
Richter, Adolf Miroslav 50, 62
Rukavina, Juraj 16, 17
Rušnov, Antun 88
Ryznar, Anera 9
Samardžija, Marko 15, 17, 19, 39, 62, 63, 71
Saršon, Rudolf 41, 42
Schlosser-Klekovski, Josip Krasoslav 66
Selak, Ante 17, 71
Sever, Josip 58, 63, 67
Silić, Josip 9
Skerlić, Jovan 71, 74
Slamnig, Ivan 58, 63, 67
Smičiklas, Tade 21, 24–26, 29, 44, 45, 47–49, 53, 66
Smodek, Matija 48
Somborac, Marin 21
Starčević, Šime 22
Stojković, Marijan 71
Stolac, Diana 74
Strauss, Johann 80
Strossmayer, Josip Juraj 42, 54, 66, 72, 73, 87, 89
Stulli, Joakim 51
Subotić, Jovan 66
Sv. Pavao 82
Svajčer r. Kern (Švajcer) 77, 80
Šaban, Ladislav 45–47
Šafařík, Janko 34, 36
Šafařík, Pavel Jozef 34, 36, 64, 79
Šember, Aloys W. 79
Šenoa, August 65–67
Šidak, Jaroslav 17, 18, 24–27, 33, 34, 36
Šimić, Antun Branko 7, 10, 57, 67, 71–73
Šišić, Ferdo 15–17, 24, 87
Španić, Jozo 48
Špišić, Franjo 56
Šuhaj, Mirko 66
Šulek, Bogoslav 7, 15, 21–23, 25, 33, 34, 39, 40, 50, 54, 55, 57–69, 72–74
Šulek, Mihajlo 59
Švajcer v. Svajčer
Tafra, Branka 15, 21, 48
Tommaseo, Nikola 35, 36
Topalović, Mato 48
Torbar, Josip 57, 59, 66
Trnski, Ivan 65
Ujević, Tin 58, 63, 67, 71
Urica, Nikola 88
Utješenović Ostrožinski, Ognjeslav 65
Užarević, Jakov 62, 65, 80
Valjavec, Matija 38, 67
Van Gogh, Vincent 75
Veber Tkalčević, Adolfo 38, 64–68

Vežić, Vladislav 65
Vince, Zlatko 15, 22, 48, 57
Vlašić, Franjo 16
Vončina, Josip 21, 23
Vranyczány Dobrinović, Ambroz 37, 53,
54, 87, 88
Vraz, Stanko 17, 22, 37, 45, 48, 49, 50,
52, 54, 59, 77, 86

Vrhovac, Maksimilijan 8, 16, 59
Vukasović, Živko 65, 66
Zablatski, Skender v. Kušlan, Dragutin
Zečević, Divna 46
Zubac, Lidija 7
Žaja, Andrija 67
Živanović, Jovan 73

O piscu

Ivan Marković (Zagreb, 1974) izvanredni je profesor na Katedri za hrvatski standardni jezik Odsjeka za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Napisao je *Hrvatski pravopis* (¹2007, ²2008, s L. Badurina i K. Mićanovićem), *Uvod u pridjev* (2010), *Uvod u jezičnu morfologiju* (¹2012, ²2013), *Hrvatsku morfonologiju* (¹2013, ²2018), *Hrvatski rječnik stoljenica* (2016, s I. Klindić i I. Borković) te dvadesetak znanstvenih radova u periodici i zbornicima.

Sabrao je i priredio knjige tekstova Lj. Jonkea *O hrvatskome jeziku* (2005) i V. Anića *Naličje kalupa* (2009). Uređuje biblioteku *Thesaurus* izdavačke kuće Disput iz Zagreba.

STILISTIKA

www.stilistika.org